

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
2020

ΑΘΗΝΑΙ 2021

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2020

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσίευσως τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
2020

ΑΘΗΝΑΙ 2021

Ο ΠΑΡΩΝ ΤΟΜΟΣ ΤΩΝ *ΠΑΕ* ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ
ΜΕ ΤΗ ΧΟΡΗΓΙΑ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΨΥΧΑ

ΤΟΜΟΣ 175 (2020)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672
Τηλ. +30210 3609689, FAX +30210 3644996
secr@archetai.gr • www.archetai.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ Βασιλείου Χ. Πετράκου για τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 2020	θ' - ιγ'
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΩΝ ΑΙΓΥΠΤΙΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΟΝ ΜΑΡΑΘΩΝΑ (Ιφιγένειας Δεκουλάκου)	1 - 11
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΙΚΥΩΝΟΣ (Ιωάννη Λώλου)	13 - 36
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ (Πέτρου Γ. Θέμελη)	37 - 50
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΟΥΡΙΑ (Ξένης Αραπογιάννη)	51 - 83
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΑΜΥΚΛΑΙΟΥ (Σταύρου Βλίζου)	85 - 94
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΙΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ (Έλενας Κουντούρη)	95 - 126
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΧΑΛΑΝΔΡΙΑΝΗΣ ΣΥΡΟΥ (Μαρίζας Ε. Μαρθάρη)	127 - 131
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΡΟΦΙΛΑ ΑΝΔΡΟΥ (Χριστίνας Α. Τελεβάντου)	133 - 146
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΣΙΦΝΟΥ (Χριστίνας Α. Τελεβάντου)	147 - 157
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΒΑΘΥ ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑΣ (Ανδρέα Γ. Βλαχόπουλου)	159 - 203

η'	Περιεχόμενα	ΠΑΕ 2020
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ (Χρίστου Γ. Ντούμα)		205 - 225
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ (Έφης Σαπουνᾶ Σακελλαράκη)		227 - 294
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΟΥΜΑΣΑΣ (Διαμαντῆ Παναγιωτόπουλου)		295 - 311
Έργασίες μελέτης καὶ συντήρησης τῶν εὐρημάτων ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ (Λευτέρη Πλάτωνος)		313 - 321
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ		323 - 327
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ		329 - 341

ΕΚΘΕΣΗ*

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ

ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2020

Τὸ 2020, τοῦ ὁποῖου τὴν πάροδο περιμέναμε ἀνυπόμονα γιὰ νὰ γιορτάσουμε τὰ 200 χρόνια ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, παιδὶ τῆς ὁποίας εἶναι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἀποδείχτηκε δυσμενὲς γιὰ ὅλους τοὺς Ἑλλη-νες. Ὑπάρχουν προηγούμενα στὴν ἱστορία μας. Ὁ λοιμὸς τοῦ 1854 ποὺ ἔφερε τὴ νέκρωση τῆς Ἑταιρείας, ὁ λοιμὸς τοῦ 1918-19 καὶ κυρίως ἡ Κατοχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ὅμως ὁ ἐχθρὸς εἶχε μορφὴ.

Ἡ χρονιά ἔγινε δυσμενέστερη μὲ τὴν ἀπώλεια ἐταίρων παλαιῶν καὶ ἀγαπητῶν. Πέρυσι σᾶς μίλησα γιὰ τὴν Καίτη Νίνου (†25.1.2020) καὶ τὴν Κικὴ Δημουλᾶ (†22.2.2020). Διεξοδικότερος λόγος ἔγινε στὸ Ἔργον 2019.

Ὁ Δημήτριος Σκιλάρντι (1944-7.2.2020) διετέλεσε μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καὶ ὑπηρέτησε σὲ διάφορες Ἐφορεῖες Ἀρχαιοτήτων παράλληλα πρὸς τὶς δραστηριότητές του στὸ ἐξωτερικόν, ἐκθέσεις καὶ συνέδρια. Κύρια ἀνασκαφὴ του ἦταν στὶς Κουκουναριές τῆς Πάρου.

Ὁ Κυριάκος Ντελόπουλος (1933-24.5.2020), μετὰ ἀπὸ σπουδὲς στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου καὶ στὴ Σχολὴ Βιβλιοθηκονομίας τῆς ΧΕΝ Ἀθηνῶν, ὑπηρέτησε στὸ Κολλέγιο Ἀθηνῶν καὶ ἐδίδαξε Βιβλιοθηκονομία παράλληλα πρὸς τὴν ἴδρυση καὶ τὴν

* Βλ. καὶ Ἔργον 2020, 7-10 καὶ 63-64.

ὀργάνωση βιβλιοθηκῶν. Ἀσχολήθηκε μὲ βιβλιογραφικὲς καὶ φιλολογικὲς μελέτες γιὰ τὴν νεοελληνικὴ λογοτεχνία. Ὑπῆρξε ἄριστος πεζογράφος καὶ ἔγραψε βιβλία γιὰ παιδιά καὶ νέους, πού διακρίνονται γιὰ τὸ ἐξάαιρετο ὕφος τους. Βασικὸ φιλολογικὸ βοήθημα εἶναι τὸ βιβλίο του *Νεοελληνικά Φιλολογικά Ψευδώνυμα* (3η ἔκδοση 2005), γιὰ τὸ ὁποῖο βραβεύτηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Ἡ Φανουρία Δακωρόνια (1939-1.8.2020), μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ὑπηρέτησε στὴν Κεντρικὴ Ὑπηρεσία, τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Θήβα. Ἡ περιοχὴ ὅμως μὲ τὴν ὁποία συνδέθηκε καὶ ἀνέδειξε τὴν ἐπιστημοσύνη της ἦταν ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Λαμίας, τὴν ὁποία ἡ ἴδια δημιούργησε καὶ ἀνέδειξε. Φθιῶτις καὶ Εὐρυτανία ἦταν ἀπὸ τίς πλέον ἀγνοημένες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας. Ὁργάνωση τῆς Ἐφορείας, σωστικὲς καὶ συστηματικὲς ἀνασκαφές, δημοσιεύσεις, ὁμιλίες, διδασκαλία ἐδῶ καὶ στὸ ἐξωτερικόν, ὀργάνωση διεθνῶν συνεδρίων καὶ ἔκδοση τῶν Πρακτικῶν τους ἀποτελοῦν ἐπιτεύγματα πού τὴν ξεχωρίζουν στὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη.

Ἀνάμεσα στὰ ἔργα της εἶναι ἡ δημιουργία δύο μουσείων, τῆς Λαμίας καὶ τῆς Ἀταλάντης, καὶ ἡ μεγάλῃ συστηματικὴ της ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Κύνου, πού πρόσθεσε πολλὰς νέες γνώσεις στὴ μυκηναϊκὴ ἀρχαιολογία.

Ὁ Ἀναστάσιος Σιαφάκας (1929-13.7.2020) ὑπῆρξε οἰκονομολόγος καὶ χρηματιστὴς καὶ ὑποστήριξε τὴν Ἑταιρεία ὅταν κατὰ τὸ 1988 εἶχε γίνῃ ἡ ἀπόπειρα μεταβολῆς τῆς μορφῆς της γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση συμφερόντων τρίτων, προσωπικῶν καὶ κομματικῶν.

Ἡ Μάττη (Ματρώνα) Egon (1935-14.10.2020), τὸ γένος Ξυλᾶ, ὑπῆρξε φίλη καὶ προστάτις τῶν ἀρχαίων, φίλη τῆς Ἑταιρείας καὶ προστάτις κάθε πνευματικοῦ ἔργου. Μὲ καταγωγή ἀπὸ τὰ Καρδάμυλα τῆς Χίου, πατέρας της ἦταν ὁ Μιχαὴλ Μᾶρκος Ξυλᾶς, νομομαθὴς καὶ ἐφοπλιστὴς, βρέθηκε σὲ παιδικὴ ἡλικία στὸ Λονδίνο ὅπου ἔζησε μόνιμα ἐπὶ πολλὰ χρόνια. Μὲ τὴν παρότρυνση τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ ἱδρύσκει στὸ Λονδίνο τὴν «Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιτροπὴ», μὲ τὴν ὁποία πρόβαλλε τὸ ἔργο τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων καὶ τὸν θεσμό τῶν ὑποτροφιῶν σὲ προικισμένους νέους ἀρχαιολόγους. Ἀλλὰ δὲν ξέχασε καὶ τὸν

Χιώτη τῆς διασποράς, τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ, τοῦ ὁποίου ἐπανεξέδωσε πολλὰ ἔργα.

Ὁ Νικόλαος Ζίας (1939-18.10.2020) ὑπηρετήσε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ὡς Ἐπιμελητὴς καὶ Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ στὴν Ἐφορεία Νεοτέρων Μνημείων στὴ Λακωνία, στὴν Ἐφορεία Νήσων Αἰγαίου, στὴν Ἐφορεία Πατρῶν καὶ στὴν Κεντρικὴ Ὑπηρεσία, καὶ ἐξελέγη καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Ἀσχολήθηκε μὲ τὴ συντήρηση καὶ δημοσίευση βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν καὶ μὲ τὴ σύγχρονη ζωγραφικὴ, καὶ σημαντικὸ εἶναι τὸ ἔργο του γιὰ τὸν Φῶτη Κόντογλου.

Ὁ Μύρων Μιχαηλίδης (1922-1.9.2020), γεννημένος στὴ Σμύρνη καὶ μεγαλωμένος στὴν Κρήτη, διορίστηκε τὸ 1960 ὡς Ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἡρακλείου καὶ ὑπηρετήσε στὴν Κεντρικὴ Ὑπηρεσία, στὴν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης καὶ ὡς Διευθυντὴς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Ἐκανε σημαντικὴ ἀνασκαφὴ βυζαντινῆς βασιλικῆς στὴν Κοζάνη καὶ φρόντισε συστηματικὰ τὴ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Βέροιας καὶ τῆς Καστοριάς, ὡς καὶ τῶν φορητῶν εἰκόνων.

Τελειώνοντας ὁ χρόνος ἔφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ ὁ παλαιότατος φίλος καὶ Σύμβουλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Διονύσιος Μινῶτος (1931-30 Νοεμβρίου 2020). Ἦταν γιὸς τοῦ δημοσιογράφου καὶ ἱστορικοῦ Σπύρου Μινώτου καὶ τῆς γνωστότατης λογίας, λαογράφου καὶ ἱστορικοῦ Μαριέττας Γιαννοπούλου Μινώτου.

Μὲ τὸν Διονύση Μινῶτο εἴμαστε συμφοιτητὲς στὸ πανεπιστήμιο καὶ ἀκολουθήσαμε τίς ἴδιες σπουδές, Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία, μὲ καθηγητὲς πρόσωπα τῶν ὁποίων τὸ ἔργο δὲν θὰ ξεπεραστεῖ. Ὁ Διονύσης ἐξ αἰτίας τῶν οἰκογενειακῶν του καταβολῶν στράφηκε πρὸς τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ τὴ ζωὴ του τὴν ἀφιέρωσε σὲ θέματα πού ἀφοροῦσαν τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς Νεότερης Ἑλλάδος.

Ἦδη ἀπὸ τὸ 1961 ἀποτελοῦσε στέλεχος τοῦ Ἱστορικοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, πού μὲ τόσες προσπάθειες δημιούργησε ἡ Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος. Καὶ τὰ δύο, Μουσεῖο καὶ Ἑταιρεία, ἀποτελοῦν τὴν ἱστορικὴ συνειδήση καὶ τὴ μνήμη τῆς Ἑλλάδος πού δη-

μιουργήθηκε τὸ 1821. Καὶ ὁ Διονύσης ἦταν ὁ ἄνθρωπος ποὺ θεράπευε τοὺς σκοποὺς καὶ τῶν δύο. Ἀλλὰ ὁ ἐπιστημονικὸς ὁρίζοντάς του ἀπλώθηκε καὶ σὲ ἄλλες δραστηριότητες πέρα ἀπὸ τὶς λεγόμενες ὑπηρεσιακές. Διετέλεσε Πρόεδρος τῆς Ἑραλδικῆς Ἑταιρείας καὶ ὑπῆρξε Πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου. Τὸ 2002 ἐξελέγη μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Τελευταία ἀπώλεια ἀπὸ τοὺς ἐταίρους μας ἦταν τοῦ Jörg Schäfer (1926 - 1 Ἰανουαρίου 2021), καθηγητοῦ στὸ Ἰνστιτοῦτο Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης, ἀπὸ τὸ 1972 ἕως τὴ συνταξιοδότησή του τὸ 1990.

Ὁ Jörg Schäfer ὑπῆρξε ἀνασκαφικότατος, πρωτοπόρος στὴν ὑποβρύχια ἀρχαιολογία καὶ στὴν ἔρευνα ἀρχαίων λιμένων, καὶ τὸ πεδίο τῶν ἐρευνητικῶν ἐνδιαφερόντων του ἦταν εὐρύτατο, ὅλος ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς τοῦ Αἰγαίου, μινωικός, κυκλαδικὸς καὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Γνώστης τῆς Νέας Ἑλληνικῆς ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀρχαία, ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὴν Κλασικὴ Ἀρχαιολογία καθὼς καὶ τὴ μετάφραση ὁμηρικῶν, κλασικῶν καὶ βυζαντινῶν κειμένων καὶ κειμένων νεοελληνικῶν, κυρίως ποιημάτων τοῦ Καβάφη. Γιὰ τὴν προσφορά του αὐτὴ τὸ 2004 τοῦ ἀπονεμήθηκε τὸ Ἑλληνικὸ Κρατικὸ Βραβεῖο Λογοτεχνικῆς Μετάφρασης.

* * *

Περιμέναμε τὸ 2021 γιὰ νὰ γιορτάσουμε τὰ 200 χρόνια τῆς Ἑλευθερίας. Οἱ προσδοκίες μας δὲν ἐκπληρώθηκαν. Ἡ κοινωνικὴ καταστροφή, ποὺ ἀπλώθηκε σ' ὅλον τὸν πλανήτη, μᾶς ἀνάγκασε ν' ἀλλάξουμε τρόπο ζωῆς.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μετέβαλε τὸν τρόπο λειτουργίας της καὶ οἱ δραστηριότητές της ὑπακούουν σὲ πρωτοφανεῖς περιορισμούς, οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπῆρχαν οὔτε κατὰ τὴν Μαύρη Κατοχὴ τοῦ 1941-1944. Ἡ ἀναγκαστικὴ, σχεδὸν ὁλοκληρωτικὴ, ἀδυναμία ἐλεύθερης προσωπικῆς ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς συνεργάτες μας, τοὺς ἀρχαιολόγους, ἐπιβραδύνουν τὶς ἐνέργειές μας ἢ τίς ματαιώνουν.

Παρά τις δυσκολίες, ἡ Ἑταιρεία θὰ ὁλοκληρώσει καὶ θὰ παρουσιάσει ὅ,τι προγραμματίσει γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς μεγάλης, τῆς μεγαλύτερης, ἐπετείου τῆς νεότερης ἱστορίας μας. Δὲν ξεχνᾶμε ὅτι ἡ Ἑταιρεία εἶναι ἡ δεύτερη ἀρχαιολογικὴ σὲ ἀρχαιότητα στὸν κόσμος, ἡ ὁποία δὲν δημιουργήθηκε ἀπὸ dilettanti μὲ σκοπὸ τὴν ἱκανοποίηση αὐτοκρατορικῶν τάσεων ἢ ἐπιθυμίας πλουτισμοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ ἀγωνιστὲς καὶ λογίους, πού εἶχαν λάβει μέρος στὸν Ἀγώνα καὶ ἦταν συνεχιστὲς τοῦ ἔργου πού εἶχε ἀρχίσει ὁ Κυβερνήτης Ἰωάννης Καποδίστριας. Τὰ δύσκολα ἐκεῖνα χρόνια θεώρησαν ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα τους μελήματα ἦταν ἡ προστασία τῶν προγονικῶν μνημείων, ἡ φύλαξή τους, ἡ μελέτη τους καὶ ἡ δημιουργία ἐπιστήμης.

Τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ ἀνέλαβε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὶς 6 Ἰανουαρίου 1837. ᾽Εκτοτε πέρασαν 184 χρόνια δημιουργικά, μὲ περιόδους δυστυχίας, μὲ συμφορὲς καὶ δόξα. Πόλεμοι, μέγανος τῆς Ἑλλάδος. Στὴν Ἀθήνα καὶ ἓνα κομμάτι τῆς Στερεᾶς, νησιὰ καὶ Εὐβοία, πού ἀποτελοῦσαν τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ κράτος, ἐνώθηκαν μὲ ἀγῶνες καὶ θυσίες τὰ Ἐπτάνησα τὸ 1864, ἡ Θεσσαλία καὶ μέρος τῆς Ἡπείρου τὸ 1881, ἡ Κρήτη, αὐτόνομη τὸ 1897, ἐνώθηκε τὸ 1912, ἡ Ἡπειρος, ἡ Μακεδονία, μέρος τῆς Θράκης καὶ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου τὸ 1912 καί, τέλος, τὰ Δωδεκάνησα τὸ 1947, πού ἡ ἑνωσή τους μὲ τὴν μητέρα Ἑλλάδα ἐπιστέγασε ἀγῶνες 126 χρόνων, 1821-1947. Ὅλης αὐτῆς τῆς Ἑλλάδας τὰ μνημεῖα ἐδῶ καὶ 184 χρόνια ἐρευνᾶ, ἀναστηλώνει καὶ δημοσιεύει ἡ Ἑταιρεία προῖκα καὶ ἀμισθὶ χάριν τῆς ἐλληνικῆς εὐκλείας.

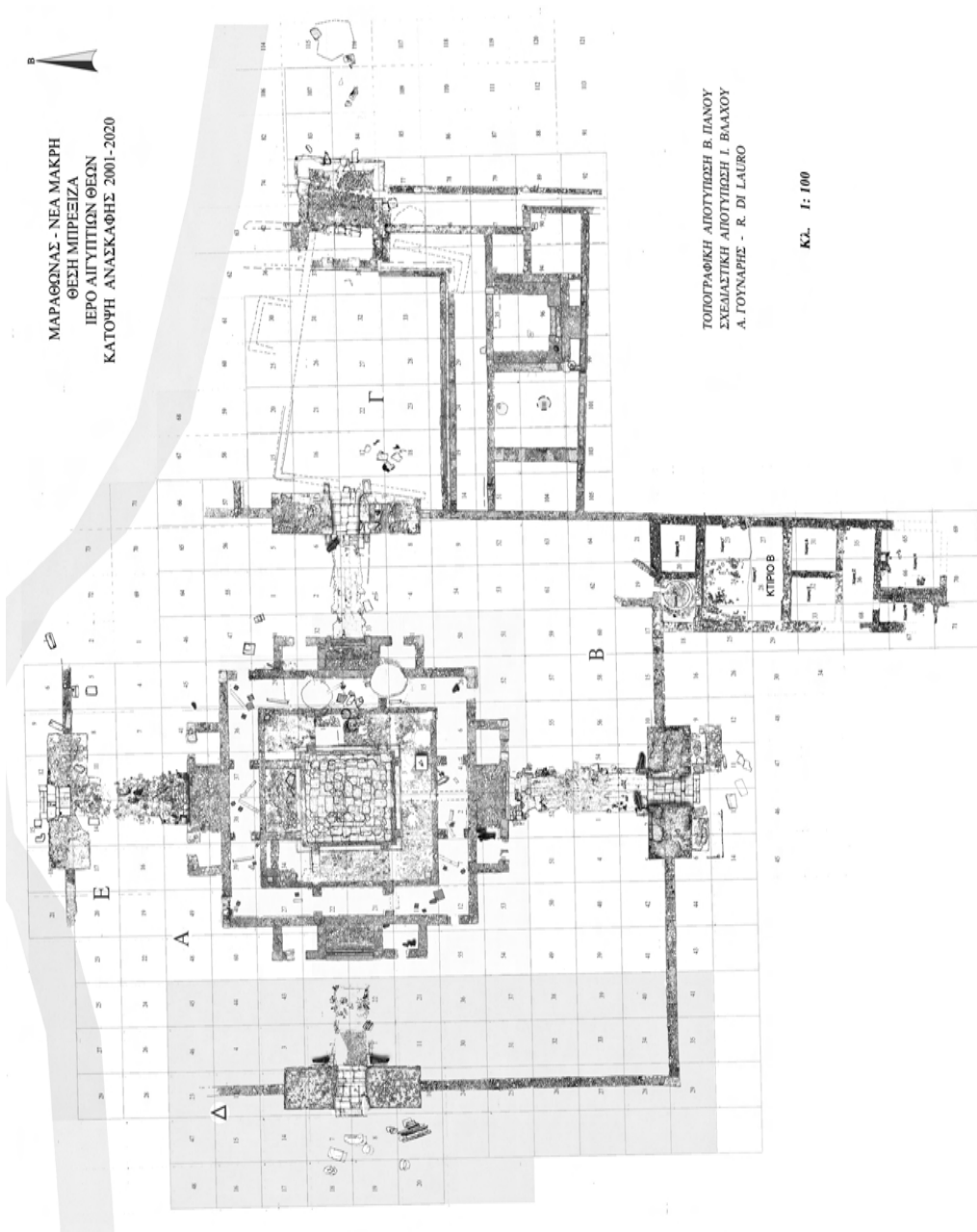
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΩΝ ΑΙΓΥΠΤΙΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΟΝ ΜΑΡΑΘΩΝΑ

Στὸ αἰγυπτιακὸ ἱερὸ στὸν Μαραθώνα, στὴ θέση τοῦ Μικροῦ Ἑλους ἢ Μπρεξίζα, συνεχίστηκε γιὰ λίγες ἡμέρες 6/7-17/7/2020 ἡ ἀνασκαφὴ στὸ μεγάλο κτίριο Β, τὸ ὁποῖο συνδέεται βόρεια καὶ ἀνατολικά μὲ τὸ συγκρότημα τοῦ ἱεροῦ (σχ. 1, 2, εἰκ. 1).

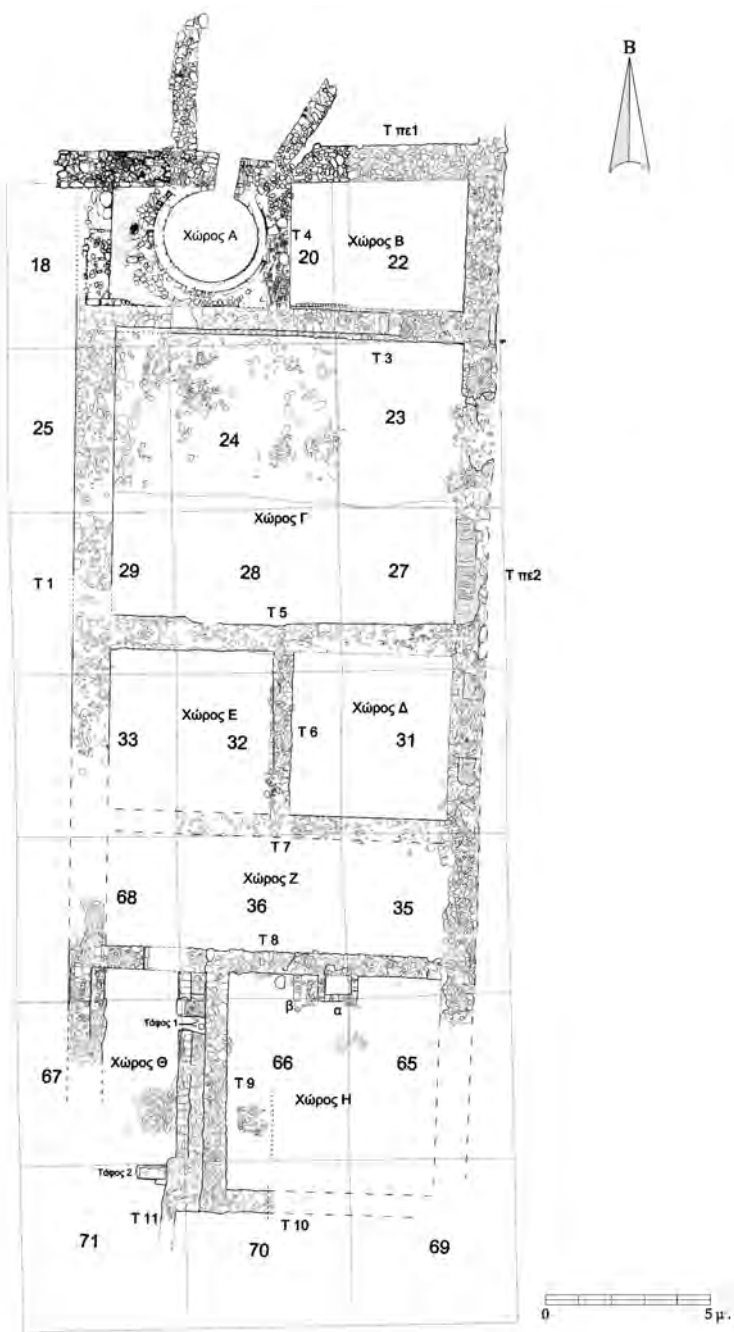
Ἡ ἔρευνα, ἐξ αἰτίας τῆς ἐλάχιστης χρηματοδότησης τὴν ὁποία εἴχαμε στὴν διάθεσή μας, περιορίσθηκε στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ κτιρίου, χώρο Γ, στὸ τετρ. 24 καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τετρ. 25, στὰ ὁποῖα ὀλοκληρώθηκε ὁ καθαρισμὸς τοῦ στρώματος καταστροφῆς. Συγχρόνως ἔγινε καθαρισμὸς τοῦ δυτικοῦ τοίχου 1 κατὰ μῆκος τοῦ τετραγώνου 25 (σχ. 2, κτίριο Β). Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς βρέθηκε γέμισμα ἀπὸ λεπτόκοκκη ἄμμο γιὰ στεγανοποίηση τοῦ δαπέδου. Ἡ χρησιμοποίηση ἄμμου γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ σὲ ἄλλους χώρους τοῦ ἱεροῦ¹.

Στὸ στρώμα καταστροφῆς ὑπῆρχαν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ κεραμίδες στέγης λακωνικοῦ τύπου, λίθοι καὶ ὀπτόπλινθοι ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν τοίχων τοῦ κτιρίου, πολλὰ θραύσματα λευκῶν πλακιδίων ὀρθομαρμάρωσης καὶ κονιαμάτων μὲ ἐπίχρισμα ὑπέρυθρο ἢ ὑπόλευκο ἀπὸ τὸν διάκοσμο τῶν τοίχων, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων ἐντοπίστηκαν στὶς κατώτερες στρώσεις κοντὰ στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου. Συγκεντρώθηκε λίγη κεραμικὴ ἀπὸ ἀγγεῖα ἀποθήκευσης, κυρίως ἀμφορεῖς, μαγειρικά καὶ ἐπιτραπέζια σκεύη, ἐλάχιστα θραύσματα ὀστέων μικρῶν ζώων, ὅσπρα καὶ τῆς θάλασσας καὶ ἀρκετὰ ἔχνη κάρβουνου.

1. ΠΑΕ 2017.

Σχ. 1. Γενική κάτοψη του ιερού.

Σχ. 2. Κάτοψη τοῦ τομέα Β, κτίριο Β.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 2018 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τμῆμα κορινθιακοῦ κιονοκράνου² (εἰκ. 2) στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τετραγώνου 24. Μὲ τὴ φετινὴ ἔρευνα βρέθηκε στὸ ἴδιο μέρος, σὲ κατώτερη στρώση, τὸ ἀνώτερο τμῆμα τοῦ κιονοκράνου μὲ τὶς ἀπολήξεις τῶν φύλλων τῆς ἀκάνθου (εἰκ. 3).

Στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τὸ 2019 εἶχαν ἐντοπισθεῖ στὸ τετράγωνο 24 μεγάλα ἀγγεῖα βυθισμένα στὸ ἔδαφος. Ἐπειδὴ ὁ χρόνος δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τὰ ἀγγεῖα ἐπιχωματώθηκαν³ καὶ ἀποκαλύφθηκαν αὐτὸν τὸν χρόνο πού ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση νότια ἀπὸ τὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο ἀποκαλύφθηκε μεγάλος ὀξυπύθμενος ἀμφορέας (σωζ. ὕψ. 0.67 μ.), τοῦ ὁποῖου λείπει τὸ ἀνώτερο τμῆμα ἀπὸ τὸν ὦμο. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ χώματος ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου βρέθηκαν δύο μεγάλοι ἀργοὶ λίθοι οἱ ὁποῖοι ὅταν ἔπεσαν, ὅπως φαίνεται, κατέστρεψαν τὸ ἀνώτερο τμῆμα του. Ἐπίσης μεγάλη κεραμίδα ἀκέραιη, λακωνικοῦ τύπου, βρέθηκε κατακόρυφα πεσμένη, σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀμφορέα, ἀπὸ τὴν κοίλη πλευρὰ της, χωρὶς νὰ προκαλέσει ζημιὰ (εἰκ. 4, 5, 6). Κοντὰ στὸν ἀμφορέα ὑπῆρχε βάση μὲ τμῆμα τῆς κοιλιᾶς ἀγγείου (σκύφου;). Δυτικὰ τοῦ μεγάλου ἀμφορέα ἀποκαλύφθηκαν ἄλλα τρία ἀγγεῖα κατὰ χώραν, βυθισμένα στὸ στερεὸ ἔδαφος καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση μεταξύ τους (εἰκ. 7). Ἐπάνω σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα εἶχε βρεθεῖ τὸ 2019 πεσμένη ἰωνικὴ βάση⁴ (εἰκ. 8) ἡ ὁποία εἶχε καταστρέψει τὸ ἀνώτερο τμῆμα τοῦ ἀγγείου καὶ διατηρήθηκε μόνον τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλιᾶς μὲ τὴ βάση του. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου ἴχνη καύσης (εἰκ. 9). Τὸ ἄλλο ἀγγεῖο, νότια τοῦ προηγούμενου, ἦταν πολὺ θραυσμένο καὶ ἀνήκει ἐπίσης σὲ ἀποθηκευτικὸ ἀγγεῖο στὸ ὁποῖο ὑπάρχει διακόσμηση μὲ ὀριζόντιες ραβδώσεις γύρω ἀπὸ τὴν κοιλιά, διαμορφωμένες στὸν τροχό (εἰκ. 10). Πολλὰ πιθανὸν συνανήκοντα ὄστρακα, μερικὰ καμένα, ὑπῆρχαν στὸν χώρῳ γύρω ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο. Πολὺ κατεστραμένο βρέθηκε ἐπίσης καὶ τὸ τρίτο ἀγγεῖο (εἰκ. 11).

2. ΠΑΕ 2018, εἰκ. 3, 4.

3. ΠΑΕ 2019.

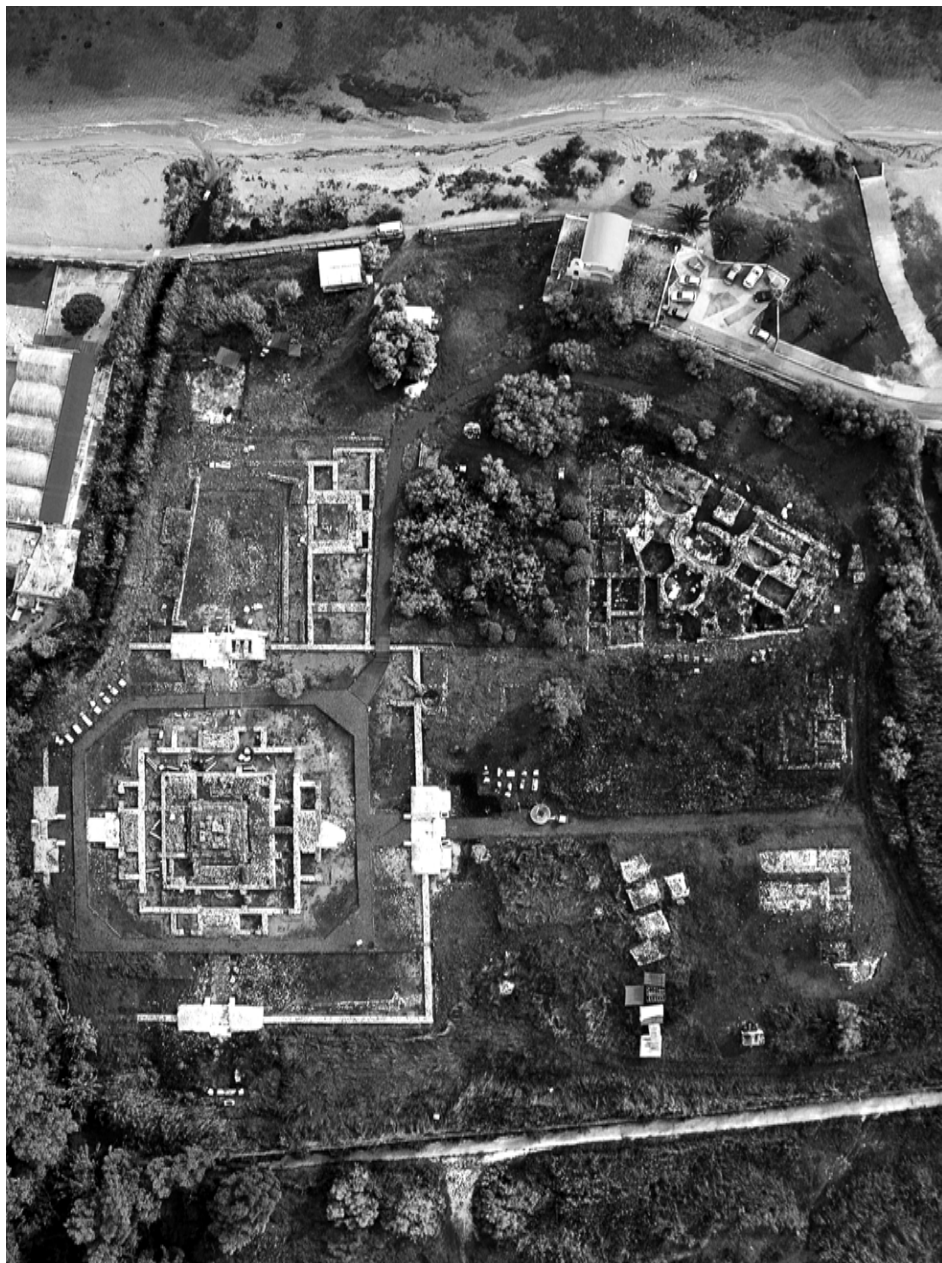
4. ΠΑΕ 2019, εἰκ. 3, 4.

Βορειοδυτικὰ τῶν τριῶν ἀγγείων μεταξύ τῶν τετραγώνων 24 καὶ 25 ἀποκαλύφθηκε πλήρως, στὴν κατώτερη στρώση, κατασκευὴ (ὑποστύλωμα;) ἀπὸ τρεῖς ἐπάλληλες σειρὲς ὀπτοπλίνθων διαμ. 0.34 μ., οἱ ὁποῖες συνδέονται μεταξύ τους μὲ πολὺ σκληρὸ κονίαμα. Δίπλα βρέθηκε μάζα ἀπὸ θραύσματα ὀπτοπλίνθων ἐπίσης μέσα σὲ πολὺ σκληρὸ κονίαμα, πιθανὸν ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς κατασκευῆς, τὸ ὁποῖο κατέρρευσε. Σὲ μικρὴ ἔκταση κοντὰ σ' αὐτὸν τὸν χώρο συγκεντρώθηκαν ὄστρακα ἀγγείων συνανήκοντα.

Στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ τετραγώνου 25 βρέθηκαν πολλὰ θραύσματα κεράμων, ὀπτοπλίνθων, καθὼς καὶ κάρβουνα κατὰ τόπους. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ τετραγώνου (τοίχου 1 τοῦ κτιρίου Β) ὑπάρχει κατὰ μῆκος τοιχάριο ἀπὸ ἀργοὺς λίθους συνδεδεμένους μὲ σκληρὸ κονίαμα καὶ ὑπολείμματα ὀρθομαρμάρωσης στὸ κάτω μέρος. Δὲν γνωρίζουμε ἐὰν τὸ τοιχάριο συνεχίζεται στὸ νότιο τετράγωνο 26 τοῦ χώρου Γ, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ.

Μὲ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ χώρου Γ (εἰκ. 12, 13) καὶ ὑπολείπεται ἡ ἔρευνα τοῦ νότιου τμήματος. Οἱ μεγάλες διαστάσεις τοῦ δωματίου (Β.-Ν. 10.60 μ. καὶ Α.-Δ. 9 μ., κατὰ προσέγγιση), ὁ διάκοσμος τῶν τοίχων μὲ ὀρθομαρμάρωση καὶ μὲ χρωματιστὰ κονιάματα, δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ σημαντικὸ καὶ πιθανὸν κεντρικὸν χώρον τοῦ κτιρίου Β. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας τοῦ χώρου Γ ἐλπίζουμε ὅτι θὰ δώσει περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν προορισμὸ τοῦ δωματίου.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

Εἰκ. 1. Γενική ἀποψη τοῦ ἱεροῦ. Ἀεροφωτογραφία.

Εἰκ. 2. Τμήμα κορινθιακοῦ κιονοκράνου.

Εἰκ. 3. Τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ κιονοκράνου τῆς εἰκ. 2 μὲ τις ἀπολήξεις τῶν φύλλων τῆς ἀκάνθου.

Εἰκ. 4. Ὁξυπύθμενος ἀμφορέας καὶ ἡ κοίλη πλευρὰ τῆς κεραμίδας.

Εἰκ. 5. Ὁ ἀμφορέας τῆς εἰκ. 4 καὶ ἡ κυρτὴ πλευρὰ τῆς κεραμίδας.

Είκ. 6. Ο ἀμφορέας τῆς εἰκ. 4 μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῶν χωμάτων.

Είκ. 7. Γενικὴ ἄποψη τριῶν ἀγγείων κατὰ χώραν.

Εἰκ. 8. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τῆς εἰκ. 7, μέσα στὸ ὁποῖο εἶχε βρεθεῖ ἰωνικὴ βάση.

Εἰκ. 9. Τὸ σωζόμενο κάτω τμήμα τοῦ ἀγγείου τῆς εἰκ. 8.

Εἰκ. 10. Ἀγγεῖο ΒΔ. τοῦ ἀγγείου τῆς εἰκ. 9.

Εἰκ. 11. Ἀγγεῖο ΒΑ. τοῦ ἀγγείου τῆς εἰκ. 9.

Εἰκ. 12. Τὰ τετράγωνα 24-25 στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ΝΑ.

Εἰκ. 13. Τὰ τετράγωνα τῆς εἰκ. 12 ἀπὸ ΒΔ.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΙΚΥΩΝΟΣ

Οι έργασίες πεδίου στην αρχαία Σικυώνα κατά το 2020 επικεντρώθηκαν άφενός στον καθαρισμό του συγκροτήματος που είχε ανασκάψει ο Ά. Όρλάνδος και άναγνωρίσει ως γυμνάσιο, άφετέρου στην καταγραφή των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών από τις παλαιές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Έταιρείας στον χῶρο¹.

Η ανασκαφή της παλαίστρας του γυμνασίου, ένός επιβλητικού μνημείου της αρχαίας πόλης που εκτείνεται σέ δύο διαδοχικά επίπεδα συνολικής έκτασης περίπου 4,6 στρεμμάτων, έλαβε χώρα τὰ έτη 1932, 1934-1939 και 1952-1953 και τὰ αποτελέσματά της δημοσιεύτηκαν περιληπτικά στὰ αντίστοιχα ΠΑΕ². Από τις άρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι σήμερα τὸ μνημείο, εκτεθειμένο στὰ στοιχεία της φύσης, επιχώθηκε σέ άρκετά σημεία του, κονιάματα που κάλυπταν τούς τοίχους των αναλημμάτων, τις λίθινες αὐλακες περιμετρικά των στυλοβατών του άνω και του κάτω ανδῆρου, καθώς και τις δύο κρήνες έχουν αποκολληθεί, ένῳ τὸ αναστηλωμένο (άπό τὸν Ά. Όρλάνδο τὸ 1937) τμήμα της νότιας κρήνης έχει τραυματιστεί, κυρίως λόγω της ὀξείδωσης των μεταλλικών συνδέσμων που χρησιμοποιήθηκαν. Τὸ μνημείο χρήζει σαφῶς μελέτης

1. Για τήν καταγραφή και τήν τεκμηρίωση των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών από τις πρόσφατες ανασκαφές μας (των ετών 2013-2019) βλ. τήν αναφορά μου στὰ ΠΑΕ 2018, 102-103 και ΠΑΕ 2019, 42. Για συνεργάτες της ανασκαφής και εύχαριστίες βλ. σὸ τέλος της έκθεσης.

2. Ά. Όρλάνδου, Άνασκαφή Σικυῶνος, ΠΑΕ 1932, 63-75· 1934, 116-122· 1935, 73-75· 1936, 86-90· 1937, 94· 1938, 120· 1939, 100· 1952, 391-393· 1953, 188-189. Ο ανασκαφέας μερίμνησε και για τήν αναστήλωση της μίας εκ των δύο κρήνων του μνημείου.

συντήρησης, στερέωσης καὶ προστασίας καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ προβήκαμε στὸν καθαρισμὸ του, τὴν φωτογραμμετρικὴ ἀποτύπωσή του, καὶ στὴν καταγραφὴ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν δωρικοῦ καὶ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ ποὺ σώζονται κατὰ χώραν. Στὰ σημεῖα ὅπου ἡ ἐπίχωση ἦταν μεγάλη, κυρίως κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἄνω ἀνδῆρου, ὁ καθαρισμὸς ἔγινε βάσει ἀνασκαφικῶν πλαισίων (contexts) διαφόρων σχημάτων καὶ διαστάσεων ἀνάλογα μὲ τὴν περίστασι (εἰκ. 1). Ἐπιπλέον, στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κάτω ἀνδῆρου κάναμε δύο μικρὲς τομές, κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀρχαίου δαπέδου, ὥστε νὰ διερευνήσουμε στρωματογραφικὲς καὶ χρονολογικὲς ἀσάφειες.

Ὁ καθαρισμὸς ξεκίνησε ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἄνω ἀνδῆρου ποὺ ἔχει ὑποφέρει περισσότερο ἀπὸ τὴ διάβρωση τοῦ ὑπερκείμενου πρानοῦς τοῦ ὑψώματος τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐπίχωση τοῦ τοιχοβάτη σὲ βάθος ποὺ σὲ σημεῖα ἄγγιζε τὸ 1 μ. (εἰκ. 2). Τὰ ἐπ᾽ἀλλήλα στρώματα 5500 καὶ 5501, συνολικοῦ πάχους περίπου μισοῦ μέτρου, ἦταν μακρόστενες λωρίδες χώματος, μῆκ. περ. 25 μ. καὶ μέγ. πλάτ. 1,8 μ., ποὺ κάλυπταν τὴν περιοχὴ μετὰξὺ τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τοῦ κάθετα λαξευμένου πετρώματος τοῦ πρानοῦς (κατατομὴ - context 5512). Τὸ ὑποκείμενο στρώμα (context 5501), πιὸ συμπαγὲς καὶ μὲ σαφῶς περισσότερη κεραμικὴ καὶ θραύσματα κεράμων ἀπ' ὅ,τι τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, ἀνασκάφηκε μέχρι τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνώτερης σωζόμενης ἐπιφάνειας τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς παλαίστρας. Ἡ σύστασι καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ στρώματος αὐτοῦ ὑποδεικνύουν ὅτι εἶναι μέρος τῆς τεχνητῆς ἐπίχωσης τοῦ ἐργοταξιακοῦ διαδρόμου ποὺ πρέπει νὰ ὑπῆρχε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνέγερσις τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς παλαίστρας. Καθαρότερα στρώματα αὐτῆς τῆς ἐπίχωσης μποροῦν στὸ μέλλον νὰ ἀναζητηθοῦν χαμηλότερα (ἔως τὸ ἐπίπεδο τοῦ τοιχοβάτη), καθὼς ἡ ἀνασκαφὴ σὲ βάθος ἦταν πέραν τῶν στόχων τοῦ φετινοῦ προγράμματος καὶ τῆς σχετικῆς ἀδειοδότησις ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο.

Μὲ τὴν ἀφαίρεσι αὐτῶν τῶν στρωμάτων ἀποκαλύφθηκε α) χαμηλὸ τοιχίον ποὺ βαίνει ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς παλαίστρας, β) λάξευσι τοῦ πρानοῦς ἡμικυκλικῆς διατομῆς καὶ γ) ἀναλημματικὸς τοῖχος στὴ νότια προέκτασι τῆς κατατομῆς (εἰκ. 3). Τὸ τοιχίον (context 5515), κατεύ-

θυνας B.-N., ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκ. 14 μ. καὶ φαίνεται ὅτι συνεχίζει νοτιότερα. Στὴν τοιχοδομία του διακρίνονται κατάλοιπα τοῦ 4ου δόμου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς παλαίστρας, μαζί μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ κονίαμα. Πρόκειται εἴτε γιὰ ἐπισκευὴ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, εἴτε – τὸ πιθανότερο κρίνοντας ἀπὸ τὴν εὐτέλεια τῆς κατασκευῆς – γιὰ μεταγενέστερη προσθήκη, ἴσως μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς παλαίστρας. Πιθανὸν νὰ ἦταν τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἀγωγοῦ (ἀνοιχτοῦ;) ποὺ ἀκολουθοῦσε τὸ πραινὲς τοῦ λόφου μὲ βόρεια κατεύθυνση. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ του παρατηρήσαμε στέλεχος πῆλινου κυλινδρικοῦ ἀγωγοῦ ποὺ διασχίζει τὸ τοιχίον καὶ φαίνεται νὰ τοποθετήθηκε ἐκεῖ γιὰ παροχέτευση νεροῦ πρὸς Α. Ἡ ἡμικυκλικὴ λάξευση τοῦ πραινοῦς, διαμ. ca. 70 ἐκ.³ καὶ ὁρατοῦ βάθους 1.65 μ. εἶναι μᾶλλον κατάλοιπο λατόμησης κίονα, ἡ τελικὴ διάμετρος τοῦ ὁποίου θὰ πρέπει νὰ ἦταν τῆς τάξης τῶν 50-55 ἐκ., ἐὰν ὑπολογίσουμε μία περιμετρικὴ αὐλάκα ἐξόρυξης πλάτ. 10-15 ἐκ. καὶ ἓνα ἄπεργο πάχους λίγων ἑκατοστῶν. Ἐναλλακτικὰ ἡ λάξευση θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει σὲ φρέαρ πηγαδιοῦ, τὸ ὁποῖο καταργήθηκε ὅταν κατασκευάστηκε τὸ δυτικὸ ἀνδῆρο τῆς παλαίστρας. Ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος, ὁρατοῦ μήκους περίπου 6 μ. καὶ μέγιστου ὁρατοῦ ὕψους 2.05 μ., σώζει 4 δόμους λιθοπλίνθων καὶ χρησίμευε γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων τοῦ πραινοῦς ποὺ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει μεγάλη κλίση.

Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ξεχωρίζει θραῦσμα δωρικοῦ γείσου μὲ προμόχθους, καλῆς ποιότητος καὶ κατεργασίας, παρόμοιο μὲ αὐτὸ ποὺ φαίνεται νὰ εἶχε βρεῖ ὁ Α. Ὁρλάνδος τὸ 1934 καὶ σήμερα ἐκτίθεται στὸ μουσεῖο τῆς Ἀρχαίας Σικυῶνας⁴. Τὰ δύο αὐτὰ θραύσματα ἀνήκουν πιθανότατα στὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ δυτικοῦ ἀνδῆρου τῆς παλαίστρας,

3. Ἡ ἀκριβὲς μέτρηση εἶναι δύσκολη γιὰ τὸ τμήμα τοῦ πετρώματος γύρω ἀπὸ τὴ λάξευση ἔχει ἀποκολληθεῖ.

4. Ὁ Ὁρλάνδος ἀναφέρει (ΠΑΕ 1934, 119 καὶ ΠΑΕ 1936, 90) τὴν εὕρεση στὸ ἄνω γυμνάσιο δωρικοῦ γείσου μὲ προμόχθους, χωρὶς ὅμως νὰ τὸ ἀπεικονίζει. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο θραύσματα ποὺ σήμερα ἐκτίθενται στὸ μουσεῖο Ἀρχαίας Σικυῶνας (ἀρ. ΜΣ 3422).

κατά τὰ φαινόμενα σύγχρονης μὲ τὴν ἰδρύση τῆς κατώτερης, ἀνατολικῆς πτέρυγας τοῦ μνημείου καὶ ἄρα χρονολογούμενης στὸν 3ο αἰ. π.Χ.

Τὸ ἐπόμενο βῆμα ἦταν ἡ ἀνασκαφὴ ἐνὸς χωμάτινου ὄγκου, σχεδὸν ὀρθογώνιου μὲ διαστάσεις 16 (στὸν ἄξονα Β.-Ν.) × 4 μ. (στὸν ἄξονα Α.-Δ.) καὶ ὕψος περ. 2 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τῆς παλαιστρας (εἰκ. 2). Ὁ ὄγκος αὐτὸς εἶχε, κατὰ τὰ φαινόμενα, παραμείνει ἄσκαφος ἀπὸ τὸν Ἀ. Ὁρλάνδο, μολονότι ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν τελευταία ἀνασκαφικὴ περίοδο (τὸ 1953) ἀφαιρέθηκε ἡ παχειὰ ἐπίχωση τοῦ ἄνω ἀνδῆρου καὶ ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρος ὁ στυλοβάτης τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μαζί μὲ τὴν αὐλακα⁵. Στὴν εἰκόνα ὅμως (ἄρ. 6) ποὺ συνοδεύει τὸ κείμενό του διακρίνεται στὸ βάθος ὁ ὄγκος τοῦ χώματος ποὺ ἀφαιρέσαμε φέτος. Ξεκινήσαμε τὴν ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὸ βορειότερο τμήμα του, ἀνοίγοντας τομὴ διαστ. 2×4 μ. (context 5502). Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς τομῆς καὶ μέχρι τὸ βάθος τοῦ 1.5 μ. δὲν διακρίναμε καμία ἀλλαγὴ στὴ σύσταση τοῦ χώματος. Τὰ τέχνηργα ἦταν ἐλάχιστα, λίγα θραύσματα κεράμων καὶ ὅστρακα διαφόρων περιόδων, ποὺ ὑποδεικνύουν ὅτι τὸ στρώμα αὐτὸ σχηματίστηκε μὲ τὴ συσσώρευση χωμάτων ἀπὸ τὸ πρηνὲς τῆς ἀκρόπολης. Τὸ ὑποκείμενο στρώμα (context 5503) ἦταν σαφῶς πιὸ σκοῦρο καὶ μὲ περισσότερα ἐγκλείσματα, ἀλλὰ καὶ πάλι μὲ ἐλάχιστη κεραμικὴ ἢ ἄλλα τέχνηργα. Αὐτὸ μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ἀπομακρύνουμε τὸ ὑπόλοιπο ἔξαρμα μὲ τὴ χρῆση ἐκσκαφικοῦ μηχανήματος, πάντα μὲ τὴ δέουσα προσοχὴ καὶ μὲ συνεχῆ ἔλεγχο τῶν χωμάτων ποὺ ἀφαιροῦνταν. Τὸ τελικὸ στρώμα, πάχ. 20-30 ἐκ. ψηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ στυλοβάτη, ἀφαιρέθηκε χειρωνακτικά. Ἡ τελικὴ ἐπιφάνεια (context 5510), ἀρκετὰ συμπαγῆς καὶ μὲ σχετικὰ λίγα ἐγκλείσματα, βρίσκεται περίπου στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν στυλοβάτη.

Ἡ ἀπουσία στρώματος κεραμίδων σὲ ἓνα γῶρο ποὺ προοριζόταν νὰ ἦταν στεγασμένος, καθὼς εἶναι τμήμα τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ ἄνω ἀνδῆρου, δηλώνει ὅτι σὲ μία μεταγενέστερη φάση τὸ κτίριο εἶχε ἀπωλέσει τὴ στέγη του καὶ τὰ κεραμίδια ποὺ κάποτε ὑπῆρχαν εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ

5. ΠΑΕ 1953, 188.

ἀπὸ τὸν χώρο. Πιθανὸν μὲ αὐτὴν τὴ φάση πρέπει νὰ συσχετίσουμε καὶ τὸ πρόχειρο τοιχίον ποὺ κτίστηκε ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς παλαίστρας.

Ἡ ΝΔ. γωνία τοῦ ἄνω ἀνδρόρου τῆς παλαίστρας ἔχρηζε ἐπίσης καθαρισμοῦ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῶν τελευταίων ἐπτὰ δεκαετιῶν μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ τοιχοβάτη ποὺ προεξέχει ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ γραμμὴ τοῦ τοίχου κατὰ 5-7 ἐκ. (εἰκ. 4). Χάρη στὴν ἀπομάκρυνση τῶν χωμάτων ποὺ κάλυπταν ὅλη τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἄνω ἀνδρόρου ὁ τοιχοβάτης αὐτὸς ἀποκαλύφθηκε καθ' ὅλο σχεδὸν τὸ μῆκος του, καὶ ἀναδείχθηκε τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος τοῦ δυτικοῦ τοίχου, περ. 2 μ., ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ 4 δόμους.

Ἡ λίθινη αὔλακα μὲ τὶς ἐλλειψοειδεῖς λεκάνες περιμετρικὰ τῆς στοᾶς εἶχε ἐπίσης καλυφθεῖ μὲ χῶμα, κυρίως στὴ δυτικὴ καὶ τὴ νότια πλευρά, ἐνῶ σὲ συγκεκριμένα σημεῖα εἶχαν τοποθετηθεῖ σφόνδυλοι κιόνων ποὺ δυσχέραιναν τὸν καθαρισμό της. Μετακινήσαμε τοὺς σφονδύλους, ἕνας ἐκ τῶν ὁποίων εἶχε προκαλέσει σοβαρὴ καθίζηση τῆς αὔλακος, καὶ καθάρισαμε τὴν αὔλακα καὶ τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τοῦ στυλοβάτη (contexts 5505 γιὰ τὴ νότια πλευρά, 5509 γιὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ 5511 γιὰ τὴ βόρεια πλευρά). Ἡ αὔλακα σώζει μόνο μερικῶς τὸ τελικὸ στρώμα κονιάματος ποὺ τὴν κάλυπτε, ἐνῶ σὲ ἄλλα σημεῖα διακρίνεται τὸ ὑπόστρωμα μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ ἴχνη κρούσεως γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς τελικῆς στρώσης (εἰκ. 5). Στὰ χῶματα ποὺ τὴν κάλυπταν βρήκαμε θραύσματα δύο ἀκροκεράμων (context 5505) καὶ ἀπότμημα ἀπὸ τὴν πτύχωση μαρμάρινου ἀγάλματος (context 5509).

Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη παρὰ τὴ ΝΔ. γωνία τῆς στοᾶς διακρίναμε μία καθαρὴ, ὑπόλευκη καὶ συμπαγῆ ἐπιφάνεια (context 5506), περ. 15 ἐκ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ στυλοβάτη, ποὺ πιθανὸν νὰ εἶναι ὑπόλειμμα τοῦ δαπέδου τῆς στοᾶς. Στὴν ἴδια περιοχὴ, συγκεκριμένα στὸ σημεῖο ὅπου ὁ στυλοβάτης δὲν σώζεται, ἀναγνωρίσαμε πιθανὴ τάφρο παραβίασής του (context 5507) ποὺ τὴν καλύπτει κοκκινωπὸ στρώμα μὲ θραύσματα κεράμων (context 5508), τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἀφαιρέσαμε.

Ὁ στυλοβάτης σώζεται μόνο μερικῶς κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Προκειμένου νὰ ἀποκαλύψουμε τὴν ὑποκείμενη στρώση τῶν λίθων

καὶ νὰ ἀποκομίσουμε στοιχεῖα γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴν χρονολόγησὴ του διενεργήσαμε τομὴ πλάτ. 1.30 μ. κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ ὁρίου τῆς αὐλακας (context 5517). Σὲ ἀρκετὰ σημεία ἀναγνωρίσαμε ἴχνη τῆς τάφρου παραβίασης τῶν λίθων τοῦ στυλοβάτη καθὼς καὶ τοῦ ὑπόλευκου στρώματος ἐσωτερικὰ τοῦ στυλοβάτη.

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ στυλοβάτη καὶ τῆς θεμελίωσής του μᾶς ἐπέτρεψε νὰ κάνουμε διάφορες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ἄνω ἀνδῆρου καὶ τίς οἰκοδομικὲς του φάσεις. Ἡ νότια πλευρὰ φαίνεται νὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ κτιρίου μὲ κανονικὰ διαμορφωμένη τὴ βαθμίδα τῆς κρηπίδας τοῦ στυλοβάτη, προεξέχουσα κατὰ περ. 20 ἐκ. (εἰκ. 6). Κατὰ κανόνα οἱ λίθοι ἑδρασης τῶν κίωνων εἶναι τετράγωνοι ἐνῶ στὰ μετακίονια διαστήματα ὀρθογώνιοι. Στὴν ἐπιφάνειά τους διακρίνονται τὰ ζεύγη τῶν ἐντορμιῶν σὲ ἀπόσταση 36-38 ἐκ. γιὰ τὴν προσάρτηση τῶν κίωνων. Μὲ βάση τὰ ζεύγη αὐτὰ ὑπολογίζουμε τὸ μεταξόνιο στὰ 2.05 μ. καὶ τὸ μετακίονιο στὰ 1.24 μ., κι ἔτσι μπορούμε νὰ ἀποκαταστήσουμε 8 κίονες σὲ αὐτὴν τὴν πλευρὰ μὲ διάμετρο βάσης τῶν κίωνων 0.61 μ.

Ἡ δυτικὴ πλευρὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ μία δεύτερη φάση τοῦ συγκροτήματος, ὅταν ὁ ἀρχικὸς στυλοβάτης ἐπανατοποθετήθηκε περ. 40 ἐκ. ἀνατολικότερα, προεξέχοντας ἔτσι κατὰ περ. 20 ἐκ. ἀπὸ τὸ μέτωπο τῆς πρώτης βαθμίδας τῆς κρηπίδας. Τὸ κενὸ καλύφθηκε μὲ μία σειρὰ ἀργῶν λίθων καὶ κονιάματος (εἰκ. 5). Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε αὐτὸ δὲν μᾶς εἶναι ἀκόμα σαφές. Στὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ στυλοβάτη παρατηροῦνται σημεῖς πού δὲν ἀντιστοιχοῦν στὰ ἀναμενόμενα ζεύγη ἐντορμιῶν, καθὼς καὶ λίγα μοχλοβόθρια καὶ ἐντορμίες πού ὑποδεικνύουν ὅτι οἱ λίθοι εἶναι σὲ δεύτερη χρῆση. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα ὁδηγοῦν καὶ τὰ ἴχνη στῆ ΝΔ. καὶ τῇ ΒΔ. πλάκα τοῦ στυλοβάτη. Ἡ ΝΔ. πλάκα, πού ἀκολουθεῖ τὴν ἐπανατοποθετημένη φάση τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη, φέρει 4 ἐντορμίες στῇ σειρὰ καὶ τρεῖς σημεῖς. Τὸ ἓνα ζεῦγος σημείων ὀριοθετεῖ τὸν κίονα σὲ σχέση μὲ τὴ παλιά του θέση, ἐνῶ τὸ δεύτερο ζεῦγος ὡς πρὸς τὴ νέα του θέση. Ἡ ΒΔ. πλάκα τοῦ στυλοβάτη φέρει ζεῦγος ἐντορμιῶν ἐκτὸς θέσης καὶ τετράγωνη ἐντορμία στὸ κέντρο. Φαίνεται μάλιστα ὅτι μόνον οἱ γωνιακοὶ κίονες ἦταν γομφωμένοι στὸν στυλοβάτη, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἐδράζονταν ἄνευ γόμφων.

Στὴ βόρεια πλευρά, πού σώζει μόνο τὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ στυλοβάτη σὲ μῆκος μικρότερο τῶν 8 μ., ἡ ἀπόσταση μεταξύ δύο τετράγωνων ἐντορμιῶν εἶναι 2.45 μ., πού ἴσως ἀντιστοιχεῖ στὸ μεταξόνιο τῆς β' φάσης τοῦ ἀνδῆρου. Αὐτὸ τὸ μεταξόνιο διαιρεῖ ἱκανοποιητικὰ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη σὲ 24 μεταξόνια διαστήματα μὲ 23 κίονες, καὶ τὸν βόρειο στυλοβάτη σὲ 8 μεταξόνια μὲ 7 κίονες μὴν ὑπολογίζοντας τυχὸν γωνιακὴ συνίζηση. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ στάθμη τοῦ στυλοβάτη στὴ βόρεια πλευρά εἶναι κατὰ περ. 60 ἐκ. χαμηλότερα ἀπ' ὅ,τι στὴ νότια πλευρά τοῦ ἄνω ἀνδῆρου, καὶ τὴν ἴδια περίπου ὑψομετρικὴ διαφορὰ παρουσιάζουν καὶ οἱ ἀντίστοιχες αὐλακες.

Οἱ κίονες καὶ τὰ τμήματα τοῦ θριγκοῦ πού ὑπάρχουν στὸν χῶρο ἀνήκουν στὴ β' οἰκοδομικὴ φάση. Πρόκειται γιὰ κίονες κάτω διαμέτρου 0.61-0.62 μ., μὲ ἀρράβδωτο τὸ κάτω μέρος τους καὶ μὲ κιονόκρανα ἁδρῆς κατεργασίας, γιὰ μεγάλα τμήματα γείσων ἐπίσης ἁδρῆς κατεργασίας, καὶ γιὰ τρίγλυφα μὲ συμφυεῖς μετόπες πού σὲ μία ἀκόμα μεταγενέστερη φάση, ὅταν πλέον ἡ στοὰ εἶχε καταρρεύσει, τοποθετήθηκαν στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἄνω ἀνδῆρου (εἰκ. 7-8). Ἀντίθετα, τὰ δύο ὠρικὰ κιονόκρανα καὶ τὰ θραύσματα τῶν γείσων πού ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἀποδοθεῖ στὴν α' φάση εἶναι προϊόντα σαφῶς ἐπιμελέστερης ἐργασίας καὶ λεπτότερης τέχνης, ὅπως εἶχε ἀναγνωρίσει ὁ Α. Ὁρλάνδος⁶.

Στὸ κατώτερο (ἀνατολικὸ) ἀνδῆρο, οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ ἐπικεντρώθηκαν στὴ δυτικὴ καὶ τὴ νότια πλευρά, πού εἶχαν ὑποστεί τις μεγαλύτερες ἐπιχώσεις. Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ὅπου καὶ ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος μὲ τὴν κυφωτὴ τοιχοποιία, χῶματα ἀπὸ τὸ ἄνω ἀνδῆρο εἶχαν καλύψει τὸν τοιχοβάτη καὶ μεγάλο μέρος τοῦ κατώτερου δόμου. Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν χωμάτων καθ' ὅλο τὸ μῆκος τοῦ ἀναλημματος ἀνέδειξε ὅλη τὴν τοιχοποιία πού σώζεται σὲ μέγιστο ὕψος τεσσάρων δόμων (εἰκ. 9). Ἰδιαίτερη προσοχὴ δώσαμε στὸν καθαρισμὸ τῶν κρηνῶν. Τὸ πάχος τῶν ἐπιχώσεων ἐντὸς τῆς νότιας, ἀναστηλωμένης κρήνης ἦταν σχετικὰ

6. ΠΑΕ 1936, 90. Τὰ ἐν λόγῳ κιονόκρανα ἐκτίθενται στὸ μουσεῖο Σικυῶνος (ἀρ. μουσείου Σικυῶνος: 3416 καὶ 3571).

μικρὸ καὶ ὁ προσεκτικὸς καθαρισμὸς τῆς ἀνέδειξε τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο τῆς δεξαμενῆς (εἰκ. 10). Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ προστώου τῆς κρήνης, μεταξύ τῶν ἄρμῶν τῶν λίθινων πλακῶν του, βρέθηκε χάλκινο κορινθιακὸ νόμισμα κοπῆς τοῦ 50/51 μ.Χ. Στὴ βόρεια κρήνη οἱ ἐπιχώσεις ἦταν μεγάλες, ἄνω τοῦ μισοῦ μέτρου, ἔχοντας καλύψει καὶ τὰ διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς πού εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐντὸς τῆς δεξαμενῆς. Κατὰ τὴ διαδικασία τῆς ἀφαίρεσης τῶν ἐπιχώσεων, ἀνασύραμε καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τὰ ὁποῖα καὶ τοποθετήσαμε σὲ ξύλινους κύβους μπροστὰ ἀπὸ τὴν κρήνη (εἰκ. 11). Πρόκειται γιὰ ἐπιστύλια ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς δεξαμενῆς καὶ τοῦ προστώου πού εἶχαν ἐπιτρέψει στὸν Ἀ. Ὁρλάνδο νὰ ἀναπαραστήσει γραφικὰ τὴν ὄψη τῆς κρήνης⁷.

Ἡ ἐπίχωση τῶν δωματίων κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ κάτω ἀνδῆρου τῆς παλαίστρας ἦταν ἐπίσης μεγάλη ἐξαιτίας τῆς διάβρωσης τοῦ πρανοῦς. Μὲ τὸν καθαρισμὸ τῆς ἐμφανίστηκε ἡ γραμμὴ τοῦ τοιχοβάτη τοῦ νότιου τοίχου καὶ τὸ θεμέλιο τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης τῶν δωματίων (εἰκ. 12). Ὁ τοῖχος αὐτὸς μαζί μὲ τὰ νότια δωμάτια τῆς παλαίστρας καταργήθηκε ὅταν κατασκευάστηκε ἡ κλίμακα ἀνόδου στὸ ἄνω ἀνδῆρο, ἀκριβῶς στὸν ἄξονά του (εἰκ. 13). Δεδομένου ὅτι ἡ πρώτη βαθμίδα τῆς κλίμακας εἶναι 62 ἐκ. ψηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ τοιχοβάτη, εὐλόγα συμπεραίνουμε ὅτι ὅταν κατασκευάστηκε ἡ κλίμακα τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους τουλάχιστον κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς παλαίστρας εἶχε ἀνέβει περισσότερο ἀπὸ 40 ἐκ. Ἐπιπλέον, ἡ ἐπαναχρήση τμημάτων τῆς ζωφόρου τοῦ ἄνω ἀνδῆρου στὸν τοῖχο νότια τῆς κλίμακας συνηγορεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι ὅταν κατασκευάστηκε αὐτὴ ἡ κλίμακα τὸ γυμνάσιο εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ καὶ ὅτι ἡ κλίμακα ἐξυπηρετοῦσε ἄλλο σκοπὸ πού ἐπὶ τοῦ παρόντος μᾶς διαφεύγει.

Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ κάτω ἀνδῆρου ἐπίσης παρουσιάζει τουλάχιστον δύο φάσεις, ὅπως δείχνει ἡ παράλληλη σειρὰ τῶν λιθοπλίνθων, ἡ μία μπροστὰ ἀπὸ τὰ δωμάτια καὶ ἡ δεύτερη 80 ἐκ. νοτιότερα (εἰκ. 14). Ἡ νοτιότερη σειρὰ καταλήγει πρὸς Δ. στὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο ὅπου

7. A. Orlandos, La fontaine de Sicyone, *AJA* 38, 1934, 153-157.

σώζεται ανάγλυφη παραστάδα (εἰκ. 15). Τὰ βασικά ἐρωτήματα ἀφοροῦν τὴ σχέση τῆς νοτιότερης σειρᾶς τῶν λίθων μὲ τὴν εἴσοδο ποὺ σώζεται στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ κάτω ἀνδῆρου καὶ μὲ τὰ δωμάτια κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς. Γιὰ νὰ διερευνήσουμε τὴ σχέση μὲ τὰ δωμάτια καὶ τοὺς ἐγκάρσιους τοίχους τους, ἐὰν δηλαδὴ ἡ σειρά αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ σὲ τυχὸν παλαιότερη πρόσοψη τῶν δωματίων ποὺ ἀργότερα μετατέθηκε κατὰ 0.80 μ. πρὸς Β., διανοίξαμε δύο μικρὲς τομὲς μεταξὺ τῶν δύο σειρῶν θεμελίων καὶ στὸν ἄξονα δύο ἐγκάρσιων τοίχων τῶν δωματίων (εἰκ. 16). Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς δυτικῆς τομῆς, διαστ. 2×1.80 μ., προχώρησε μέχρι τὸ φυσικὸ πέτρωμα, ποὺ ἐμφανίστηκε σὲ βάθος 26 ἐκ. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ χῶμα συναντήσαμε ἓνα στρώμα (context 5520) ποὺ ἐρμηνεύσαμε ὡς οἰκοδομικὸ γέμισμα, πάχους περ. 20 ἐκ. Κατὰ τὴν ἀφαίρεσή του ἀποκαλύφθηκε ἡ εὐθυνηρία τοῦ τοιχοβάτη, προεξέχουσα κατὰ 19 ἐκ., καὶ ἓνα τρίχαλκον Σικυῶνος, κοπὴ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἀνατολικῆς τομῆς σὲ μέγιστο βάθος 59 ἐκ. φανέρωσε πάλι τὸ φυσικὸ πέτρωμα καὶ τὴν εὐθυνηρία τοῦ τοιχοβάτη, ποὺ στὸ σημεῖο αὐτὸ προεξέχει κατὰ 14 ἐκ. Σὲ καμία ἀπὸ τίς δύο τομὲς δὲν εἴχαμε σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι οἱ ἀντίστοιχοι ἐγκάρσιοι τοῖχοι τῶν δωματίων συνέχιζαν κάποτε νοτιότερα τῆς ὑφιστάμενης πρόσοψης τῶν δωματίων, καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ νοτιότερη σειρά τῶν λίθων μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχοῦσε στὴν παλαιότερη πρόσοψη τῶν δωματίων πρὶν αὐτὴ μεταφερθεῖ βορειότερα φαίνεται νὰ μὴν εὐσταθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά κάποιοι τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς λίθους τῆς πρόσοψης τῶν δωματίων εἶναι σὲ δεύτερη χρῆση, καὶ φαίνεται νὰ προέρχονται ἀπὸ στυλοβάτη καθὼς φέρουν ἐντορμίες γιὰ τὴν ἔδραση κιόνων. Τὸ θέμα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, ἀλλὰ τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ δύο διακριτὲς οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ κάτω γυμνασίου.

Ὁ καθαρισμὸς τῆς λίθινης αὐλακας περιμετρικὰ τῆς στοᾶς καθὼς καὶ τοῦ στυλοβάτη, ὅπου αὐτὸς σώζεται, μᾶς ἐπέτρεψε νὰ παρατηρήσουμε τὴν ἐπιφάνεια τῶν λίθων, νὰ μετρήσουμε τὰ μεταξόνια διαστήματα καὶ νὰ ὑπολογίσουμε τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν κιόνων μὲ διάμετρο βάσης 0.65 μ. Μὲ ἓνα σταθερὸ μεταξόνιο 2.12 μ., ὑπολογίζουμε ὅτι ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια πλευρὰ τοῦ περιστυλίου ἔφεραν 10 ἰωνικοὺς κίονες χωρὶς τὸν γωνιακὸ καὶ ὅτι ἡ ἀνατολική, μακρὰ πλευρὰ 25 κίονες. Ἡ κατακόρυφη

σύνδεση τῶν βάσεων μὲ τὸν στυλοβάτη ἀλλὰ καὶ τῶν σφονδύλων μεταξὺ τους γινόταν μὲ ζευγὸς ἀντιδιαμετρικῶν ἐντορμιῶν καὶ μὲ κεντρικὴ ἐντορμία. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς κρηπίδας τοῦ στυλοβάτη στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς παλαίστρας βρέθηκε χάλκινο νόμισμα, σικυώνιο τρίχαλκον τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Μετὰ τὸν καθαρισμὸ προβήκαμε σὲ φωτογραμμετρικὴ ἀποτύπωση τοῦ μνημείου μὲ τὴ χρήση μὴ ἐπανδρωμένου ἀεροσκάφους (drone)⁸. Ἡ ὀρθοφωτογραφία μεγάλης εὐκρίνειας ποὺ παρήχθη βασίστηκε σὲ 824 λήψεις, ἐνῶ τὸ τρισδιάστατο μοντέλο σὲ 1.317 λήψεις ὑψηλῆς ἀνάλυσης. Ἡ ἀνάλυση αὕτὴ ἐπέτρεψε τὴ φωτογραμμετρικὴ ἀπόδοση τοῦ μνημείου σὲ κλίμακα 1:10 καὶ τὴν λεπτομερέστατη παρατήρηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη συμπεριέλαβε καὶ καταγραφὴ ὅλων τῶν διάσπαρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ ἀνῆκαν στὰ ὀριζικά καὶ ἰωνικά στοιχεῖα τοῦ μνημείου. Συνολικὰ καταγράψαμε 75 μέλη, κυρίως σφονδύλους καὶ βάσεις κιόνων, ἀλλὰ ἐπίσης θραύσματα γείσων καὶ τμήματα ἐπιστυλίων καὶ παραστάδων. Τὸ corpus αὐτὸ συμπληρώνεται ἀπὸ συναφῆ μέλη ποὺ ἐκτίθενται ἐντὸς καὶ πέραν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου Σικυῶνος, καθὼς καὶ ἐντὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, καὶ συγκεκριμένα δυτικὰ τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς ἀγορᾶς. Ὁ κατάλογος αὐτῶν τῶν μελῶν, ποὺ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τίς παλιὲς ἀνασκαφές στὸν χῶρο, δηλαδὴ στὸ γυμνάσιο, τὸν μεγάλο ναό, τὴ νότια στοὰ καὶ τὸ βουλευτήριο, ἀριθμεῖ συν. 124 ἐγγραφές. Ὁ στόχος τώρα εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῶν μελῶν, ἡ σχεδίαση καὶ ἡ φωτογραμμετρικὴ ἀποτύπωση τῶν πιὸ σημαντικῶν καὶ ἡ ἀπόδοσή τους σὲ συγκεκριμένα μνημεῖα.

Κατὰ τὸ 2020 ἔγινε μεγάλη πρόοδος μὲ τὴν ἐξέταση τῶν νομισμάτων, καθὼς καὶ τοῦ ζωοαρχαιολογικοῦ καὶ ἀρχαιοβοτανικοῦ ὕλικου τῶν ἀνασκαφῶν μας. Ἀπὸ τὰ 710 νομίσματα ποὺ βρέθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν

8. Ὅπως καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη, τὸ κοπιῶδες καὶ χρονοβόρο ἔργο τῆς φωτογράφησης καὶ φωτογραμμετρικῆς ἀπόδοσης ἀνέλαβαν ἀφιλοκερδῶς οἱ ἐκδόσεις Καταγράμματα. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Γιώργο Τερζῆ καὶ τὸν Σπᾶνρο Σορῶτο.

ἀνασκαφῶν μας (τὸ 2013), ἡ νομισματολόγος μας Εἰρήνη Μαραθάκη ἔχει μέχρι σήμερα ἐξετάσει τὰ 629, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναγνώρισε τὰ 581 (τὰ 48 εἶναι τόσο δυσδιάκριτα πού δὲν μπόρεσαν νὰ ταυτιστοῦν μὲ ἀσφάλεια). Τὰ 303 ἐξ αὐτῶν, δηλαδή περισσότερα ἀπὸ τὰ μισά, χρονολογοῦνται στοὺς ὕστερους ρωμαϊκοὺς χρόνους (4ος-7ος αἰ.), καὶ ἀπὸ αὐτὰ ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς εἶναι τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. καὶ σχετίζεται μὲ τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα πού ἀναγνωρίσαμε γύρω ἀπὸ τὶς ἐργαστηριακὲς ἐγκαταστάσεις στὰ ΝΑ. τῆς ἀγορᾶς (εἰκ. 17). Ἡ μέση-ὕστερη ἐλληνιστικὴ περίοδος (2ος - πρῶμος 1ος αἰ. π.Χ.) ἐκπροσωπεῖται μὲ 142 νομίσματα, πολλὰ ἐκ τῶν ὁποίων προέρχονται ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Στοὰ τῆς ἀγορᾶς καὶ τὶς ἐμπορικὲς δραστηριότητες πού λάμβαναν χώρα ἐκεῖ. Μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις πρόκειται γιὰ σικυῶνια χάλκινα νομίσματα. Οἱ σικυῶνιες κοπὲς ὑπερσχύουν σημαντικὰ καὶ μεταξὺ τῶν 60 νομισμάτων τῶν ὕστερων κλασικῶν καὶ πρῶμων ἐλληνιστικῶν χρόνων (ὕστερος 4ος - 3ος αἰ. π.Χ.) πού βρήκαμε σὲ βαθύτερους ὀρίζοντες. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν καὶ λίγα μακεδονικὰ νομίσματα (Κασσάνδρου καὶ Ἀντιγόνου Γονατᾶ), καθὼς καὶ κοπὲς γειτονικῶν πόλεων, κυρίως τῆς Κορίνθου καὶ ἐλάχιστα ἀπὸ τὴν Πελλήνη, τὸν Φλιούντα καὶ τὸ Ἄργος. Σαράντα τρία νομίσματα χρονολογοῦνται στὴ μέση ρωμαϊκὴ περίοδο (2ος-3ος αἰ. μ.Χ.), κυρίως στὸν 2ο αἰ., καὶ πολλὰ ἐξ αὐτῶν βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τῶν κεραμικῶν ἐργαστηρίων στὰ ΝΑ. τῆς ἀγορᾶς. Ἡ πρῶμη ρωμαϊκὴ περίοδος (ὕστερος 1ος αἰ. π.Χ. - 1ος αἰ. μ.Χ.), τόσο σημαντικὴ σὲ ἄλλες πόλεις (ὅπως στὴ γειτονικὴ Κόρινθο), ἐκπροσωπεῖται μόνο μὲ 20 νομίσματα, μόλις 3,4% τοῦ συνόλου τῶν ἀναγνωρισμένων νομισμάτων. Τὴν ἴδια εἰκόνα μᾶς μεταφέρει καὶ ἡ μελέτη τῆς κεραμικῆς⁹. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῶν Ἰούλιο-Κλαυδίων καὶ τῶν Φλαβίων, πού ἦταν καὶ ἡ περίοδος ἀναγέννησης τῆς Κορίνθου, ἡ δραστηριότητα στὸ ἀστικὸ κέντρο τῆς Σικυῶνας ἦταν πολὺ περιορισμένη.

Ἡ Εὐτυχία Γιαννούλη συνέχισε τὴ μελέτη τοῦ ζωοαρχειολογικοῦ ὕλικου ἀπὸ ὅλα τὰ σκάμματα, ΒΔ. καὶ ΝΑ. τῆς ἀγορᾶς, συμπεριλαμβανομένου καὶ αὐτοῦ πού βρέθηκε ἐντὸς τοῦ πηγαδιοῦ τῆς Δυτικῆς Στοᾶς¹⁰.

9. Βλ. καὶ ΠΑΕ 2018, 98.

10. Αὐτὴ ἡ παράγραφος βασίζεται στὴ γραπτὴ ἀναφορὰ τῆς δρ. Γιαννούλη. Γιὰ τὸ πηγάδι αὐτὸ βλ. ΠΑΕ 2018, 93-97.

Ἡ πλειονότητα τῶν ὀστῶν προέρχεται ἀπὸ οἰκόσιτα ζῶα, αἰγοπρόβατα, βοοειδῆ καὶ χοίρους, ποὺ σφαγιάστηκαν γιὰ νὰ καλυφθοῦν διατροφικὲς ἀνάγκες. Ἀπὸ τὰ υπόλοιπα εἶδη ποὺ ἀναγνωρίστηκαν ξεχωρίζουν οἱ σκύλοι, τὰ ἵπποειδῆ (ἵπποι καὶ ὄνοι) διαφόρων ἡλικιῶν, οἱ ἐλαφίδες, οἱ λαγοί, διάφορα πτηνά (κυρίως οἰκόσιτες ὄρνιθες, νησιίδες ἀλλὰ καὶ μεγαλύτερα πτηνά), διάφοροι ἰχθύες καὶ λίγα μαλάκια. Ἡ σύγκριση τοῦ ὀστεολογικοῦ ὕλικου ποὺ βρέθηκε στὰ δημόσια κτίρια (στοῖες καὶ ναὸ) τῆς ΒΔ. πλευρᾶς τῆς ἀγορᾶς μὲ αὐτὸ ποὺ βρέθηκε στὰ ΝΑ. τῆς ἀγορᾶς ἀνέδειξε ἐνδιαφέρουσες διαφορὲς ὡς πρὸς τὴν ὕφή, τὸ χρῶμα καὶ τὴ συνοχή τῶν ὀστῶν. Π.χ. τὰ εὐθραυστα ὀστὰ ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τῶν ἐργαστηρίων καὶ στὴν τομὴ τῆς ΝΑ. Στοᾶς εἶναι κατὰ κανόνα πολὺ ἐξαρθρωμένα καὶ μαρτυροῦν προχωρημένο στάδιο ἀποσύνθεσης. Συνάδουν μὲ τὴν εἰκόνα ποὺ ἀποκομίσσαμε ἐξετάζοντας τὴ στρωματογραφία καὶ τὸ κεραμικὸ ὕλικὸ αὐτῆς τῆς περιοχῆς, ὅτι δηλαδὴ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀλλεπάλληλες τεχνητὲς ἐπιχώσεις κατὰ τοὺς ὕστερους ρωμαϊκοὺς χρόνους¹¹. Ἀντίθετα, τὸ ζωοαρχαιολογικὸ ὕλικὸ ποὺ ἀνακτῆθηκε ἀπὸ τὸ πηγάδι τῆς Δυτικῆς Στοᾶς τῆς ἀγορᾶς, ἔνα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὁμοιογενὲς σύνολο ὡς πρὸς τὰ χαρακτηριστικὰ διατήρησής του, βρέθηκε ἀναμιγνύμενο μὲ μεγάλες ποσότητες στάχτης καὶ λίπους, συχνὰ στερεοποιημένες στὴν ἐπιφάνεια τῶν ὀστῶν. Ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ δευτερογενῆ ἀπόρριψη καταλοίπων γευμάτων ποὺ πιθανὸν νὰ λάμβαναν χώρα σὲ καταστήματα τῆς Δυτικῆς Στοᾶς, κάτι ποὺ ἡ ἐξέταση τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου φαίνεται νὰ ἐνισχύει¹².

Ἡ ἐξέταση τῶν ἀρχαιοβοτανικῶν καταλοίπων, ποὺ ἀνακτῆθηκαν εἴτε κατὰ τὴ διαλογὴ τοῦ ἀνασκαφικοῦ ὕλικου εἴτε μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐπίπλευσης, ἔγινε ἀπὸ τὴν Εὐη Μαργαρίτη μὲ τὴ βοήθεια μικροσκοπίου (μεγέθυνση 8x-35x). Ἐξετάστηκαν συνολικὰ 145 δείγματα ἀπὸ 57 διαφορετικὰ στρώματα (contexts), ποὺ συλλέχθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν ἐτῶν 2013-2015. Γενικὰ ἡ παρουσία τῶν φυτικῶν καταλοίπων εἶναι μικρή,

11. Βλ. ΠΑΕ 2013, 123-125, 130-131· 2014, 105-107, 114-117· 2016, 188-192· 2017, 111-115, 118-119.

12. Βλ. ΠΑΕ 2019, 40-41.

από 0 έως 1,8 μέρη ανά λίτρο χώματος, με μέση τιμή τα 0,9 μέρη. Από τα αρχαιοβοτανικά δείγματα που αναγνωρίστηκαν, εξαιρουμένων αυτών από τη σημερινή χλωρίδα της περιοχής, συχνότερα απαντώνται οι έλιες (49,7%), τα άγρια είδη/ζιζάνια (31,4%) και τα δημητριακά (17,7%). Η κατηγορία των άγριων ειδών/ζιζανίων περιλαμβάνει είδη σαμπούκου, διάφορα άγρωστώδη φυτά όπως το *Lolium* sp. και το *Phalaris* sp., και μικρά λαχανικά (Apiaceae, Boraginaceae, Brassicaceae, *Capparis spinosa*, Chenopodiaceae και *Galium* sp.). Από τα δημητριακά ξεχωρίζουν το κριθάρι (*Hordeum vulgare*) και διάφορα είδη σιταριού όπως το δίκοκκο και το σκληρό/μαλακό σιτάρι (*Triticum aestivum/durum*). Στα δείγματα που εξετάστηκαν βρέθηκαν ελάχιστα θραύσματα όσπριων (σχεδόν αποκλειστικά φακές), φρούτων και σταφυλιών ενώ μεταξύ άλλων απουσιάζουν το κεχρί, το σύκο και διάφορα λαχανικά, απαραίτητα συστατικά της αρχαίας διαίτας. Η απουσία αυτών των ειδών και η άφθονία των κουκουτσιών της έλιας εξηγείται από το ότι τα δείγματα που εξετάστηκαν προέρχονται κατά κόρον από την περιοχή των εργαστηρίων στα ΝΑ. της αγοράς, όπου η έλια παρείχε την καύσιμη ύλη για τη λειτουργία των κλιβάνων. Η εξέταση δειγμάτων από τις υπόλοιπες περιοχές που ανασκάψαμε, και δὴ από το πηγάδι της Δυτικής Στοᾶς της αγοράς, θὰ παράξει, ἐλπίζουμε, πλουσιότερα ἀρχαιοβοτανικά δεδομένα.

Προτεραιότητά μας για το 2021 είναι ἡ κατάρτιση μελετῶν συντήρησης καὶ προστασίας τῶν μνημείων πού εἶχαν ἔρθει στό φῶς κατὰ τή διάρκεια τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν στόν χῶρο, δηλαδή τοῦ ἀρχαίου γυμνασίου, τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς ἀγορᾶς, τοῦ βουλευτηρίου καὶ τῆς νότιας στοᾶς. Οἱ μελέτες γιά τὸ ἀρχαῖο γυμνάσιο θὰ συμπεριλάβουν καὶ πρόταση ἀναστήλωσης τῆς δεύτερης (βόρειας) κρήνης, γιά τήν ὁποία σώζεται ἱκανὸ ἀρχαῖο ὕλικο, καθὼς καὶ 8 ἕως 10 κιόνων τοῦ δωρικοῦ καὶ τοῦ ἰωνικοῦ περιστυλίου, ἔτσι ὥστε ὁ ἐπισκέπτης νὰ ἀντιλαμβάνεται τόν ὄγκο τοῦ μνημείου. Μὲ τή σύνταξη καὶ αὐτῶν τῶν μελετῶν (οἱ μελέτες συντήρησης καὶ προστασίας τῶν κτιριακῶν καταλοίπων πού ἀνασκάψαμε ἀπὸ τὸ 2013 ἕως τὸ 2019 ἔχουν ἤδη κατατεθεῖ στό ὙΠΠΟΑ καὶ ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο) θὰ ἔχουμε καταρτίσει ἓνα ὁλοκληρω-

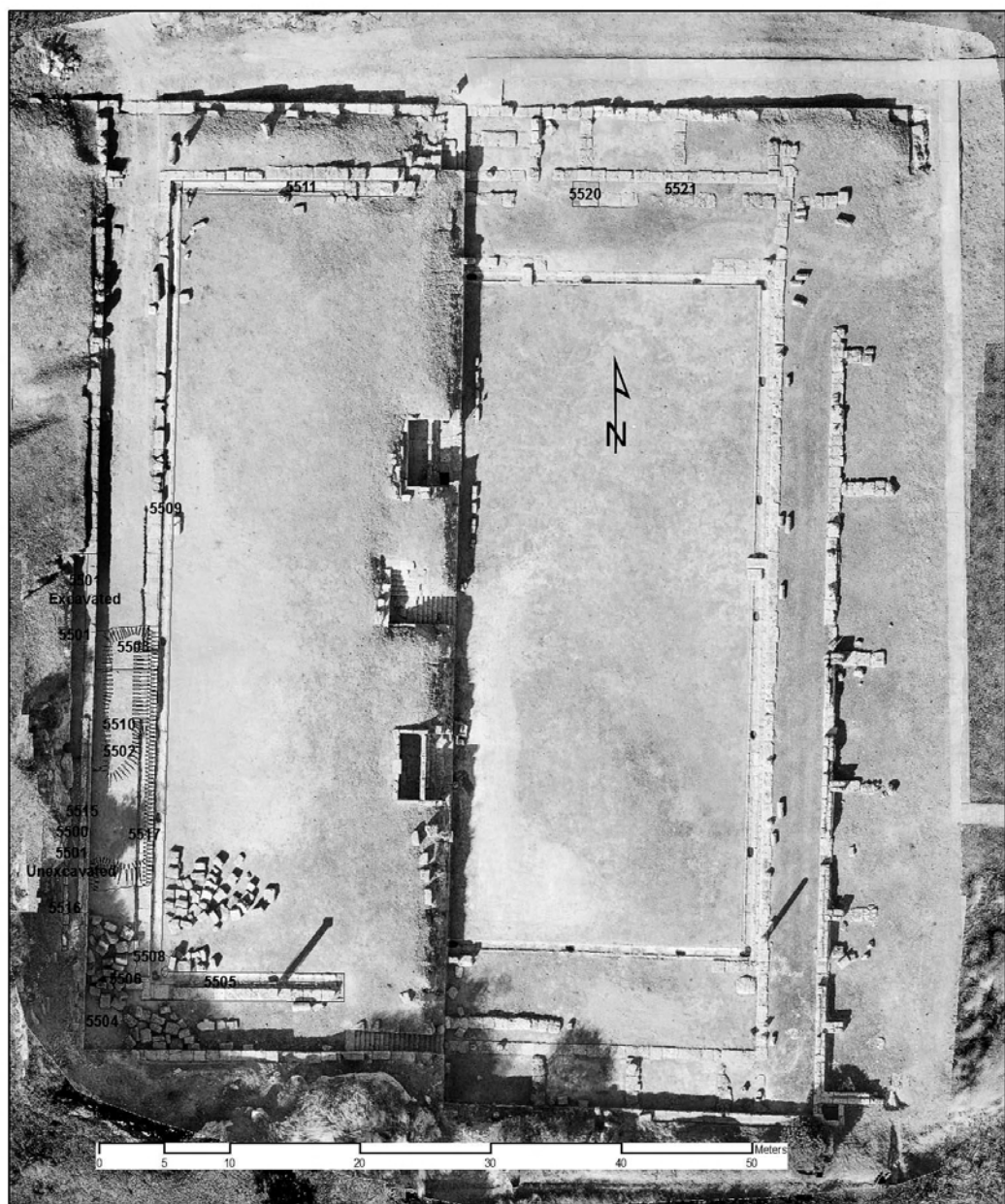
μένο σχέδιο διαχείρισης του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Σικυώνας με στόχο την υλοποίησή του μέσω ένταξης στο επόμενο Έθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΩΛΟΣ

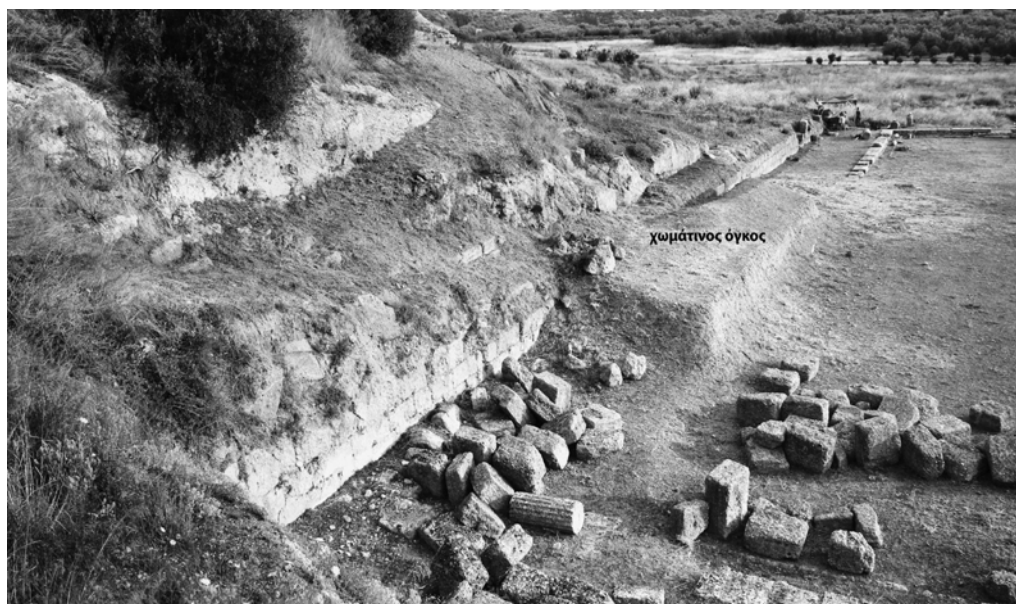
ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΚΑΙ ΧΟΡΗΓΟΙ

Η ομάδα εργασίας αποτελούνταν από τόν δρ. Nicola Nenci, αρχαιολόγο από τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Perugia πὺ βοήθησε μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ γυμνασίου, τὸν Δημήτρη Μπάρτζη, ἀρχιτέκτονα μηχανικὸ ΕΜΠ πὺ συνέδραμε στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τοῦ γυμνασίου καὶ τὴν καταγραφὴ τῶν διάσπαρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὴν Βαΐτσα Μακρέσια, τελειόφοιτη ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας πὺ ἀνέλαβε τὴν ἐκπόνηση τοῦ σχεδίου τῆς Δυτικῆς Στοᾶς, καὶ τέσσερεις ἐργατοτεχνίτες. Οἱ ἐργατοτεχνίτες ἦταν οἱ Ἀνδρέας καὶ Δημήτρης Ρότσιος, Χρῆστος Μουρίκης καὶ Ἀλέκος Σαρανταυγᾶς. Σὲ συγκεκριμένα σημεία χρειαστήκαμε τὴ βοήθεια ἐκσκαφικῶν μηχανημάτων καὶ εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς χειριστὲς τοὺς Γιώργο καὶ Ἀλέξη Κασμᾶ.

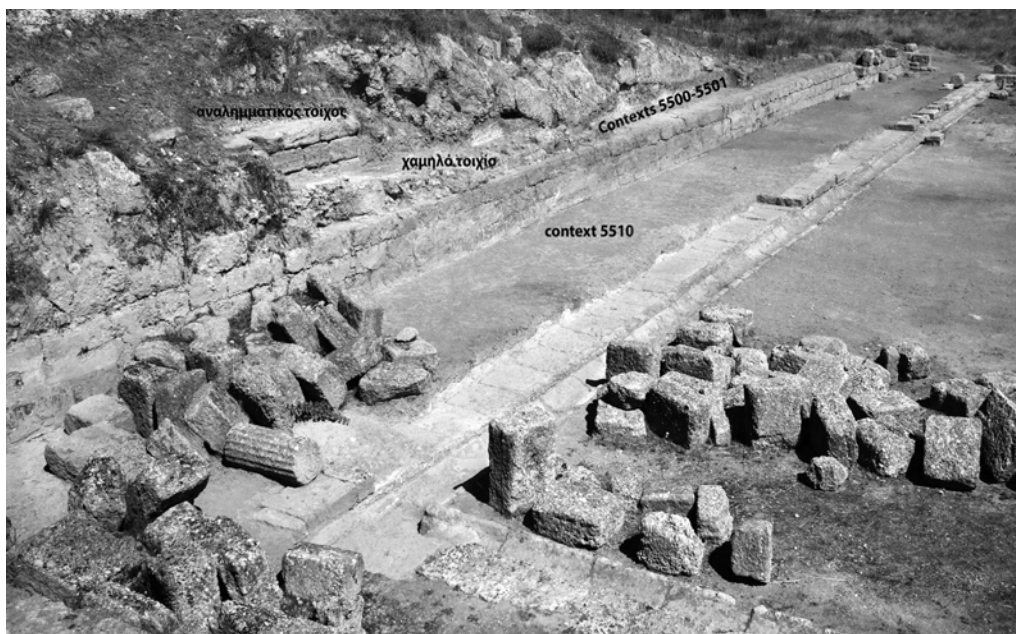
Ὅπως καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη, ἡ ἀνασκαφὴ πραγματοποιήθηκε χάρις στὴν γενναιοδωρὴ οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τοῦ Ἰδρύματος 1984 (Φιλαδέλφεια, ΗΠΑ), στὴν ὕλική ὑποστήριξη τοῦ Δήμου Σικυωνίων καὶ τὴν τεχνικὴ ὑποστήριξη τῶν Ἐκδόσεων Καταγράμμα. Εὐχαριστίες ὀφείλονται καὶ στὴν ΕΦΑ Κορινθίας καὶ τὴν προϊσταμένη τῆς Γιώτα Κασίμη γιὰ τὴν ἀγαστὴ συνεργασία.

Εἰκ. 1. Ὁρθοφωτογραφία τοῦ γυμνασίου μετὰ τὸ πέρας τοῦ καθαρισμοῦ του, μὲ σημειωμένα τὰ ἀνασκαφικὰ πλαίσια (contexts).

Εἰκ. 2. Ἡ δυτική πλευρὰ τοῦ ἄνω ἀνδῆρου τοῦ γυμνασίου πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό της (λήψη ἀπὸ ΝΑ.).

Εἰκ. 3. Ἡ δυτική πλευρὰ τοῦ ἄνω ἀνδῆρου τοῦ γυμνασίου μετὰ τὸν καθαρισμό της (λήψη ἀπὸ ΝΑ.).

Εἰκ. 4. Ἡ ΝΔ. γωνία τοῦ ἄνω ἀνδῆρου μετὰ τὸν καθαρισμό της (λήψη ἀπὸ ΒΑ.). Διακρίνεται τὸ ἕλκος τοῦ τοιχοβάτη.

Εἰκ. 5. Ἡ δυτική πλευρὰ τοῦ ἄνω ἀνδῆρου (λήψη ἀπὸ Β.). Διακρίνεται ὁ στυλοβάτης, ἡ λίθινη αὐλάκα μετὰ τις δύο στρώσεις κονιάματος καὶ ἡ ἀργο-λιθοδομή πού καλύπτει τὸ κενὸ μεταξύ τῆς κρηπίδας τοῦ στυλοβάτη καὶ τῆς αὐλάκος.

Εἰκ. 6. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ ἄνω ἀνδῆρου (ἀπὸ ΒΔ.).

Εἰκ. 7. Τμήματα κίονα, κιονοκράνου καὶ γείσου ἀπὸ τῆ β' οἰκοδομικῆ φάση τοῦ ἄνω ἀνδῆρου.

Εἰκ. 8. Τεμάχια ἀπὸ τῆ δωρική ζωφόρο τῆς β' οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ ἄνω ἀνδῆρου ἐντοιχισμένα στὸν νότιο τοῖχο τοῦ γυμνασίου, κατὰ μῆκος τῆς (μεταγενέστερης) κλίμακας (λήψη ἀπὸ Β.).

Εἰκ. 9. Ὁ ἀναλημματικός τοῖχος τοῦ ἄνω ἀνδῆρου (ἀπὸ ΝΑ.).

Εἰκ. 10. Ἡ νότια κρήνη τοῦ γυμνασίου πρὶν (ἀριστερά) καὶ μετὰ (δεξιὰ) τὸν καθαρισμό της.

Εἰκ. 11α. Ἡ βόρεια κρήνη πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ της.

Εἰκ. 11β. Ἡ βόρεια κρήνη μετὰ τὸν καθαρισμὸ της.

Εἰκ. 12. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ κάτω ἀνδῆρου μετὰ τὸν καθαρισμὸ της (λήψη ἀπὸ ΒΔ.).

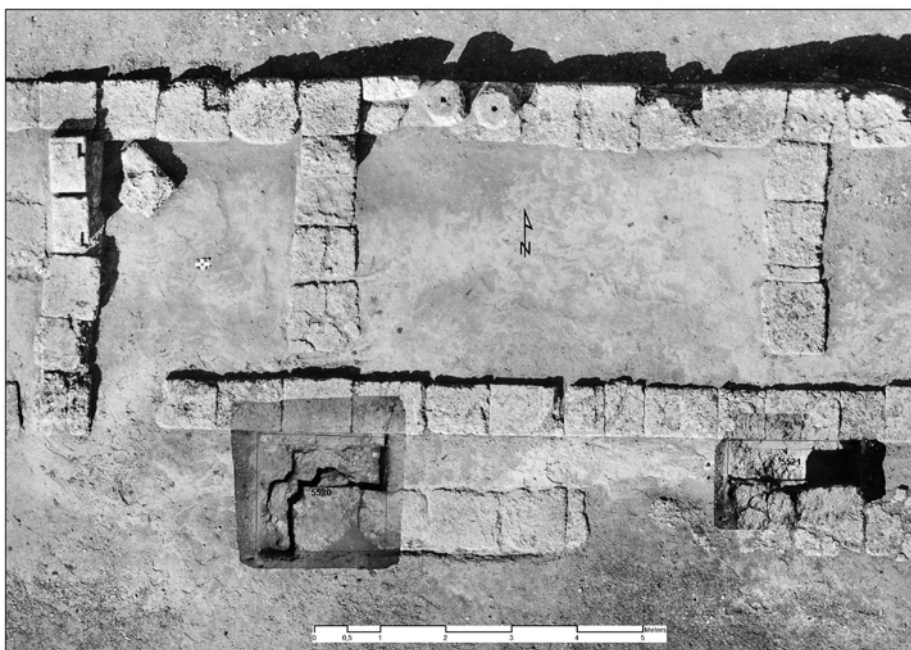
Εἰκ. 13. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ κάτω ἀνδῆρου μετὰ τὴν κλίμακα ἀνόδου στοῦ ἄνω ἀνδῆρου, κατασκευασμένη στὸν ἄξονα τῆς πρόσοψης τῶν δωματίων (λήψη ἀπὸ Α.).

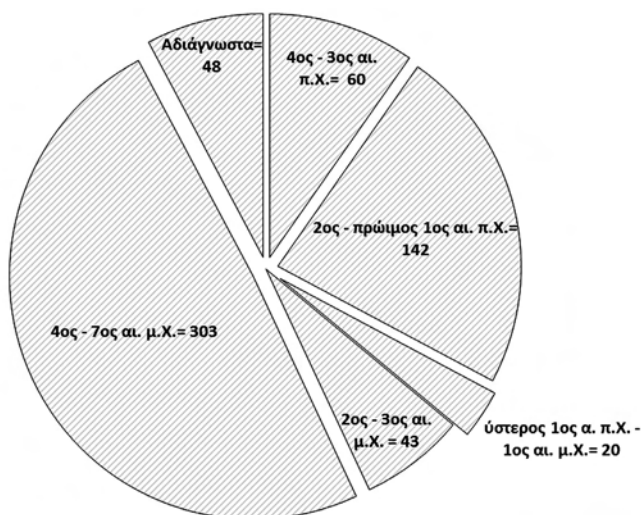
Εἰκ. 14. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ κάτω ἀνδῆρου ἀπὸ Α. Διακρίνονται οἱ παράλληλες σειρὲς θεμελίωσης.

Εἰκ. 15. Ἡ εἴσοδος τοῦ συγκροτήματος τῆς παλαίστρας, καὶ μπροστὰ τῆς ἡ δυτικῇ ἀπόληξιν τῆς νοτιότερης σειρᾶς λιθοπλίνθων μὲ τὴν ἀνάγλυφον παραστάδα στὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο (λήψη ἀπὸ ΝΑ.).

Εἰκ. 16. Ὁρθοφωτογραφία τμήματος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ κάτω ἀνδῆρου μετὰ τὶς δύο ἀνασκαφικὲς τομές.

Εἰκ. 17. Χρονολογικὴ κατανομή 629 νομισμάτων (ἀπὸ τὰ 710 ποὺ βρήκαμε συνολικὰ) ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν ἐτῶν 2013-2019.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Οι ανασκαφικές εργασίες στην αρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκαν κατά τὸ ἔτος 2020 ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Πέτρο Θέμελη: α) στὴν ἐν *Οἶκω Ἐκκλησίᾳ* δυτικὰ τοῦ Θεάτρου καὶ β) στὸ ἱερὸ τῆς Ἰσιδος νότια τοῦ Θεάτρου, ἐνῶ πραγματοποιήθηκαν παράλληλα ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ Ἱεροθύσιου, συντήρησης ψηφιδωτῶν δαπέδων καὶ στερέωσης καὶ διαμόρφωσης μνημείων.

Ἡ ἐν *Οἶκω Ἐκκλησία*

Στὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα τοῦ Εὐκτήριου Οἴκου τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. συνεχίστηκαν οἱ ανασκαφικὲς ἐργασίες βόρεια τῆς εὐρύχωρης αἵθουσας μὲ τὴν ψηφοθετημένη στὸ δάπεδο ἐπιγραφὴ τοῦ Ἐπισκόπου Θεοδούλου (εἰκ. 1). Αποκαλύφθηκε πλήρως τὸ ἄριστα διατηρημένο impluvium τῆς οἰκίας μὲ τὴ στοὰ τοῦ atrium γύρω ἀπὸ αὐτό. Ἦλθε ἐπίσης στὸ φῶς μιὰ δεύτερη αἵθουσα, ἄγνωστης χρήσης, δυτικὰ τοῦ atrium. Περισσότερες αἵθουσες τῆς μεγάλης ἀρχοντικῆς αὐτῆς οἰκίας τοῦ «ἀναγνώστη» ἱερῶν βιβλίων Παραμόνου καὶ τοῦ Ἐπισκόπου Θεοδούλου, ἡ ὁποία χρησιμοποιήθηκε ὡς *Ἐν Οἶκω Ἐκκλησία* στὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. πρὶν μετατραπεῖ σὲ ἐρειπιῶνα ἀπὸ τὸν καταστροφικὸ σεισμὸ τοῦ 365 μ.Χ., ἀναμένεται νὰ ἀποκαλυφθοῦν βορειότερα. Ἐπανατοποθετήθηκε στὴ θέση του, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς διαδικασίας συντήρησης, τμῆμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς μεγάλης αἵθουσας τοῦ Ἐπισκόπου Θεοδούλου, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀποκολληθεῖ λόγῳ ἀποσάθρωσης τοῦ συνδετικοῦ κονιάματος τῶν ψηφίδων καὶ τοῦ ὑποστρώματος (εἰκ. 2).

Τὸ ἱερὸ τῆς Ἱσιδος

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ νότιο καὶ τὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἱεροῦ τῆς αἰγυπτίας θεᾶς Ἱσιδος, εὐρισκόμενου νότια τοῦ Θεάτρου, περιορίστηκε φέτος σὲ ἀπομάκρυνση τοῦ ἐπιφανειακοῦ χώματος, προκειμένου νὰ γίνῃ γνωστὸ τὸ μέγεθος καὶ νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ κάτοψη τοῦ λατρευτικοῦ αὐτοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος. Εἶναι γεγονὸς ὅτι περισσότερες ἀπὸ δώδεκα ἀνισομεγέθεις ὀρθογώνιες ὑπόγειες αἴθουσες, ἀκανόνιστα διαταγμένες καὶ διαφορετικῶν διαστάσεων ἢ καθε μίᾳ, βρίσκονται προσαρτημένες ὅχι μόνο κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ τεμένους ὅπου καταλήγει ἡ ὑπόγεια στοὰ (ἢ cryptoporticus), ἀλλὰ καὶ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Τὸ σύνολο τοῦ συγκροτήματος καλύπτει ἑκταση τουλάχιστον τεσσάρων οἰκοδομικῶν τετραγώνων τοῦ ἱπποδάμειου πολεοδομικοῦ συστήματος τῆς πόλης (εἰκ. 3). Τὴν ἀρχικὴ φάση κατασκευῆς τοῦ ἱεροῦ τεμένους τῶν Αἰγυπτίων Θεῶν, αὐτὴν τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὸ 146 π.Χ., διαδέχονται δύο φάσεις ἐπισκευῶν καὶ μεταρρυθμίσεων ὡς τὴν ὀριστικὴ καταστροφή του ἀπὸ τὸν σεισμὸ τοῦ 365 μ.Χ., τὴν ἐγκατάλειψη καὶ τὴν ἀντικατάστασή του ἀπὸ κτίσματα τῆς νέας λατρείας.

Ἔργασίες διαμόρφωσης καὶ ἀνάδειξης μνημείων

Ἔργασίες διαμόρφωσης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου μὲ παράλληλες στερεωτικὲς ἐπεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν στὴν περιοχὴ τοῦ Ἱεροθύσιου, τὸ ὁποῖο βρίσκεται ἀμέσως νότια τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἐλληνιστικὸ λουτρό (εἰκ. 4). Ὁ περιηγητὴς Παυσανίας τὸ περιγράφει στὴν πορεία του ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο πρὸς τὸ Στάδιο. Εἶναι ἓνα πολυμορφικὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα μεγάλων διαστάσεων πολιτικοῦ καὶ λατρευτικοῦ χαρακτῆρα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. μὲ συνεχῆ λειτουργία ὡς τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Μὲ τὸ Ἱεροθύσιον σχετίζονται οἱ Ἱεροθύτες, δύο αἵρετοὶ ἀξιωματοῦχοι τῆς Μεσσήνης, ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν προσφορὰ φιλοξενίας πρὸς τιμὴν διακεκριμένων πολιτῶν καὶ ἀξιωματούχων ἄλλων πόλεων, καθὼς

επίσης για τις τελετουργίες, τις θυσίες και τὰ ἱερὰ γεύματα πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ τὴ διανομὴ τῶν σφάγιων στοὺς προσκυνητὲς σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἀγωνοθέτη καὶ τὸν χαλειδοφόρο. Τὸ Ἱεροθύσιον ἦταν ἓνα εἶδος Πανθέου, ὅπου εἶχαν τὴ θέση τοὺς ἀγάλματα τῶν δώδεκα θεῶν, τρίποδες «ἀρχαῖοι ἄπυροι», οἱ ὅποιοι προσφέρονταν ὡς ἔπαθλα στοὺς νικητὲς τῶν μουσικῶν κυρίως ἀγώνων στὰ Ἱθωμαῖα, καθὼς καὶ ἓνας ὀρειχάλκινος ἀνδριάντας τοῦ ἰσόθεου ἥρωα οἰκιστῇ τῆς μεσσηνιακῆς πρωτεύουσας, τοῦ Θηβαίου στρατηγοῦ Ἐπαμεινώνδα, «ἀνδρὸς ἐνδόξου ἐπὶ παιδείᾳ καὶ φιλοσοφίᾳ». Ἀποκαταστάθηκε ἡ τριμερὲς μνημειακὴ κεντρικὴ εἴσοδος στὸ Ἱεροθύσιο μὲ τὴν ἀποκατάσταση στὴ θέση τοὺς τῶν σωζόμενων ἡμικίονων, ἡ ὁποία βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τεμένους, καθὼς ἐπίσης τὸ μεγάλο περιστύλιο τοῦ ἱεροῦ στὴ δυτικὴ πλευρὰ, καθὼς καὶ ὁ Οἶκος ἀνίδρυσης τοῦ χάλκινου ἀνδριάντα τοῦ Ἐπαμεινώνδα (εἰκ. 5α-β).

Συνεχίστηκαν καὶ ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐκκρεμεῖς ἀπὸ ἐτῶν ἐργασίες ἀποκατάστασης στὸ Ἐκκλησιαστήριο τοῦ Ἀσκληπιείου, μὲ βάση τὶς μελέτες τοῦ ἀρχιτέκτονα Παναγιώτη Μπίρταχα καὶ τὴν δημοσιευμένη ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μονογραφία του. Προστέθηκαν τέσσερις ὁλόκληρες σειρὲς λίθινων ἐδωλίων στὸ ἄνω κοῖλο μὲ τὰ πλευρικὰ καὶ τὰ δύο μεσαῖα κλιμακοστάσια ἀνόδου, ἐνῶ πραγματοποιήθηκε καὶ συμπλήρωση αὐθεντικῶν λίθινων ἐδωλίων σὲ κενὰ τοῦ κάτω κοίλου (εἰκ. 6). Συμπληρώθηκαν ἐπίσης οἱ ἐλλείπουσες ἄνω σειρὲς τῶν ἐξωτερικῶν κυφωτῶν ἀναλημμάτων τοῦ Ἐκκλησιαστηρίου μὲ τὰ αὐθεντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα εἶχαν ταξινομηθεῖ σὲ παρακείμενο ἀγρό. Συμπληρώθηκε ἐπίσης καὶ τὸ κλιμακοστάσιο ἀνόδου πρὸς τὸ ἄνω διάζωμα τοῦ Ἐκκλησιαστηρίου, εὐρισκόμενο στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ οἰκοδομήματος (εἰκ. 7α-β). Ταξινομήθηκε παράλληλα καὶ τὸ σύνολο τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ὕλικου τῆς ἀνωδομῆς του, τὸ ὁποῖο βρισκόταν διάσπαρτο ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν μέσα στὸν χῶρο τοῦ Βουλευτηρίου.

Σχεδιαστικὴ ἀπόδοση τῆς ψηφιδωτῆς παράστασης τῆς χαμένης κωμωδίας τοῦ Μαινάνδρου ποὺ βρίσκεται γύρω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τῆς πρωτοβυζαντινῆς Βασιλικῆς τοῦ Θεάτρου, ἐκπονήθηκε ἀπὸ τὴν εἰκαστικὸ Ἄννα Τζώρτζη (εἰκ. 8).

Έργασίες συντήρησης, καθαρισμού και διαμόρφωσης πραγματοποιήθηκαν και στο έρειπωμένο ιερό μεγάλης χριστιανικής Έκκλησίας, κείμενης ανατολικά του Άσκληπιείου (είκ. 9). Το ιερό του ανώνυμου προς το παρόν χριστιανικού αυτού ναού, βρισκόταν ανέκαθεν όρατό στην επιφάνεια του εδάφους μέσα σε ιδιόκτητο αγρό και ήταν γνωστό στον ανασκαφέα της Μεσσήνης, ακαδημαϊκό Αναστάσιο Όρλάνδο. Ένσωματώθηκε στον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Μεσσήνης από το 1987 με την αγορά του ιδιωτικού αγρού, μέσα στον οποίο βρισκόταν. Διαπιστώθηκε φέτος ότι το έντυπωμα σε μέγεθος αυτό ιερό λειτουργούσε αυτόνομα ως εκκλησία ως τον 14ο αιώνα μ.Χ., ενώ το υπόλοιπο μεγάλο τμήμα του λατρευτικού οικοδομήματος στο οποίο ανήκε, πιθανότατα μιās Βασιλικής, είχε εγκαταλειφθεί με τη σταδιακή συρρίκνωση των χώρων λατρείας. Κατά μήκος της βόρειας κυρίως πλευράς του οικοδομήματος προβάλλουν στην επιφάνεια κιβωτιόσχημοι τάφοι. Τάφοι άκτερίστοι υπήρχαν και εντός του ιστάμενου ιεροῦ της Έκκλησίας.

Την ίδια σε γενικές γραμμές αρχιτεκτονική μορφή, ανάλογες οικοδομικές φάσεις και χρήσεις είχε και η Βασιλική του πρώιμου 6ου αιώνα, ή οποία έχει έλθει πλήρως στο φως με τις ανασκαφές μας νότια του Θεάτρου της αρχαίας Μεσσήνης και έχει γίνει αντικείμενο μελέτης και δημοσίευσης εκ μέρους πολλών έρευνητών.

Η μεταλλική κατασκευή στέγας της ΒΑ. γωνίας της στοάς του Γυμνασίου βρίσκεται στο τελευταίο στάδιο ολοκλήρωσης (είκ. 10). Η αρχιτεκτονική προμελέτη του στεγαστρου ήταν έργο των αρχιτεκτόνων Θέμη Μπιλή και Μαρίας Μαγνήσαλη, τις δαπάνες των μελετών εφαρμογής κάλυψε τό «*Ίδρυμα Καπετάν Βασίλη και Κάρμεν Κωνσταντακόπουλου*», οί δαπάνες κατασκευής καλύφθηκαν από τό πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων του Ίπουργείου Πολιτισμού, ενώ η εκτέλεση των εργασιών έγινε με την επίβλεψη της ΕΦΑ Μεσσηνίας.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Στις εργασίες ανασκαφής, συντήρησης, στερέωσης και διαμόρφωσης, στη διάρκεια του 2020, έλαβαν μέρος δώδεκα εργατοτεχνίτες, λογιστής, γραμματέας, καθώς και το παρακάτω επιστημονικό προσωπικό:

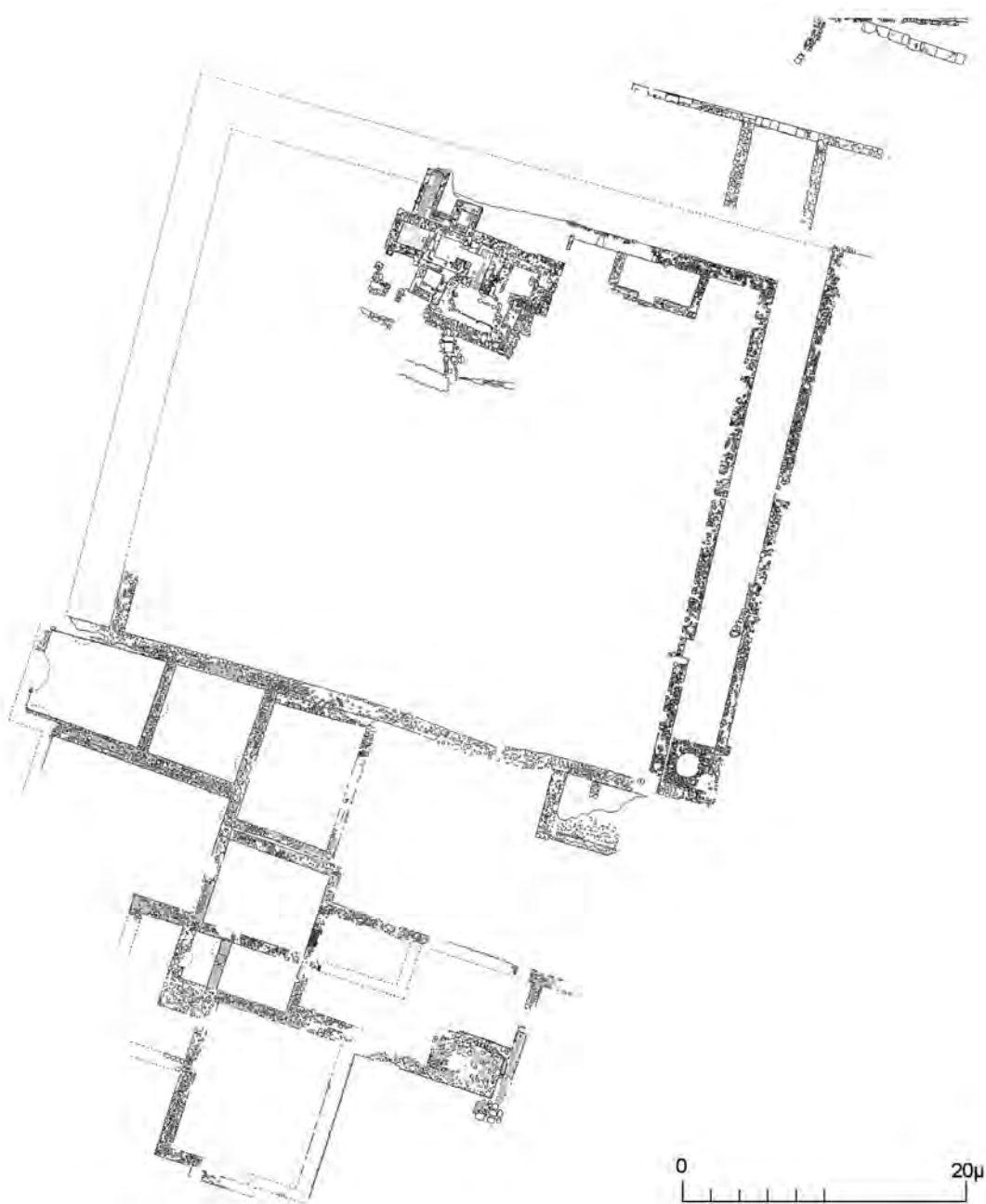
Ευγενία Λαμπροπούλου, ΜΑ αρχαιολόγος, εκπρόσωπος έπόπτης της ΕΦΑ Μεσσηνίας. Βούλα Μπαρδάνη, δρ. αρχαιολόγος επιγραφικός, Νικόλαος Τσιβίκης, δρ. αρχαιολόγος βυζαντινολόγος, Γιώργος Δεληγιαννάκης, καθηγητής Παν/μίου Κύπρου, ρωμαιολόγος-βυζαντινολόγος, Ιωάννης Νάκας, δρ. αρχαιολόγος σχεδιαστής, Θεόδωρος Κουρεμπανᾶς, δρ. νομισματολόγος, Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου, τοπογράφος, Παναγιώτης Γιαννακόπουλος, συντηρητής (με τρεῖς βοηθούς), Κώστας Ξενικάκης, φωτογράφος.

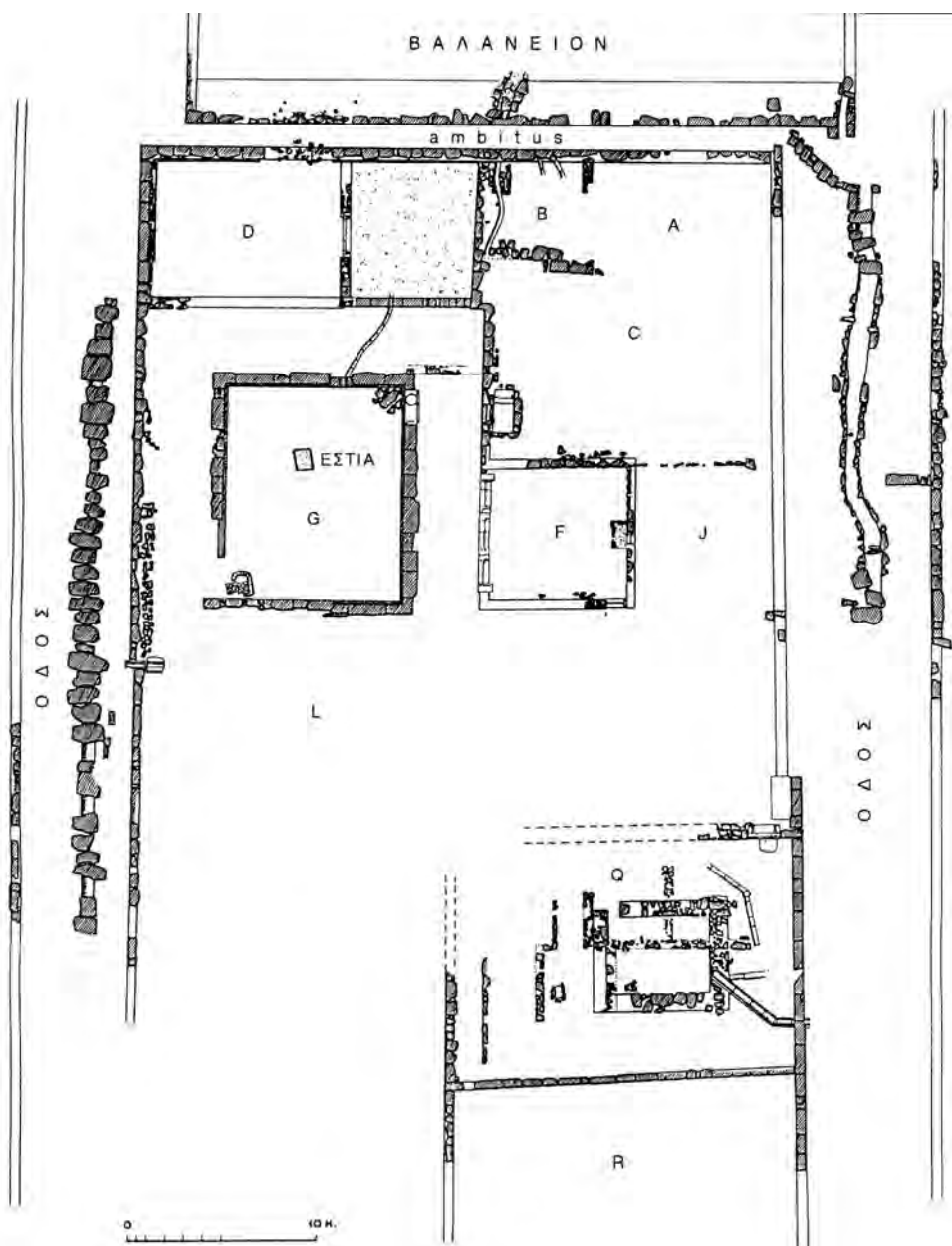
Εἰκ. 1. Τὸ impluvium τῆς ἐν οἴκῳ ἐκκλησίας.

Εἰκ. 2. Ἐπανατοποθέτηση ψηφιδωτοῦ δαπέδου αἵθουσας ἐπισκόπου.

Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἰσιδος.

Εἰκ. 4. Κάτοψη τοῦ Ἱεροθύσιου.

Εἰκ. 5α. Ἀποψη τῆς εἰσόδου στο Ἱεροθύσιο.

Εἰκ. 5β. Ἱεροθύσιο. Ἀποψη περιστυλίου καὶ αἴθουσας.

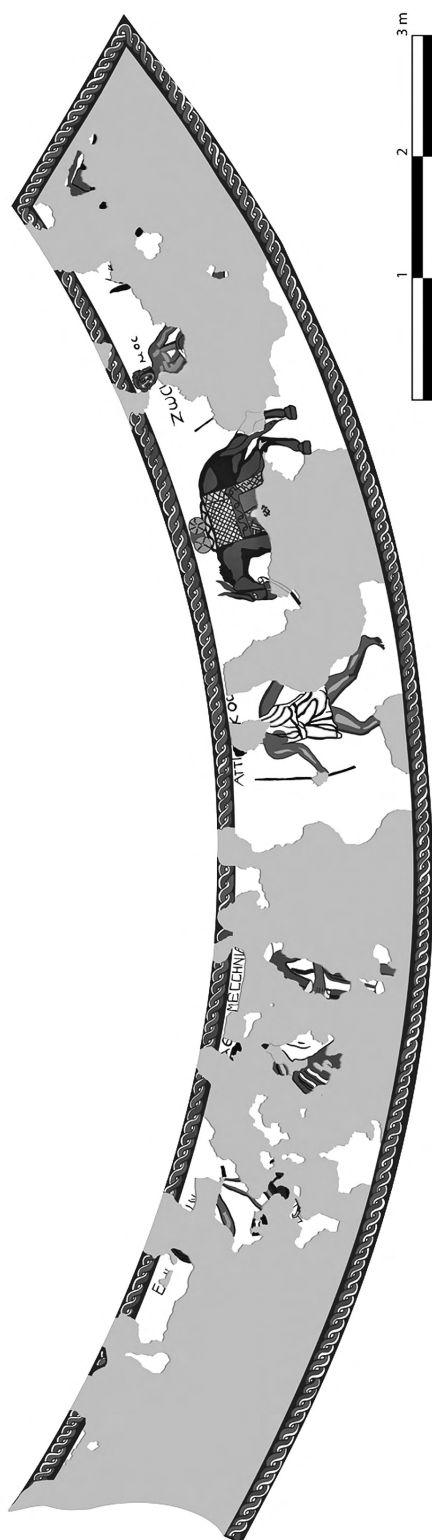
Εἰκ. 6. Ἀποκατάσταση ἄνω κοίλου στοῦ Ἐκκλησιαστήριου.

Εἰκ. 7α. Συμπλήρωση κυψωτοῦ ἀναλήμματος Ἐκκλησιαστηρίου.

Εἰκ. 7β. Γενικὴ ἄποψη τοῦ Ἐκκλησιαστηρίου ἀπὸ Β. μετὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ ἄνω κοίλου καὶ τοῦ κλιμακοστασίου.

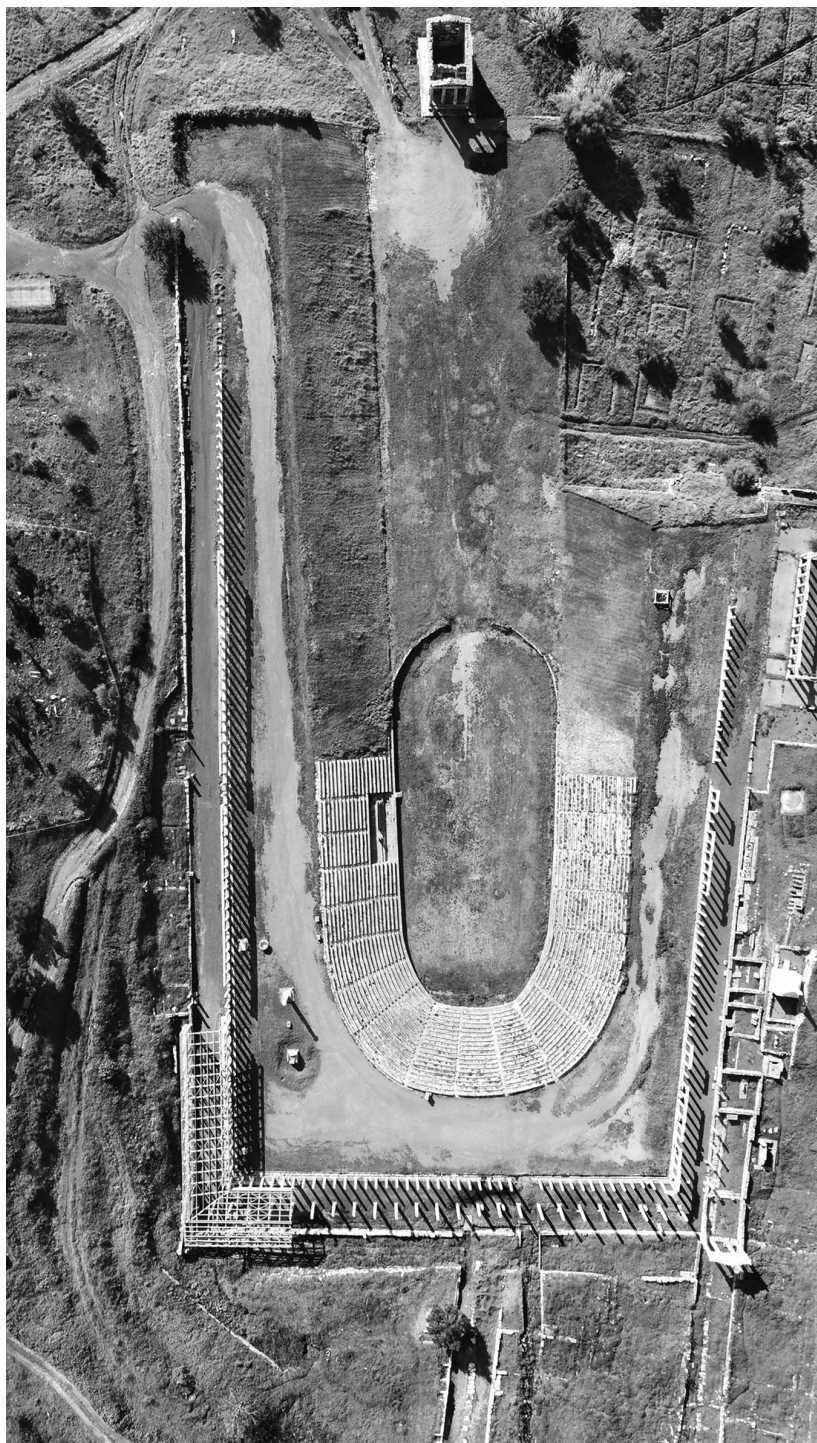
Εἰκ. 8. Σχεδιαστική ἀπόδοση ψηφιδωτοῦ κωμωδίας τοῦ Μαινάνδρου.

Εἰκ. 9α. Ἀεροφωτογραφία τοῦ ἐρειπωμένου χριστιανικοῦ ναοῦ (Κ. Ξενικάκης).

Εἰκ. 9β. Ἀποψη τῶν ἐργασιῶν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀψίδας τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ.

Είκ. 10. Άποψη του υπό κατασκευή μεταλλικού στεγαστρου στῆν ΒΑ. γωνία τῶν στοῶν τοῦ Γυμνασίου. Αεροφωτογραφία Κ. Εενικάκη.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΟΥΡΙΑ

Τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο τοῦ ἔτους 2020 διεξήχθη στὴν θέση «Ἑλληνικά» Ἀμφείας, ὅπου συνεχίστηκε ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ στὸν χώρο τοῦ ἀρχαίου θεάτρου¹. Ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στὸν χώρο τῆς σκηνοθήκης, καὶ δυτικὰ-νοτιοδυτικὰ τῆς σκηνῆς, ἐνῶ ἀνασκάφηκε τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ βόρειου καὶ νότιου ἄκρου τοῦ κοίλου² (εἰκ. 1).

Ἡ σκηνοθήκη

Ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στοὺς δύο χώρους τῆς σκηνοθήκης «χώρο 2 καὶ 4», ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ὁποίων δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος.

Ὁ «χώρος 2» ὁρίζεται ἀπὸ Β. καὶ Ν. ἀπὸ τοὺς δύο μεταγενέστερους ἐγκάρσιους τοίχους τ.α1 καὶ τ.α2 καὶ ἔχει διαστ. 6.50 μ. (Β.-Ν.) × 7.80 μ. (Α.-Δ.) (σχ. 2. Τομὴ Α). Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης (ὑψ. 1 μ. περ.), ἡ ὁποία ἀποτελεῖτο ἀπὸ καστανόφαια χώματα μὲ πλῆθος λίθων ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς ἀνωδομῆς τοῦ μεταγενέστερου κτίσματος³, ἀποκαλύφθηκαν

1. ΠΑΕ 2016, 63-100, εἰκ. 1-41· 2017, 59-84, εἰκ. 1-21· 2018, 57-92, εἰκ. 1-41· 2019, 1-32, εἰκ. 1-24.

2. Ἡ ἀνασκαφὴ διήρκεσε ἀπὸ τὶς 6 Ἰουλίου ἕως τὶς 31 Αὐγούστου 2020, καὶ ἐρευνήθηκαν περίπου 250 τ.μ. στὸν χώρο τοῦ θεάτρου, ἐνῶ τὸ βάθος τῆς ἀποκάλυψης τῶν ἀρχαίων λειψάνων κυμάνθηκε κατὰ μέσον ὄρο ἀπὸ 0.50 ἕως 1.70/2.17 μ. ἀπὸ τὴν σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ καλλιεργημένου ἐδάφους.

3. Ἀπὸ πεσμένους λίθους ἀποτελεῖτο καὶ τὸ συμπαγὲς στρώμα ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ παρελθὸν ἔτος στὴ βάση τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ τοίχου τ.α2 καὶ εἶχε ἀρχικὰ θεωρηθεῖ ὡς λιθόστρωτο δάπεδο βλ. ΠΑΕ 2019, 5, εἰκ. 6.

οί τρεῖς λίθινες αὐλακες τῆς κινητῆς σκηνῆς, καθὼς καὶ ὁ πλακόστρωτος διάδρομος μεταξὺ τῶν αὐλάκων β καὶ γ. Οἱ αὐλακες διατηροῦνται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση καὶ ἐπεκτείνονται κάτω ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἐγκάρσιους τοίχους τ.α1 καὶ τ.α2, χωρὶς νὰ ἔχουν ὑποστῇ καταστροφή (εἰκ. 2).

Στὸν «χώρο 4», μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ὀγκωδῶν λιθοπλίνθων ποὺ εἶχαν ἐντοπιστεῖ στὴν ΒΑ. γωνία⁴ ἀποκαλύφθηκε, σὲ βάρθ. 1.35 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ τ.β, ἓνα λιθόστρωτο δάπεδο, τὸ ὁποῖο καταλαμβάνει τὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ χώρου καὶ ἐφάπτεται ἐσωτερικὰ τοῦ βόρειου τοίχου τ.β τῆς σκηνοθήκης (σχ. 2. Τομὴ Β). Τὸ λιθόστρωτο ἔχει διαστ. μῆκ. 6.50 μ. καὶ πλ. 2.50/2.20 μ. καὶ εἶναι ἐπιμελῶς κατασκευασμένο ἀπὸ μετρίου μεγέθους, σχεδὸν ὀρθογώνιες λιθόπλακες σὲ β' χρήση (μέγ. σωζ. διαστ. 0.70×0.60 μ.) (εἰκ. 3). Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς του φέρει χαμηλὸ τοιχάριο πρόχειρης κατασκευῆς (ὑψ. 0.50 μ., πλ. 0.60 μ.) ὑπὸ μορφὴ «θρανίου», ἐφαπτόμενο στὸν τοῖχο τ.β. Τὸ λιθόστρωτο βρίσκεται κατὰ 1.15 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο δάπεδο τῆς σκηνοθήκης καὶ ἐδράζεται σὲ ἐπίχωση φαιόχρωμων χωμάτων ποὺ περιεῖχαν μεγάλο ἀριθμὸ διάσπαρτων ἀργῶν λίθων μετρίου μεγέθους, τεμάχια κεραμίδων, ἀδιάγνωστα ὄστρακα χονδροειδοῦς κεραμικῆς, καθὼς καὶ τμήματα πήλινων προσωπείων καὶ πλακιδίων, ἓνα ὁμοίωμα θεατρικοῦ προσωπείου, ἓνα λύχνο, ἓνα μικροσκοπικὸ ἀναθηματικὸ ἀγγεῖο καὶ ἓνα τμήμα πήλινης μήτρας μεγαρικοῦ σκύφου, ὅλα ἐλληνιστικῶν χρόνων. Τὰ τμήματα μεγάλων ἀποθηκευτικῶν πίθων ποὺ βρέθηκαν διάσπαρτα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ μεταγενέστερου λιθόστρωτου δαπέδου, μαρτυροῦν ὅτι ὁ χώρος εἶχε τὴν χρήσιν ἀποθήκης. Ὡστόσο καὶ στὸν χώρο 4 βρέθηκαν ἐπάνω στὸ ἀρχαῖο δάπεδο τῆς σκηνοθήκης διάσπαρτα τμήματα ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (τρία τμήματα ζωφόρου μὲ τρίγλυφα καὶ

4. Οἱ λιθόπλινθοι εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ παρελθόντος ἔτους καὶ ἦταν ἄτακτα πεσμένοι στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ «χώρου 4», χωρὶς νὰ ἀποτελοῦν κάποια κατασκευή, ὅπως ἀρχικὰ εἶχε θεωρηθεῖ βλ. ΠΑΕ 2019, 10, σημ. 9. Ἡ ἐπίχωση ἐπάνω ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο λιθόστρωτο δάπεδο περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ τμημάτων ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως ἐπτά σφονδύλους διαφόρων ραβδωτῶν κιόνων, δύο τμήματα πώρινου κατωφλιοῦ, τρεῖς πώρινους πεσσίσκους καὶ δύο τμήματα ἀπὸ ἐπίκρανα παραστάδος (Α216-Α221, Α224-Α230, Α240).

μετόπες (Λ226-7, Λ230) καὶ ἓνα ἐπιστύλιο (Λ232))⁵, τὰ ὁποῖα εἶχαν καλυφθεῖ ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη ἐπίχωση ἐπάνω στὴν ὁποία ἐδραζόταν τὸ λιθόστρωτο δάπεδο⁶. Ἡ κατασκευὴ τοῦ μεταγενέστερου λιθόστρωτου δαπέδου εἶχε ὡς συνέπεια τὴν κατάχωση τοῦ βόρειου ἄκρου τῶν δύο λίθινων αὐλάκων καὶ τοῦ πλακόστρωτου διαδρόμου τῆς σκηνοθήκης. Ἀποκαλύφθηκε μόνο ἡ βόρεια ἀπόληξη τῆς αὐλάκος α, ἡ ὁποία σχεδὸν ἐφάπτεται στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τ.β, σωζόμενη σὲ ἄριστη κατάσταση (εἰκ. 4). Ὁ δυτικὸς ἐπιμήκης τοίχος τ.ξ τῆς σκηνοθήκης ἀποκαλύφθηκε πλήρως καὶ στὴν ἐξωτερικὴ τοῦ ὀψῆ (ἐξωτ. μήκ. 22.40 μ., πλ. 0.50 μ.) σὲ μέγ. σωζ. ὕψος ἑνὸς δόμου (ὕψ. 0.60/0.64 μ.) μὲ τὴν ὑποθεμελίωση (ὕψ. 0.40 μ.)⁷. Φέρει τέσσερις ἀντηρίδες (0.60×0.50 μ.) σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις μεταξύ τους ἀνὰ 3.80 μ.⁸ (εἰκ. 5). Ἡ ἐπίχωση ἐξωτερικὰ τοῦ τ.ξ περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ πεσμένων λίθων ἐντὸς φαιόχρωμων χωμάτων ἀπὸ τὴν ἐπίδραση φωτιάς, ἐνῶ στὸ βόρειο ἄκρο ἀποκαλύφθηκαν λείψανα μεταγενέστερων κτισμάτων ποὺ φαίνεται νὰ ἐπεκτείνονται πρὸς Δ.

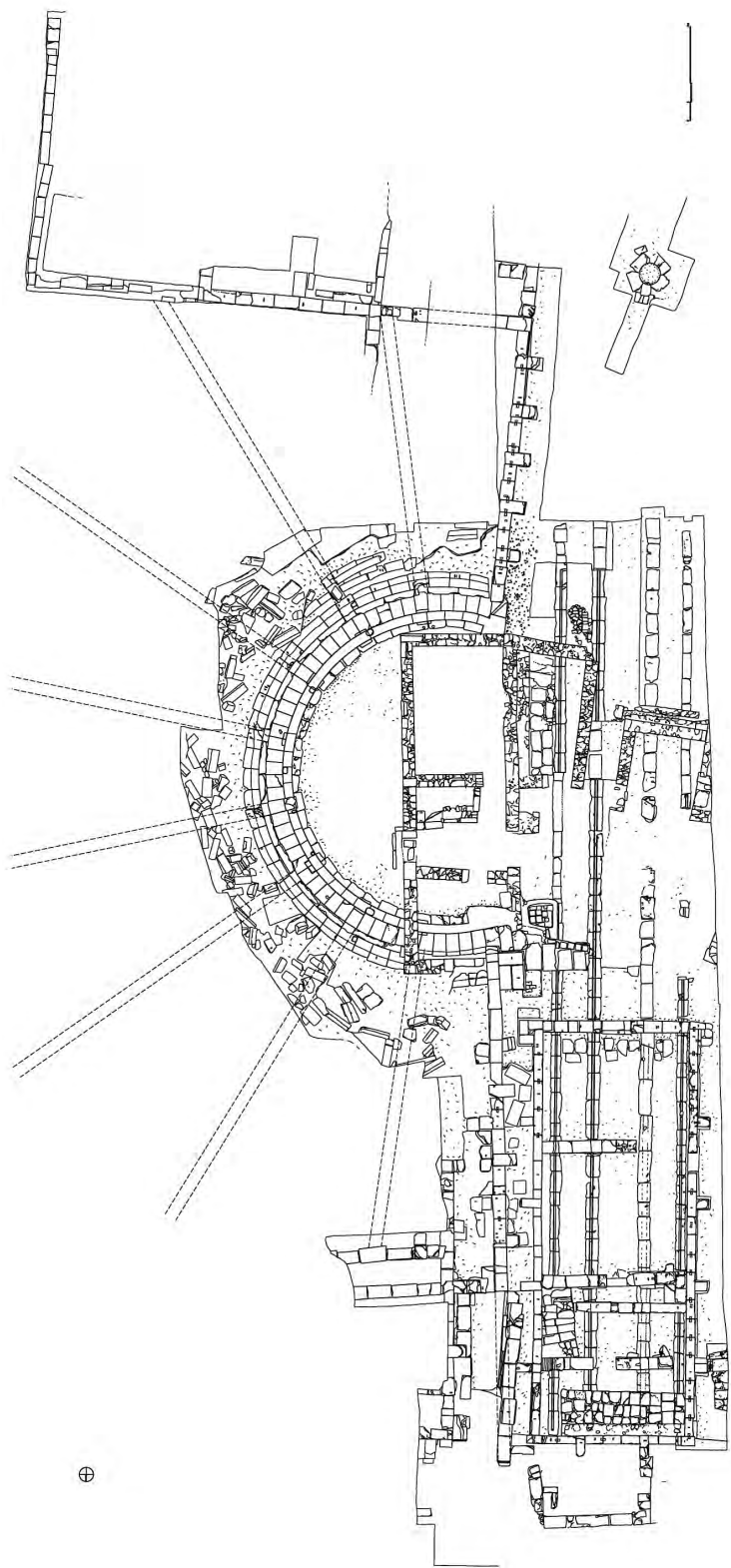
Ἀπὸ τὴν ἔρευνα Δ.-ΝΔ. τῆς σκηνῆς ἀποκαλύφθηκε πλήρως τὸ νότιο τμήμα τῆς θεμελίωσης τῶν λίθινων αὐλάκων β καὶ γ, σὲ μῆκος 14.50 μ. καθὼς καὶ τοῦ πλακόστρωτου διαδρόμου σὲ μῆκος 15.70 μ. (εἰκ. 6). Συνεπῶς τὸ συνολικὸ μῆκος τῶν λίθινων αὐλάκων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς σκηνοθήκης εἶναι 48 μ. (σχ. 1).

5. Οἱ μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις τῶν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν εἶναι: Λ226: μ. 0.80 μ., πλ. 0.39 μ., ὕψ. 0.44 μ., Λ227: μ. 1.05 μ., πλ. 0.51 μ., ὕψ. 0.45 μ., Λ230: μ. 0.34 μ., πλ. 0.24 μ., ὕψ. 0.29 μ. καὶ Λ232: μ. 0.62 μ., πλ. 0.49 μ., ὕψ. 0.41 μ.

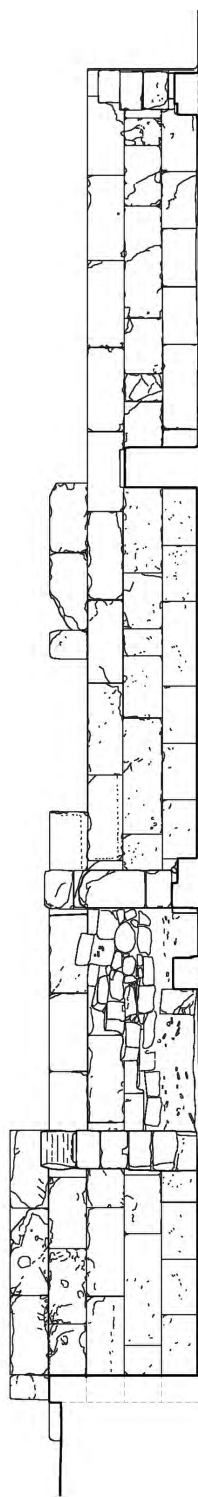
6. Συνολικὰ καταμετρήθηκαν στοὺς χώρους 3 καὶ 4 τῆς σκηνοθήκης διάσπαρτα 10 τμήματα ἀρχαίου ἐπιστυλίου, συν. μήκ. 8.25 μ. καὶ 8 τμήματα ζωφόρου συν. μήκ. 6.44 μ.

7. Ἡ ὑποθεμελίωση ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴ διάνοιξη διερευνητικῆς τομῆς στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τ.ξ, ὅπου διαπιστώθηκε ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα δόμο ποὺ ἐδράζεται στὸ φυσικὸ συμπαγὲς ὠχροκάστανο ἔδαφος τῆς περιοχῆς.

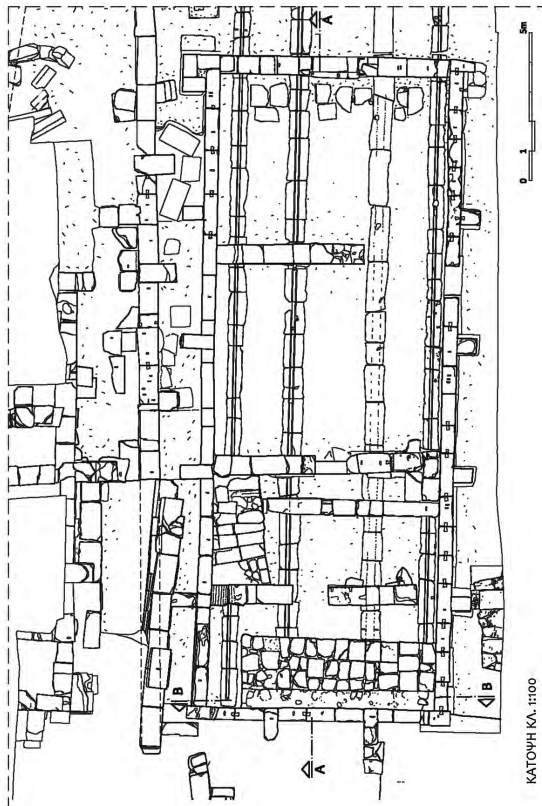
8. Τὸ νότιο ἄκρο τοῦ τ.ξ εἶναι ἐνισχυμένο μὲ μεγαλύτερη ἀντηρίδα διαστ. 1.20 × 1.20 μ. κατ' ἀντιστοιχία πρὸς τὴν ἀκραία ἀντηρίδα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τ.α.

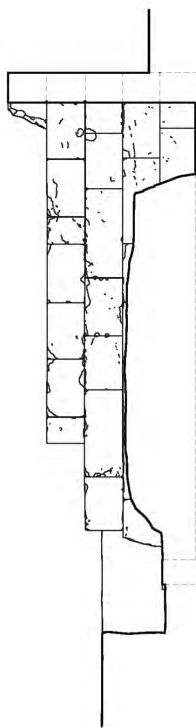
Σχ. 1. Σχεδιαστική κάτοψη του αρχαίου θεάτρου (αρχιτέκτων Γ. Νίνος).

ΤΟΜΗ Α

ΚΑΤΩΛΗ ΚΑ. 11100

ΤΟΜΗ Β

ΘΕΑΤΡΟ ΑΡΧΑΙΑΣ ΘΟΥΡΙΑΣ - ΣΚΗΝΟΘΗΚΗ
ΚΑΤΩΛΗ ΚΑ. 11100 / ΤΟΜΕΣ ΚΑ. 1150
Γ. ΝΙΝΟΣ - ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2020

Σχ. 2. Σχεδιαστική κάτοψη τής σκηνοθήκης (αρχιτέκτων Γ. Νίνος).

Τὸ κοῖλο

Ἐρευνήθηκε μέρος τοῦ βόρειου καὶ τοῦ νότιου κατώτερου ἄκρου τοῦ κοίλου, ὅπου ἐμφανίστηκαν πολλὰ τμήματα ἐδωλίων, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται ἀκέραια, μετακινημένα ὥστόσο ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση. Στὸ βόρειο ἄκρο ἀνασκάφηκε ἔκταση 25 τ.μ. ἀπὸ βάθος 1.70 ἕως 2.78 μ. (εἰκ. 7). Μεταξὺ τῶν ἐδωλίων ἦρθε στὸ φῶς ἓνας ταφικὸς πίθος καὶ συστάδα τεσσάρων μεταγενέστερων κεραμοσκεπῶν τάφων, προσανατολισμοῦ Α.-Δ., πού περιεῖχαν ἀπὸ μία ἀκτέριστη ταφή⁹ (εἰκ. 8). Κάτω ἀπὸ τὶς ταφές, σὲ συμπαγὲς ἀδιατάρακτο στρώμα (βάθος ἀπὸ 2.88-3.04 μ.) ἀποτελούμενο ἀπὸ κιτρινωπὰ χρώματα καὶ κροκάλες μικροῦ μεγέθους, συλλέχθηκε μεγάλος ἀριθμὸς προϊστορικῶν ὀστράκων (ΜΕ περιόδου), γεγονός πὺ ὑποδηλώνει τὴν προϊστορικὴ χρῆση τοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου (εἰκ. 9). Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ κοίλου ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε ἀνατολικά τῶν ἐδωλίων πὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ στὸ παρελθὸν *in situ*¹⁰. Ἀπὸ βάθος 1.60 ἕως 2.70 μ. βρέθηκαν ἀρκετὰ τμήματα ἐδωλίων, πὺ εἶχαν μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση καὶ εἶχαν ὑποστεῖ λατόμευση κατὰ τοὺς μεταγενέστερους χρόνους (εἰκ. 10). Τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸν χῶρο τοῦ θεάτρου ὑπῆρξαν πενιχρὰ μὲ ἰδιαιτερο ἓνα μαρμάρينو ἱγδίον, σχεδὸν ἀκέραιο, τὸ ὁποῖο βρέθηκε ἐντὸς τῆς μεταγενέστερης ἐπίχωσης πὺ κάλυπτε τὸ νότιο τμήμα τῶν λίθινων αὐλάκων β καὶ γ (εἰκ. 11). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν χονδροειδῆ ἀδιάνγνωστη κεραμικὴ ὑστέρων χρόνων καὶ τὸν τεράστιο ὄγκο κεραμίδων ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς στέγης τῶν μεταγενέστερων κτισμάτων, ἡ ἐπίχωση περιεῖχε διάσπαρτα τμήματα ἀρχαίων λίθινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ τὸ δομικὸ ὕλικὸ τοῦ θεάτρου σὲ β' χρῆση (Λ 214-Λ277), τὰ ὁποῖα ἀριθμήθηκαν, καταγράφηκαν καὶ ταξινομήθηκαν στὸν ἐλεύθερο χῶρο τοῦ ἀγροκτήματος δυτικὰ τῆς σκηνοθήκης, ἀλλὰ καὶ σὲ εἰδικὰ διαμορφωμένο χῶρο βορείως τοῦ Β. ἀναλήμματος τοῦ θεάτρου. Ἀπὸ διάφορα σημεία τοῦ

9. Στὸν ἴδιο χῶρο, βορείως τοῦ μεταγενέστερου κτίσματος πὺ καταλαμβάνει τὴν ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου, εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ στὸ παρελθὸν καὶ ἄλλες παρόμοιες ταφές, πὺ προφανῶς ἀνῆκαν στοὺς κατοίκους τῆς ἀγροικίας.

10. ΠΑΕ 2017, 64, εἰκ. 7-8.

άνασκαφικού χώρου συλλέχθηκαν 31 χάλκινα νομίσματα διαφόρων τύπων, μερικά από τα όποια βρέθηκαν σε καλή κατάσταση διατήρησης.

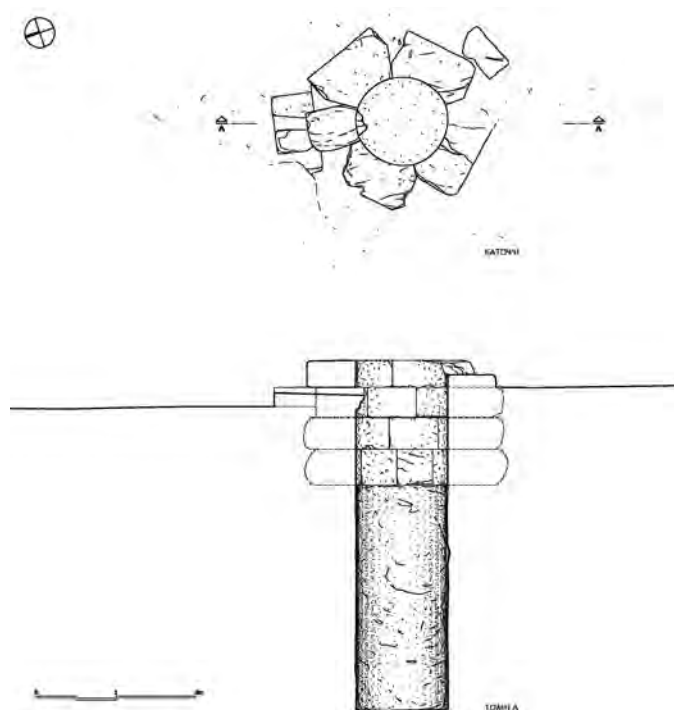
Φρέαρ

Σε απόσταση περίπου 18 μ. ΝΔ. από το νότιο άκρο του αποχετευτικού άγωγού της ὀρχήστρας, αποκαλύφθηκε ένα φρέαρ με λίθινο χεῖλος καὶ λιθοκτιστο στόμιο (σχ. 1). Τὸ φρέαρ εἶναι κυκλικῆς διατομῆς με ἐσωτερικὴ διάμ. 1.10/1.15 μ., ἐνῶ τὸ χεῖλος ἀποτελούμενο ἀπὸ πέντε μεγάλες λιθοπλίνθους κυκλικὰ διευθετημένες, ἔχει μέγιστη διάμ. 2.20 μ.¹¹ (εἰκ. 12, σχ. 3). Τὸ στόμιο τοῦ φρέατος εἶναι κτιστό, ὕψους 1.55 μ. ἀποτελούμενο ἀπὸ τέσσερις σειρὲς ἐπ᾿ἀλληλων δακτυλίων κατασκευασμένων ἀπὸ ἄσφρα αἰρολογημένους λιθοπλίνθους με καμπυλωτὰ λαξευμένη τὴν ἐσωτερικὴ τους πλευρὰ ὥστε νὰ σχηματίζεται κύκλος¹² (εἰκ. 13). Κάτω ἀπὸ τὸ στόμιο συνεχίζεται τὸ φρέαρ σὲ βάθος, στὴν ἴδια διάμετρο, ἀλλὰ με τὰ τοιχώματα λαξευμένα στὸ φυσικὸ συμπαγὲς ὠχροκάστανο ἔδαφος τῆς περιοχῆς. Τὸ φρέαρ ἐρευνήθηκε ἕως τὸ βάθος τῶν 4.40 μ., χωρὶς ὥστόσο νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ του¹³ (σχ. 3). Στὸν δεῦτερο ἀπὸ ἐπάνω δακτύλιο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρέατος, ὑπάρχει λαξευμένο χοανοειδὲς στόμιο (διαστ. μῆκ. 0.15 μ., πλ. 0.31/0.20 μ., ὕψ. 0.25 μ., πλάτος αὐλακος ἐκροῆς 0.07 μ., βάθος αὐλακος ἐκροῆς 0.09 μ.), τὸ ὁποῖο συγκοινωνεῖ ἐξωτερικὰ με τμῆμα λίθινου ἄγωγου (μέγ. σωζ. διαστ. μῆκ. 0.50 μ., πλ. 0.70 μ., ὕψ. 0.20 μ., πλάτος αὐλακος 0.20/0.15 μ.), ἐφαπτόμενο στὴ βόρεια ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ φρέατος (εἰκ. 14). Ὁ λίθινος ἄγωγος κατεύθυνσης Β.-Ν., πιθανῶς δεχόταν τὰ ὄμβρια ὕδατα ἀπὸ τὸν ἀποχετευτικὸ ἄγωγὸ τῆς ὀρχήστρας καὶ τὰ διοχέτευε στὸ ἐσωτερικὸ

11. Οἱ λιθοπλίνθοι τοῦ χεῖλους τοῦ φρέατος εἶναι λαξευμένες καμπυλωτὰ στὴν ἐσωτερικὴ τους πλευρὰ, ὥστε νὰ προσαρμόζονται στὴ διάμετρο τοῦ στομίου καὶ οἱ μέγιστες διαστάσεις τους εἶναι μῆκ. 1 μ., πλ. 0.60 μ. καὶ πᾶχ. 0.35 μ.

12. Οἱ μέγιστες διαστάσεις τῶν λιθοπλίνθων τοῦ στομίου εἶναι μῆκ. 0.60 μ. καὶ ὕψ. 0.40 μ.

13. Στὰ τοιχώματα τοῦ φρέατος, τόσο στὸ λίθινο στόμιο ὅσο καὶ στὸ φυσικὸ ἔδαφος, ὑπάρχουν κατὰ τόπους λαξευμένες μικρὲς ἐσοχὲς γιὰ τὴν διευκόλυνση τῆς καθόδου στὸ ἐσωτερικὸ του.

Σχ. 3. Κάτοψη και τομή του φρέατος (ἀρχιτέκτων Γ. Νίνος).

τοῦ φρέατος μέσω τοῦ χοανοειδοῦς στομίου. Τὰ χώματα τῆς ἐπίχωσης τοῦ φρέατος ἦταν φαιόχρωμα, κατὰ τόπους πυρακτωμένα καὶ περιεῖχαν μεγάλο ἀριθμὸ τεμαχίων κεραμίδων, ἀργῶν λίθων μετρίου μεγέθους, ἀποσπασματική κεραμική ἐλληνιστικῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων, ὅστὰ ζῶων, ὅστρεα, τεμάχια σιδερένιων ἐργαλείων καὶ ἤλων κλπ., γεγονός πὺ φανερώνει ὅτι τὸ φρέαρ χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀποθέτης στοὺς μεταγενέστερους χρόνους μετὰ τὴν παύση τῆς λειτουργίας του.

Δοκιμαστικὲς τομὲς πραγματοποιήθηκαν στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἀγρο-τεμαχίου, προκειμένου νὰ βρεθεῖ ἡ συνέχεια τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου Β, κατεύθυνσης Β.-Ν., πὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐντὸς τῆς ὁμορφῆς ιδιοκτησίας Ν. Δικαίου¹⁴. Κατὰ τὴν ἔρευνα ἐντοπίστηκαν μόνο

14. ΠΑΕ 2019, 16, εἰκ. 18.

φτωχὰ λείψανα τοῦ πλήρως κατεστραμμένου βόρειου τμήματος τοῦ ἀναλήμματος Β.

«Ἑλληνικά» Θουρίας. Ἰδιοκτησία Κωνσταντίνου Μαλαπάνη

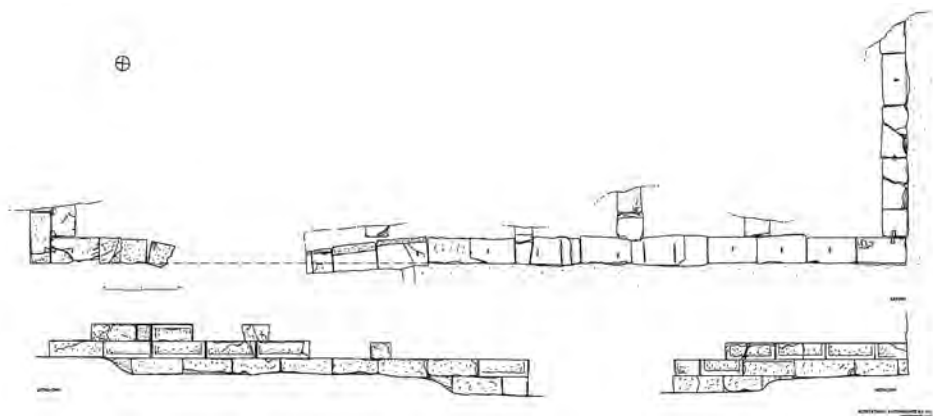
Τὸ ἀγρόκτημα τοῦ Κωνσταντίνου Μαλαπάνη βρίσκεται στὸν χῶρο Ν.-ΝΔ. τοῦ ἀρχαίου θεάτρου καὶ ἀναπτύσσεται σὲ δύο τμήματα ἐκατέρωθεν τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου, ποὺ διασχίζει τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῶν «Ἑλληνικῶν» ἀπὸ Β. πρὸς Ν.¹⁵ Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ἰδιοκτησίας ἀποτελεῖται ἀπὸ πυκνοφυτεμένο ἐλαιῶνα διαμορφωμένο σὲ ἐπίπεδα ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν ἐλαφρῶς ἐπικλινῇ πλαγιά τοῦ ὑψώματος¹⁶. Τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ἰδιοκτησίας βρίσκεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο καὶ ἀναπτύσσεται νοτίως τῆς μεγάλης ὀρθογώνιας ἀρχαίας δεξαμενῆς ὕδατος (εἰκ. 15).

Στὸ ὑψηλότερο ἀνατολικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀγροκτήματος, ποὺ συνορεύει μὲ τὴν ὑπερκείμενη πρὸς Α. ἰδιοκτησία τοῦ Π. Κρίκα, ἔγινε ἐπέκταση πρὸς Ν. τῆς παλαιότερης ἀνασκαφικῆς τομῆς, ἡ ὁποία εἶχε φέρει στὸ φῶς τὴν ΒΔ. γωνία ἐνὸς μεγάλου κτιρίου, ὁ βόρειος τοῖχος τ.1 τοῦ ὁποίου, κατεύθυνσης Α.-Δ., διέσχισε ἐγκάρσια τὴν ἰδιοκτησία τοῦ Π. Κρίκα¹⁷. Ὁ τοῖχος τ.1, μέγιστου ἀποκαλυφθέντος μήκ. 11.60 μ., ἀποτελεῖτο ἀπὸ διπλὴ σειρὰ λιθοπλίνθων συνολικοῦ πλ. 1.30 μ. (οἱ μέγιστες διαστάσεις ἑκαστῆς λιθοπλίνθου ἦταν μήκ. 1.40 μ. καὶ πλ. 0.60/0.70 μ.) (εἰκ. 16). Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ διπλοῦ τοίχου δὲν ἀποκαλύφθηκε, ἐπεκτεινόμενο προφανῶς πρὸς Α. Στὸ δυτικὸ τοῦ ἄκρου γωνιάζει σὲ ὀρθή γωνία μὲ ἰσοδομικὸ τοῖχο τ.2, κατεύθυνσης Β.-Ν., μέγιστου ἀποκαλυφθέντος μήκ. 4.80 μ., πλ. 0.60 μ. καὶ μέγιστου

15. Ἡ ἔρευνα μὲ δοκιμαστικὲς τομὲς ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρω ἀγροκτήματος πραγματοποιήθηκε στὸ πλαίσιο τοῦ ἐγκεκριμένου νέου πενταετοῦς ἀνασκαφικοῦ - ἐρευνητικοῦ προγράμματος 2019-2023 τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Θουρία, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ὑπογράφουσας.

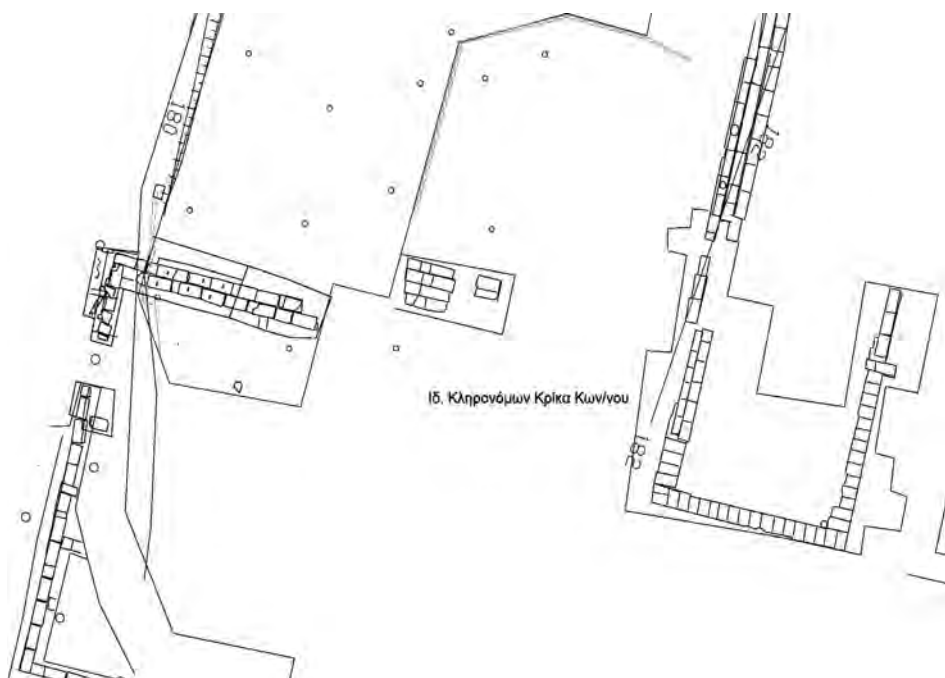
16. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀγροκτήματος ὀριοθετεῖται κατὰ μῆκος ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ἀναλημματικὸ τοῖχο Β, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀνασκαφῆ κατὰ τὸ παρελθόν ἔτος. βλ. παραπάνω σημ. 14.

17. Ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε διενεργηθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα τὸ ἔτος 2011.

Σχ. 4. «Έλληνικά», «Νότιο κτίριο». Κάτοψη και όψεις τοίχων τ.2 και τ.3 (ἀρχιτέκτων Γ. Νίνος 2020).

Ύψους τριῶν δόμων (1.30 μ.) (εἰκ. 17). Ἡ φετινὴ ἀνασκαφικὴ τομὴ ποὺ διενεργήθηκε στὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοίχου τ.2, ἀποκάλυψε τὸ πλήρες μῆκος τοῦ 23.45 μ. Τὸ πλάτος 0.60/0.68 μ. παραμένει τὸ ἴδιο μὲ μικρὲς διαφοροποιήσεις, ἐνῶ τὸ μέγ. σωζ. ὕψος τοῦ εἶναι τρεῖς δόμοι (1.30 μ.). Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τ.2 εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη μὲ περιτένεια στὴν ὄψη ἑκάστης λιθοπλίνθου, ἐνῶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἐφάπτονται κάθετα δύο ἀντηρίδες (;) σὲ ἀπόσταση 2.70 μ. μεταξύ τους (εἰκ. 18). Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ γωνιάζει μὲ τοῖχο τ.3 κατεύθυνσης Α.-Δ., μέγιστου ἀποκαλυφθέντος μῆκ. 5.60 μ., πλ. 0.65 μ. καὶ ὕψους δύο δόμων 0.90 μ. Ἡ γωνία τῶν τοίχων τ.2 καὶ τ.3 σώζει στὴν ἐπιφάνεια τῶν λίθων τὸν τόρμο τοῦ πελεκόσχημου συνδέσμου, ἐνῶ ἡ ὑποθεμελίωση ἐνισχύεται σὲ βάθος μὲ τὴν προσθήκην ἐνὸς ἀκόμῃ δόμου (εἰκ. 19). Οἱ δύο τοῖχοι ἐδράζονται στὸ φυσικὸ κιτρινωπὸ συμπαγὲς ἔδαφος τῆς περιοχῆς (σχ. 4). Οἱ παραπάνω ἰσόδομοι τοῖχοι ἀποτελοῦν προφανῶς τὸ δυτικὸ τμῆμα ἐνὸς μεγάλου ἀρχαίου οἰκοδομήματος, κατεύθυνσης Β.-Ν., τὸ ὁποῖο ὀνομάστηκε «Νότιο κτίριο». Οἱ ἀποκαλυφθεῖσες διαστάσεις τοῦ κτιρίου εἶναι βόρειος τοῖχος 11.60 μ., δυτικὸς τοῖχος 23.45 μ. καὶ νότιος τοῖχος 5.60 μ. (σχ. 5. Τοπογραφικὴ ἀποτύπωση ἀριστερά «Νότιο κτίριο», δεξιὰ «Περίβολος II». Τοπογράφος Β. Πάνου). Σὲ ἀπόσταση 2.75 μ. βορειῶς τῆς γωνίας τῶν τοίχων τ.2 καὶ τ.3, ἐπάνω στὸ φυσικὸ ἔδαφος καὶ

Σχ. 5. «Ἑλληνικά». Τοπογραφική αποτύπωση: ἀριστερά: «Νότιο κτίριο», δεξιά: «Περίβολος II» (τοπογράφος Β. Πάνου).

σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ὄψη τοῦ τοίχου τ.2, βρέθηκε κεραμοσκεπὴς τάφος κατεστραμμένος σχεδὸν κατὰ τὸ ἥμισυ (μέγ. σωζ. μῆκ. 1.33 μ., πλ. 0.45 μ.), ὁ ὁποῖος περιεῖχε τὴν ταφὴν ἐνὸς νεκροῦ μὲ τὴν κεφαλὴ πρὸς Β. Πλησίον τοῦ κρανίου τοῦ νεκροῦ ἦταν τοποθετημένη μία τριφυλλόστομη πρόχους σωζόμενη σχεδὸν ἀκέραιη, πού χρονολογεῖ τὸν τάφο στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους.

Σὲ ἀπόσταση περίπου 100 μ. δυτικὰ τοῦ παραπάνω οἰκοδομήματος, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, ἀνοίχθηκε δοκιμαστικὴ ἀνασκαφικὴ τομὴ (διαστ. 4.20×2.40 μ.) σὲ ἐπαφὴ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν παρεῖα τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου. Σὲ βάθος 0.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀποκαλύφθηκαν δύο μὴ συνανήκοντα τμήματα ἐπιστυλίου ἀπὸ πωρόλιθο, ἐντὸς διαταραγμένων χωμάτων. Στὴν ὄψη τοῦ μεγαλύτερου ἐπιστυλίου, μέγ. σωζ. διαστ. μῆκ. 2.04 μ., πλ. 0.47/0.49 μ. καὶ ὕψ. 0.50/0.52 μ., σώζεται τμῆμα ἐπιγραφῆς: ...ΘΕΟΙC ΠΑΣΙ ΚΑΙ [ΤΗΙ ΠΟΛΕΙ] (ὕψ. γραμ. 0.11 μ.). Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἀναθη-

ματική ή ιδρυτική, πιθανώς ενός επώνυμου αξιωματούχου, που αφιερώνει κάποιο δημόσιο κτίριο, στοά ή πρόπυλο, σε όλους τους θεούς και την πόλη (προφανώς της Θουρίας)¹⁸ (είκ. 20). Αν και το επιστύλιο δεν βρίσκεται στη θέση του, καθίσταται ωστόσο σαφές ότι θα πρέπει να αναζητηθεί στην έγγυς περιοχή ένα σημαντικό δημόσιο οικόδομημα από το οποίο προέρχεται ή επιγραφή.

Στο δυτικό τμήμα της ίδιας ιδιοκτησίας, το οποίο βρίσκεται στη δυτική πλευρά του αγροτικού δρόμου, διενεργήθηκε δοκιμαστική τομή διαστ. 5×4.30 μ., σε μικρή απόσταση νοτίως της αρχαίας δεξαμενής ύδατος (βλ. είκ. 15, ορθοφωτοχάρτης). Σε βάθος περίπου 0.76-0.84 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, εμφανίστηκε η ΝΑ. γωνία ενός κτιρίου, αποτελούμενη από δύο τοίχους κατασκευασμένους από ορθογώνιους πλακοειδείς λίθους, σωζόμενους σε μία σειρά (είκ. 21). Ο ανατολικός τοίχος τ.Ι, κατεύθυνσης Β.-Ν., αποκαλύφθηκε σε μέγ. μήκ. 4.80 μ., πλ. 0.66/0.70 μ. και ύψ. 0.20 μ. και επεκτείνεται προς Β. Ο νότιος τοίχος τ.ΙΙ, κατεύθυνσης Α.-Δ., έχει αποκαλυφθέν μήκ. 3.15 μ., πλ. 0.65 μ. και ύψ. 0.40 μ. (λόγω των λειψάνων πλινθοκτίστης κατασκευής που σώζεται στην επιφάνειά του). Ο χώρος που ορίζεται από τους δύο τοίχους είναι επιστρωμένος με δάπεδο, το οποίο σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση¹⁹. Το δάπεδο αποκαλύφθηκε σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και ανήκει στον τύπο *testacea spicata*, κατασκευασμένο από ορθογώνια τεμάχια συμπαγών πλίνθων δαπέδου ίσων διαστάσεων, κάθετα σφηνωμένων στο έδαφος και σφιχτά αρμολογημένων μεταξύ τους ώστε να δημιουργούν μία επίπεδη, ενιαία επιφάνεια με σχέδιο «ψαροκόκκαλου» (είκ. 22). Το κτίριο επεκτείνεται προς Β. και Δ., γεγονός που καθιστά προς το παρόν αδύνατο τον υπολογισμό των διαστάσεών του

18. Ο τύπος παραπέμπει σε παρόμοια δίστιχη ιδρυτική επιγραφή των χρόνων του Αυγούστου, χαραγμένη στο επιστύλιο του Προπύλου του Γυμνασίου της αρχαίας Μεσσήνης.

19. Το δάπεδο έχει υποστεί κατά το παρελθόν φθορά σε δύο σημεία, από λαθρανασκαφική ενέργεια προφανώς με τη χρήση μηχανικού εκσκαφέα. Πρόκειται για δύο άβαθεις όπες στη νότια και δυτική πλευρά του δαπέδου, διαμ. 0.65/0.70 και 1 μ. αντίστοιχα.

ἀλλὰ καὶ τῆς χρήσης του. Ἀπὸ τὰ διαθέσιμα ὥστόσο ἀνασκαφικὰ δεδομένα φαίνεται πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ ὑπαίθριο χῶρο²⁰.

Ὁ χῶρος αὐτὸς προφανῶς ἐντάσσεται στὸ συγκρότημα τῶν κτισμάτων ρωμαϊκῶν-ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων, τὰ ἐρείπια τῶν ὁποίων εἶναι ὁρατὰ σὲ μικρὴ ἀπόσταση (περ. 10-20 μ.) δυτικότερα. Μετὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν ἐρειπίων ἀπὸ τὴν πυκνότετη βλάστηση ποὺ τὰ κάλυπτε σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ, ὑπῆρξε ἡ δυνατότητα νὰ ὑπολογιστεῖ κατὰ προσέγγιση τὸ περίγραμμα τοῦ οἰκοδομήματος (11.50×14.50 μ. περ.), ἡ τοιχοδομία τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖται ἀπὸ συνδυασμὸ λιθοδομῆς καὶ ὀπτοπλινθοδομῆς μὲ παχὺ συνδετικὸ κονίαμα (εἰκ. 23). Οἱ τοῖχοι σώζονται σὲ πολλὰ σημεῖα σὲ ὕψ. 2.30-3 μ. ἐνῶ τὸ πάχος τους φθάνει τὰ 1.20-2 μ. (εἰκ. 24). Στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου ἀποκαλύφθηκε τὸ τοξοειδὲς ἄνοιγμα ἑνὸς *prae-furnium*, μὲ σωζ. διαστ. ὕψ. 1.50 μ. καὶ πλ. 0.50 μ. (εἰκ. 25). Ἡ εὕρεση στὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου ἑνὸς τμήματος δισκοειδοῦς ὀπτοπλίνθου ἀπὸ κτιστὸ πεσσὸ ὑποκαύστου, καθὼς καὶ ἑνὸς τμήματος ἀπὸ κεραμίδα τοῦ τύπου τῶν *tegulae mammatae*, συνηγοροῦν στὴν ταύτιση τοῦ οἰκοδομήματος μὲ λουτρικὸ συγκρότημα ρωμαϊκῶν-ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 26α-β). Ἡ ἔκταση τὴν ὁποία καταλαμβάνει τὸ συγκρότημα δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ ἀκόμη μὲ ἀκρίβεια, εἶναι ὥστόσο χαρακτηριστικὸ ὅτι ἐπάνω στὰ ἐρείπιά του ἔχει θεμελιωθεῖ μία σύγχρονη ἀγροτικὴ ἀποθήκη ποὺ ἀνήκει στὸν ἰδιοκτήτη τοῦ κτήματος (εἰκ. 27). Σημειώνεται ὅτι δὲν εἶναι τυχαία ἡ οἰκοδόμησις τῶν λουτρῶν παραπλεύρως τῆς μεγάλης ἀρχαίας δεξαμενῆς προκειμένου νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἀναγκαία παροχὴ ὕδατος γιὰ τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες τοῦ συγκροτήματος. Ἡ ὕπαρξη ρωμαϊκῶν λουτρῶν στὴν περιοχὴ τῶν «Ἑλληνικῶν», ὅπου ἐκτείνεται ἡ ἀρχαία πόλη, ἦταν ἕως σήμερα ἄγνωστη, δεδομένου μάλιστα ὅτι σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ περιηγητῆ Πausanία (IV 31, 1-2), κατὰ τὴν ἐποχὴ του (2ος αἰ. μ.Χ.) ἡ πόλη τῆς Θουρίας ἀπὸ τὸ «μετέωρον» ὅπου βρισκόταν, εἶχε μεταφερθεῖ στὴν πεδιάδα τοῦ ποταμοῦ Ἄρι, ποὺ ἐξαπλώνεται στοὺς δυτικούς πρόποδες τοῦ ὑψώματος. Ἄλλωστε

20. Λόγω τῆς λαθρανασκαφικῆς ἐπέμβασης, ἡ ἐπίχωση τοῦ χώρου ἦταν διαταραγμένη καὶ ἡ συλλεγεῖσα κεραμικὴ ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικὴ καὶ ἀδιάγνωστη.

στην πεδιάδα είναι σήμερα όρατά σέ μεγάλο ύψος τὰ ἐρείπια τοῦ μοναδικοῦ ἕως σήμερα γνωστοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ τῆς Θουρίας, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου.

Ἀρχαῖο λατομεῖο, θέση «Πριονιστὰ»

Ἡ θέση τοῦ ἀρχαίου λατομεῖου εἶναι γνωστὴ καὶ καταλαμβάνει τὴν ΝΔ. πλευρὰ ὑψώματος πὺν βρίσκεται σέ ἀπόσταση 1-1.5 χλμ. βορείως τῆς ἀρχαίας πόλης, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι ὁρατό²¹ (εἰκ. 28). Τὰ ἔχνη τῶν ἀρματοτροχιῶν τοῦ ἀρχαίου τροχήλατου δρόμου πὺν συνέδεε τὴν πόλη μὲ τὸ λατομεῖο ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ ἀνιχνεύονται κατὰ τόπους ἀκόμη σήμερα. Ἡ θέση τοῦ λατομεῖου οὐδέποτε εἶχε ἕως σήμερα ἐρευνηθεῖ ἀνασκαφικὰ λόγω τοῦ δύσβατου τῆς περιοχῆς ἀλλὰ καὶ τῆς πυκνότητας θαμνώδους βλάστησης πὺν τὸ καλύπτει²². Κατὰ τὸ παρὸν ἔτος ἔγινε ἀποψίλωση καὶ συστηματικὸς καθαρισμὸς σέ χῶρο ἔκτασης 20 τ.μ. τοῦ ἀρχαίου λατομεῖου, κατὰ τὴν ὁποία ἀποκαλύφθηκε τὸ βαθμιδωτὸ μέτωπο ἐξόρυξης ψαμμιτικοῦ ἀσβεστόλιθου, ὕψ. 2.50-3.80 μ., μὲ βαθμίδες κυμαινόμενου ὕψους ἀπὸ 0.45 ἕως 1.40 μ. καὶ πλ. 0.60/0.65 μ. (εἰκ. 29). Ἐντοπίστηκαν οἱ περιμετρικὲς αὐλάκες γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς ἐξόρυξης τῶν λίθων (πλ. 0.07/0.10 μ.), καθὼς καὶ τὰ ἔχνη τῶν λοξῶν ξύλινων σφηνῶν (μῆκ. 0.50 μ. καὶ πλ. 0.09 μ.). Στὸ μέτωπο τῶν βαθμίδων διακρίνονται καθαρὰ τὰ ἔχνη τοῦ τύκου ἐνῶ σέ ἓνα σημεῖο βρέθηκε κατακαίμενη μία ἐξορυχθεῖσα λιθόπλινθος (διαστ. 1.10×0.33 μ., ὕψ. 0.40 μ.), ἡ ὁποία δὲν εἶχε προλάβει νὰ μεταφερθεῖ στὸν χῶρο τοῦ προορισμοῦ τῆς (εἰκ. 30).

21. Γ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά, Ε. Πουπάκη, Α. Εὔσταθόπουλος, Α. Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus Ἀρχαίων Λατομεῶν. Λατομεῖα τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς ἕως τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους* (Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Φιλοσοφικὴ Σχολή, Τομέας Ἀρχαιολογίας καὶ Ἱστορίας τῆς Τέχνης, Ἀθήνα 2014) 194, ἀρ. 703.

22. Τὸ ἔτος 2018 τὸ λατομεῖο ὑπέστη τὴν ἐπίδραση πυρκαγιᾶς, ἡ ὁποία ἀποτέφρωσε μεγάλο μέρος τῆς πυκνῆς θαμνώδους βλάστησης.

Θέση «Ἑλληνικά». Ἰδιοκτησία Κωνσταντίνου Κρίκα

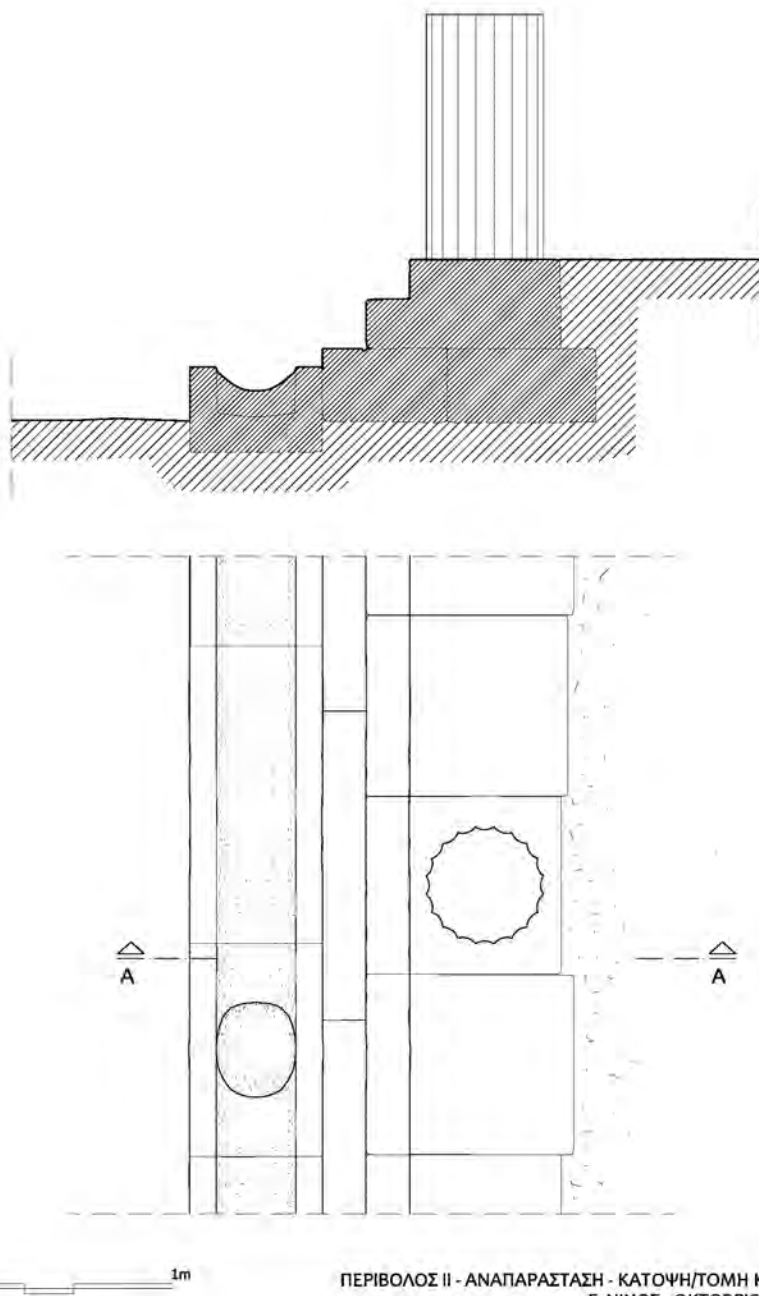
Αναπαράσταση «Περιβόλου II»

Τὸ ἔτος 2015 πραγματοποιήθηκε στὴν ἀνωτέρω ἰδιοκτησία ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, κατὰ τὴν ὁποία ἤρθε στὸ φῶς ἡ εὐθυντηρία ὀρθογώνιου οἰκοδομήματος κατεύθυνσης Β.-Ν. (μέγ. σωζ. διαστ. 34×11.65 μ.), τὸ ὁποῖο χαρακτηρίστηκε ὡς «Περίβολος II»²³. Στὸ βόρειο, κατεστραμμένο ἄκρο τοῦ ἐπιμήκους δυτικοῦ τοίχου τ.1 τοῦ οἰκοδομήματος, βρέθηκαν ἄτακτα συσσωρευμένες ἔξι ὀρθογώνιες, σχεδὸν ἴσου μεγέθους λιθόπλινθοι (διαστ. 0.98×0.92 μ., πάχ. 0.44 μ.), μέ «πατούρα» πλ. $0.20/0.21$ μ. κατὰ μῆκος τῆς ἄνω πλατεῖας τους πλευρᾶς. Οἱ σχεδὸν τετράγωνες λιθόπλινθοι θεωρήθηκε τότε ὅτι προέρχονταν ἀπὸ παρακείμενο, ἄγνωστο μεγάλο οἰκοδόμημα²⁴. Οἱ δοκιμαστικὲς ἀνασκαφικὲς τομὲς ποὺ πραγματοποιήθηκαν κατὰ τὸ ἔτος 2019 ἐντὸς τῆς ὁμορφῆς πρὸς Β. ἰδιοκτησίας Ν. Δικαίου ἔφεραν στὸ φῶς τρεῖς ἀκόμη λιθοπλίνθους, παρόμοιες ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὶς διαστάσεις μὲ τὶς προηγούμενες, οἱ ὁποῖες διέσωζαν στὴν ἄνω πλατεῖά τους ἐπιφάνεια, δίπλα στὴν «πατούρα», τὸ ἴχνος ἑδρασης ἐνὸς κίονα διαμ. 0.60 μ.²⁵ Κατόπιν ἐνδελεχοῦς παρατήρησης καὶ λεπτομερῶν μετρήσεων διαπιστώθηκε ὅτι οἱ ὀρθογώνιες λιθόπλινθοι προέρχονταν ἀπὸ τὸν κατεστραμμένο στυλοβάτη τοῦ «Περιβόλου II». Συγκεκριμένα οἱ σχεδὸν τετράγωνες λιθόπλινθοι ἀνήκουν στὸν στυλοβάτη τοῦ ἐπιμήκους, διπλοῦ δυτικοῦ τοίχου τ.1, (σωζ. μῆκ. 34 μ., πλ. 1.40 μ.) καὶ ἦταν τοποθετημένες κατὰ 0.20 μ. ἐσωτερικὰ τοῦ μετώπου τῆς εὐθυντηρίας. Ἡ «πατούρα» τῶν λίθων τοῦ

23. ΠΑΕ 2015, 81-87, σχ. 1, εἰκ. 28-40. Ὁ «Περίβολος II» βρίσκεται σὲ ἀπόσταση περ. 100 μ. νοτιῶς τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε ἀκόμη ἀνακαλυφθεῖ ὅταν πραγματοποιήθηκε ἡ ἐν λόγω ἀνασκαφή.

24. ΠΑΕ 2015, 84, εἰκ. 35. Οἱ λιθόπλινθοι μεταφέρθηκαν καὶ ταξινομήθηκαν στὸν ἐλεύθερο χώρo τοῦ ἀγροκτήματος, σὲ μικρὴ ἀπόσταση δυτικὰ τοῦ σημείου ὅπου βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφή.

25. ΠΑΕ 2019, 15, σημ. 19, εἰκ. 15-16. Ἡ ἰδιοκτησία Ν. Δικαίου παρεμβάλλεται μεταξὺ τοῦ χώρου τοῦ ἀρχαίου θεάτρου πρὸς Β. καὶ τοῦ «Περιβόλου II» πρὸς Ν.

Σχ. 6. Αναπαράσταση «Περιβόλου II», κάτοψη και τομή (ἀρχιτέκτων Γ. Νίνος).

στυλοβάτη (πλ. 0.20 μ. και ύψ. 0.25 μ.) λειτουργεί ως η ανώτερη βαθμίδα της δίβαθμης κρηπίδας, ενώ η κατώτερη βαθμίδα συμπίπτει με την εὐθυντηρία τοῦ οἰκοδομήματος (ύψ. 0.38/0.40 μ.). Κατὰ μῆκος τῆς ὀψης τῆς εὐθυντηρίας ἐφάπτεται ὁ λίθινος ἀποχετευτικός ἀγωγός (πλ. 0.65 μ.) (σχ. 6). Σύμφωνα με τὰ νεότερα αὐτὰ στοιχεῖα, φαίνεται ὅτι ὁ ὀνομαζόμενος «Περίβολος II» ἦταν ἓνα ἐπίμηκες ἐπιβλητικό οἰκοδόμημα, ἴσως στοά, με δωρική κιονοστοιχία κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς μακρᾶς του πλευρᾶς²⁶. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τόσο αὐτὰ πού βρέθηκαν συσσωρευμένα ἐντὸς τῶν δοκιμαστικῶν τομῶν στὸ ὅμορο ἀγρόκτημα τοῦ Ν. Δικαίου (κυρίως οἱ σφόνδυλοι τῶν δωρικῶν κιόνων διαμ. 0.60 μ. καὶ οἱ λιθοπλινθοὶ τοῦ στυλοβάτη), ὅσο καὶ αὐτὰ πού ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὡς δομικὸ ὑλικὸ στὶς σύγχρονες ξερολιθιές τοῦ ἴδιου κτήματος, προφανῶς προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο κατεστραμμένο καὶ διαλυμένο στωϊκὸ (:) οἰκοδόμημα.

Γεωφυσικὴ ἔρευνα

Ἡ γεωφυσικὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε ἐντὸς τῆς ἰδιοκτησίας τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, στὴ θέση «Περίβόλι» τῆς Κοινότητος Ἀνθειας, σύμφωνα με τὸ ἐγκεκριμένο πενταετές (2019-2023) ἀνασκαφικὸ - ἐρευνητικὸ πρόγραμμα στὴν ἀρχαία Θουρία. Ἡ ἀνωτέρω σχεδὸν ἐπίπεδη ἔκταση εἶναι ὅμορη πρὸς τὰ Δ. με τὸν χῶρο τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς ἀρχαίας Θουρίας, ἀλλὰ βρίσκεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀκολουθώντας τὴν φυσικὴ κλίση τοῦ ἐδάφους. Τὸ πρόγραμμα τῶν γεωφυσικῶν διασκοπήσεων διεξήχθη ἀπὸ τὸν δρ. Απόστολο Σαρρή, σὲ συνεργασία με τὸ Ἐργαστήριο Γεωπληροφορικῆς Ψηφιακῶν Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν τῆς Ἐρευνητικῆς Μονάδας Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κύπρου²⁷. Οἱ ἔρευνες κάλυψαν

26. Τὸ οἰκοδόμημα παραπέμπει στὴν στοά τοῦ Ἀσκληπιείου με τὸν ἀποχετευτικὸ ἀγωγό, πού διέτρεχε τὴν πρόσοψη τῆς ἰωνικῆς κιονοστοιχίας.

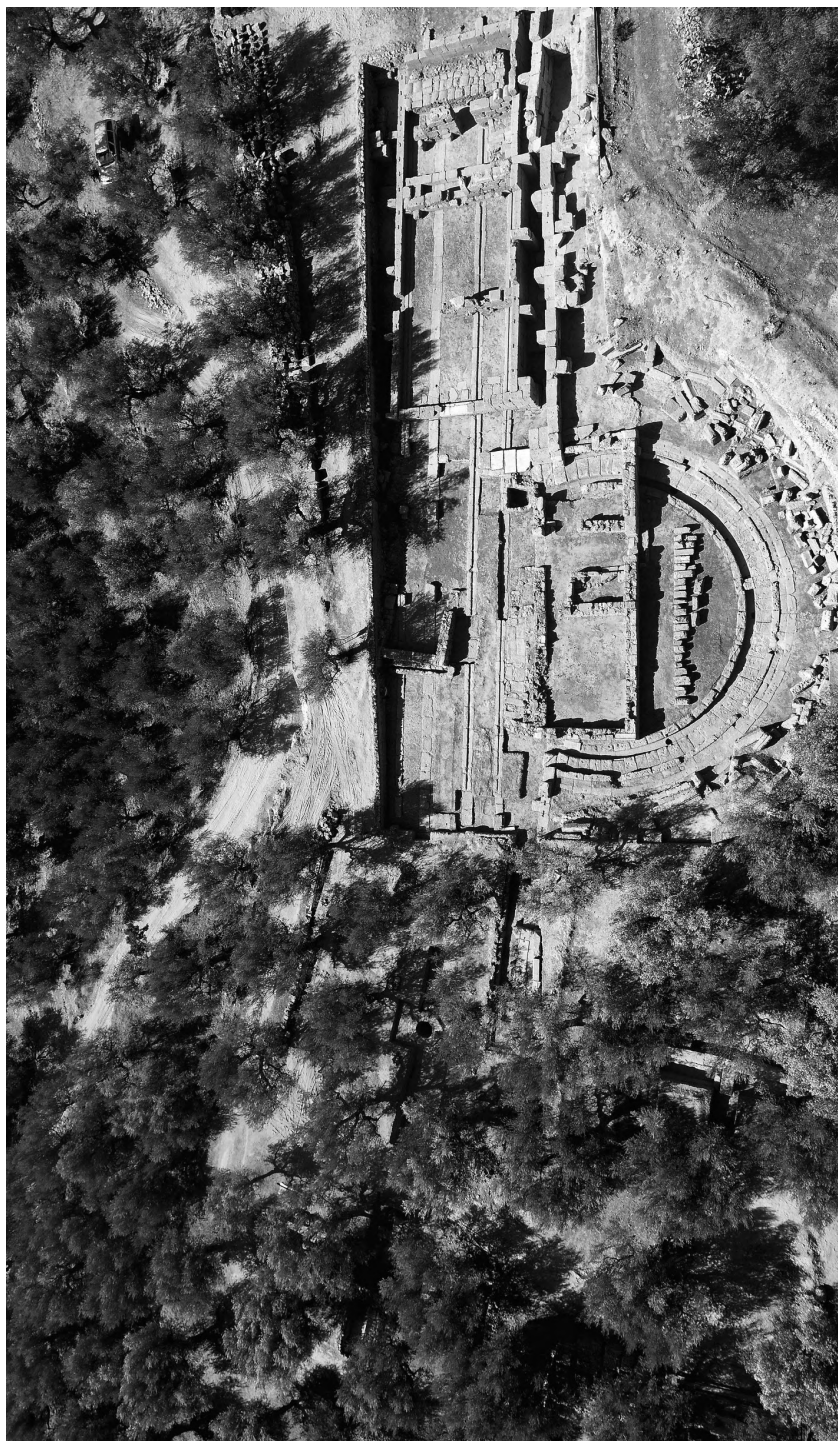
27. Στὴν ἔρευνα πού διήρκεσε ἀπὸ 18 ἕως 20 Ἰουλίου 2020, συμμετεῖχαν ἐθελοντικὰ φοιτητές τοῦ Τμήματος Ἱστορίας, Ἀρχαιολογίας καὶ Διαχείρισης Πολιτισμικῶν Ἀγαθῶν τοῦ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στὴν Καλαμάτα, με ἐπικεφαλῇ τὸν καθηγητὴ τοῦ Τμήματος Ἀρχαιομετρίας δρ. Ν. Ζαχαριά.

μία έκταση περ. 4.500 τ.μ. και έγινε χρήση διαφορικού μαγνητόμετρου και γεωραντάρ, ενώ οι διασκοπήσεις πραγματοποιήθηκαν με ύψηλη ανάλυση δειγματοληψίας. Οι γεωφυσικές έρευνες περιορίστηκαν στην χαρτογράφηση του υπεδάφους μέχρι βάθ. περίπου 2/2.5 μ. και απέδωσαν αρκετά υπεδάφεια χαρακτηριστικά, τα όποια πιθανόν να σχετίζονται με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Οι μετρήσεις με γεωραντάρ απέδωσαν καλά αποτελέσματα σε αντίθεση με τις μαγνητικές μετρήσεις, που αποδείχθηκαν αναποτελεσματικές. Κυρίως στο ΒΑ. τμήμα του αγροτεμαχίου εμφανίστηκε σε επιφανειακά στρώματα (βάθ. 0.70-0.80 μ.) ένας τοίχος μήκ. 15 μ., ενώ ανατολικά-τερα σε βάθος από 1 έως 1.50 μ. παρουσιάστηκε ή εικόνα ενός ορθογώνιου κτιρίου διαστ. περ. 17×20 μ. Μικρότερα τμήματα τοίχων εμφανίζονται και σε άλλα σημεία του αγροκτήματος, με μεγαλύτερη πυκνότητα προς Α., πλησιέστερα στο Άσκληπιείο. Η τεκμηρίωση των αποτελεσμάτων της γεωφυσικής έρευνας θα γίνει με τη διενέργεια μελλοντικής διερευνητικής ανασκαφής στον χώρο.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ - ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στις ανασκαφές του έτους 2020 έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Ε. Φράγκου και Ι. Κακούρος, καθώς και δέκα έργατοτεχνίτες. Την αρχιτεκτονική αποτύπωση των μνημείων εκπόνησε ο αρχιτέκτων κ. Γ. Νίνος, ή τοπογράφηση έγινε από τον τοπογράφο κ. Β. Πάνου, ενώ ή αεροφωτογράφηση της ανασκαφής με DRONE και ή φωτογράφηση των κινητών εύρημάτων της ανασκαφής έγινε από τον δρ. Jorg Rambach. Το ανασκαφικό πρόγραμμα διεξήχθη φέτος χάρις στην χορηγία του «Ιδρύματος Γ. και Β. Καρέλια», στο οποίο οφείλονται θερμές ευχαριστίες. Σημαντική υπήρξε επίσης ή επιχορήγηση του «Ιδρύματος Καπετάν Βασίλη και Κάρμεν Κωνσταντακόπουλου», και της «Εταιρείας Φίλων Αρχαίας Θουρίας». Η συντήρηση των εύρημάτων έγινε με την επιχορήγηση του «Ιδρύματος Ψύχα».

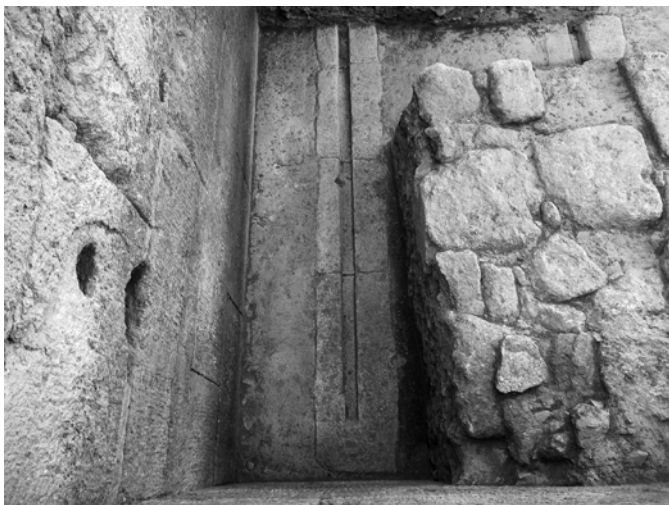
Εἰκ. 1. Ἀρχαῖο θέατρο. Ἀεροφωτογραφία μὲ Drone (φωτ. Jorg Rambach).

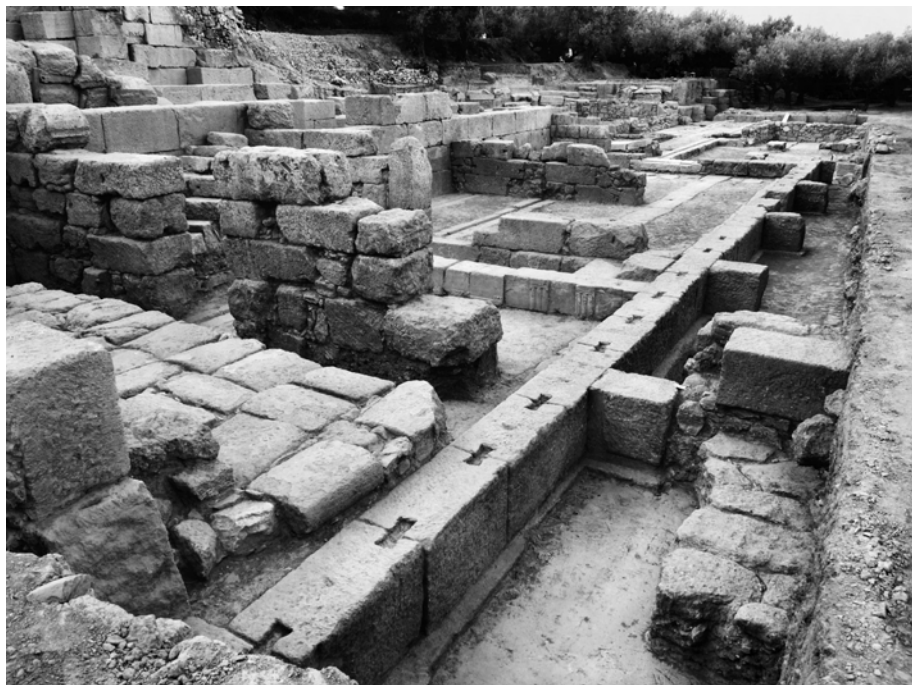
Είκ. 2. Αρχαίο θέατρο. Σκηνοθήκη. Χώρος 2. Άποψη από Β.

Είκ. 3. Αρχαίο θέατρο. Σκηνοθήκη. Χώρος 4. Λιθόστρωτο δάπεδο. Άποψη από Δ.

Εικ. 4. Αρχαίο θέατρο. Σκηνοθήκη. Χώρος 4. Βόρεια απόληξη λίθινης «αύλακος α».

Εικ. 5. Αρχαίο θέατρο. Σκηνοθήκη. Δυτικός τοίχος τ.ξ. ΉΑποψη από ΒΔ.

Είκ. 6. Αρχαίο θέατρο. Νότια απόληξη των λίθινων αulάκων τ.β και τ.γ.
Άποψη από Β.

Είκ. 7. Αρχαίο θέατρο. Βόρειο άκρο του κοίλου. Άποψη από Ν.

Είκ. 8. Αρχαίο θέατρο. Βόρειο άκρο του κοίλου. Συστάδα κεραμοσκεπών τάφων. Άποψη από ΝΔ.

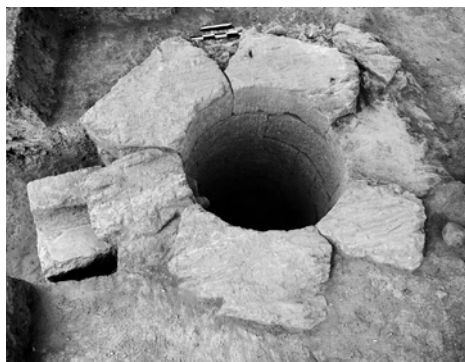
Είκ. 9. Αρχαίο θέατρο. Όστρακα προϊστορικής εποχής (ΜΕ περίοδου) από τὸ βόρειο άκρο του κοίλου.

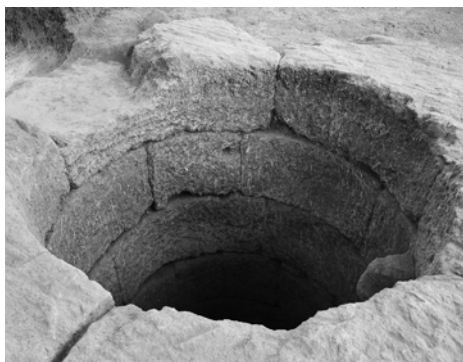
Είκ. 10. Αρχαῖο θέατρο. Νότιο ἄκρο τοῦ κοίλου. Ὑποψη ἀπὸ Ν.

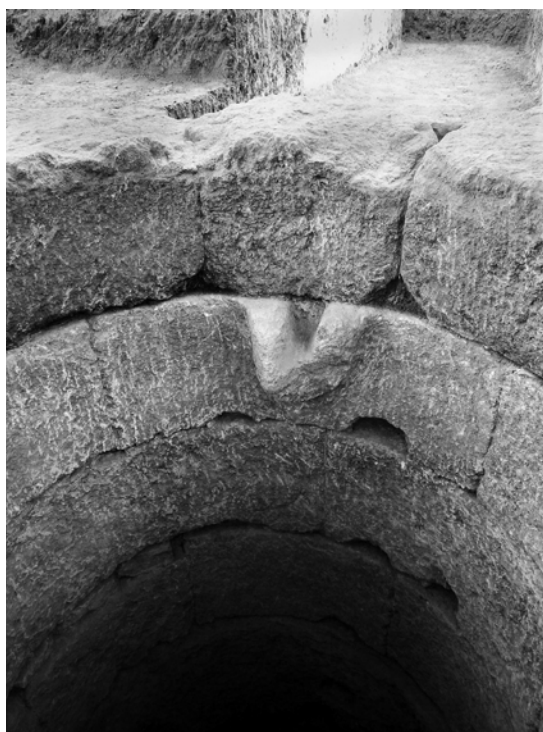
Είκ. 11. Αρχαῖο θέατρο. Μαρμάρινο ἰγδίον ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη ἐπίχωση δυτικὰ τῆς σκηνῆς.

Εἰκ. 12. Ἀρχαῖο θέατρο. Τὸ χεῖλος τοῦ φρέατος.

Εἰκ. 13. Ἀρχαῖο θέατρο. Τὸ στόμιο τοῦ φρέατος.

Εἰκ. 14. Ἀρχαῖο θέατρο. Τὸ χοανοειδὲς στόμιο.

Είκ. 15. «Έλληνικά». Δοκιμαστικές τομές εντός της ιδιοκτησίας Κ. Μαλαπάνη (όρθοφωτογράφητης 2020. Τοπογράφος Β. Πάνου).

Είκ. 16. «Έλληνικά». Νότιο κτίριο. Τοίχος τ.1. Άποψη από Α. (άνασκαφή έτους 2011).

Εἰκ. 17. «Ἑλληνικά». Νότιο κτίριο. Τοῖχος τ.2. Ὑποψη ἀπὸ Δ. (ἀνασκαφὴ ἔτους 2011).

Εἰκ. 18. «Ἑλληνικά». Νότιο κτίριο. Τοῖχος τ.2. Ὑποψη ἀπὸ ΒΔ. (ἀνασκαφὴ ἔτους 2020).

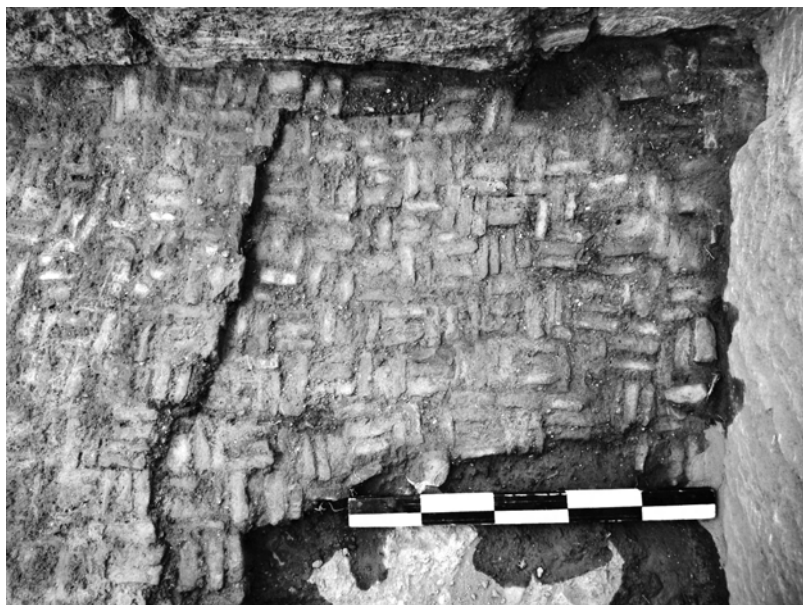
Εἰκ. 19. «Ἑλληνικά». Νότιο κτίριο. Γωνία τοίχων τ.2 καὶ τ.3. Ἀποψη ἀπὸ Ν. (ἀνασκαφὴ ἔτους 2020).

Εἰκ. 20. «Ἑλληνικά». Ἰδιοκτησία Κ. Μαλαπάνη. Τμῆμα ἐνἐπίγραφου ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 21. «Ἑλληνικά». Ἱδιοκτησία Κ. Μαλαπάνη. Μέρος κτιρίου με σωζόμενο δάπεδο *testacea spicata*. Ἀποψη ἀπὸ Β.

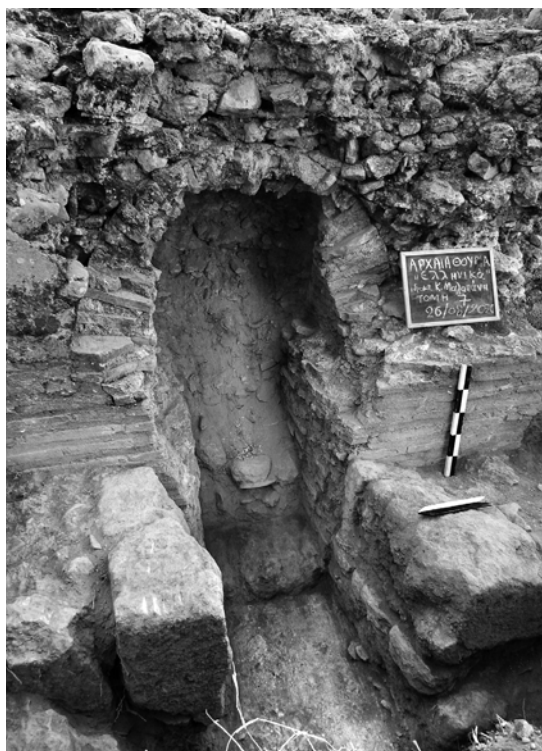
Εἰκ. 22. «Ἑλληνικά». Ἱδιοκτησία Κ. Μαλαπάνη. Λεπτομέρεια τοῦ δαπέδου *testacea spicata*.

Εἰκ. 23. «Ἑλληνικά». Ἰδιοκτησία Κ. Μαλαπάνη. Ὅρατὰ ἐρείπια ρωμαϊκοῦ λουτροῦ μετὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς βλάστησης. Ἀποψη ἀπὸ ΝΔ.

Εἰκ. 24. «Ἑλληνικά». Ἰδιοκτησία Κ. Μαλαπάνη. Ὅρατὰ ἐρείπια ρωμαϊκοῦ λουτροῦ μετὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς βλάστησης. Ἀποψη ἀπὸ Δ.

Εἰκ. 25. «Ἑλληνικά». Ἱδιοκτησία Κ. Μαλαπάνη. Ἀποψη τοῦ praefurnium ἀπὸ Δ.

26. α) Τμῆμα δισκοειδοῦς ὀπτοπλίνθου ἀπὸ πεσσὸ ὑποκαύστων. β) Τμῆμα κεραμίδας τοῦ τύπου tegulae mammatae.

Είκ. 27. «Έλληνικά». Ίδιοκτησία Κ. Μαλαπάνη. Σύγχρονη αγροικία κτισμένη επάνω στα ρωμαϊκά ερείπια.

Είκ. 28. Αρχαίο λατομείο στη θέση «Πριονιστά».

Εἰκ. 29. Θέση «Πριονιστά» Βαθμιδωτὸ μέτωπο ἐξόρυξης τῶν λίθων τοῦ ἀρχαίου λατομείου.

Εἰκ. 30. Θέση «Πριονιστά». Ἰχνη περιμετρικοῦ αὐλακα καὶ τύκου στὴν ἐπιφάνεια τοῦ λίθου.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΑΜΥΚΛΑΙΟΥ

Στόχο των ανασκαφικών εργασιών κατά το 2020 αποτέλεσε η διερεύνηση της υπόθεσης, ότι στη νότια πλαγιά του λόφου της Αγ. Κυριακής, κοντά στην γωνία που σχηματίζει ο μνημειακός αρχαϊκός περίβολος, υπήρξε μία ακόμα είσοδος στο ιερό. Ο εν λόγω χώρος είχε μερικώς ανασκαφεί και στο παρελθόν από τον E. Buschor (AM 52, 1927, 30-31, εικ. 15, 16) δίχως ωστόσο να προκύψουν στοιχεία για την έρμηνεία αυτού του σημείου. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν εργασίες στη δυτική πλαγιά του λόφου και συγκεκριμένα στη μακρόστενη κατασκευή που αποκαλύφθηκε στο νότιο μισό του αρχαϊκού περιβόλου κατά τις εργασίες των ετών 2016 και 2017 και έρμηνεύτηκε τότε ως αποθηκευτικός χώρος. Η παρέμβαση έδω αποσκοπούσε στην αφαίρεση μίας ισχυρής επίχωσης από κεραμίδες όροφης, οι οποίες αρχικά θεωρήθηκε ότι προέρχονταν από την στέγη αυτής της κατασκευής και αποτελούσε το στρώμα καταστροφής.

Σε όλη την έκταση της υπό διερεύνηση περιοχής στη νότια πλαγιά του λόφου, αποκαλύφθηκε ο επίπεδα λαξευμένος φυσικός βράχος της κιμληιάς, ο οποίος παρουσιάζει κλίση ακολουθώντας την κατωφέρεια του υψώματος από Β. προς Ν. Η επίχωση ήταν διαταραγμένη και αποτελούνταν από χώματα αναμογλευμένα, τα οποία έμπεριείχαν εύρηματα διαφόρων εποχών, από τα προϊστορικά έως και τα βυζαντινά χρόνια. Επί της επιφάνειας της κιμληιάς εντοπίστηκαν σκόρπιοι σωροί αδρών λίθων μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, και το τμήμα θεμελίωσης ενός τοίχου της Βυζαντινής περιόδου, το οποίο αναφέρεται και στη δημοσίευση του E. Buschor (αυτόθι 30-31, εικ. 15, 16) (εικ. 1, σχ. 1). Η κατασκευή, διαστάσεων 1.33×1.80 μ., αποτελείται από άργιους λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους με θραύσματα κεραμίδων ανάμεσά τους και σαθρό κονία-

Σχ. 1. Ἡ νότια πλαγιά τοῦ λόφου τῆς Ἀγίας Κυριακῆς.

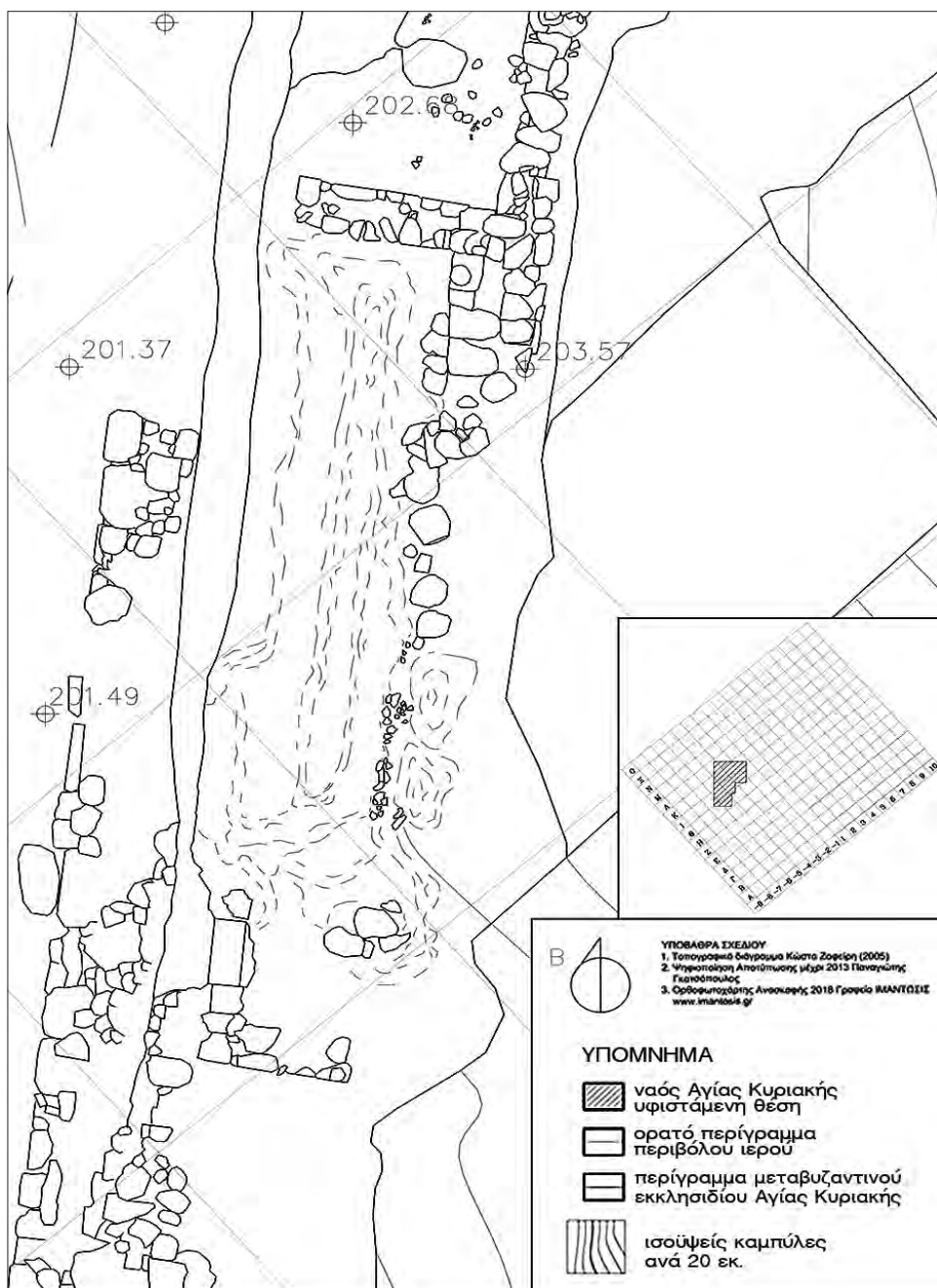
μα ὡς συνδετικό ὑλικό. Δυστυχῶς λείπει κάθε στοιχεῖο πού θά μπορούσε νά ὁδηγήσει σέ μία ἐρμηνεία καί τήν ἀπόδοση τοῦ τμήματος σέ ἓνα εὐρύτερο σύνολο. Στή ΒΔ. παρειά τοῦ χώρου ἀποκαλύφθηκε στενή ζώνη βοτσαλωτῆς ἐπιφάνειας, ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ὅμοια μέ αὐτή πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ δυτικότερα, κατὰ τίς προγενέστερες ἐργασίες στήν εὐρύτερη περιοχή.

Ἀπό τήν ἀφαίρεση τῆς διαταραγμένης ἐπίχωσης, πάχ. περ. 0.50 μ., σέ αὐτὸ τὸν χώρο δίχως ἀρχιτεκτονικὸ ἢ μνημειακὸ πλαίσιο, περισυλλέχθηκε σημαντικὴ ποσότητα κεραμικῆς, ἀφοῦ καταμετρήθηκαν περισσότερα ἀπὸ 9.000 ὅστρακα διαφόρων περιόδων, μέ τήν πλειονότητά της νά ἀνήκει στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Ἀπὸ τίς πρωιμότερες φάσεις ξεχωρίζουν θραύσματα ἀπὸ χειροποίητα ἀγγεῖα τῆς πρωτοελλαδικῆς περιόδου μέ ἐγγράακτη διακόσμηση ἰχθυόκανθας, καθὼς καί τμήματα μυκηναϊκῶν εἰδωλίων τύπου Ψ καί ζωόμορφων ἀναθημάτων τῆς ἴδιας περιόδου. Τὰ ὅστρακα τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς φέρουν γνώριμα μοτί-

βα, ὅπως ὁμόκεντροι κύκλοι, κυματιστές ταινίες, διακόσμηση ὀρθογώνιου πλέγματος, κλπ, ἐνῶ διακρίνονται τμήματα ἀπὸ ἀγγεῖα τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου μὲ παράσταση ἀνθρώπων μορφῶν ἢ πτηνῶν (εἰκ. 2-4). Ἀπὸ τὸν χώρο περισυλλέχθηκαν ἐπίσης ἀκέρατοι καὶ ἀποσπασματικοὶ ἀρύβαλλοι τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου – ἀρκετοὶ μικρογραφικοί –, μὲ χαρακτηριστικότερο τὸ στόμιο ἑνὸς κορινθιακοῦ ἀλάβαστρου μὲ ὁρατὰ ἔχνη ἐγχάρακτης παράστασης ζώου (εἰκ. 5), μέρη ἐνσφράγιστων-ἐνεπίγραφων κεραμίδων καὶ θραύσματα χάλκινων ἀντικειμένων (ἐλάσματα, κοσμήματα, μολύβδινο στεφάνι κ.ἄ.).

Βάσει τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἔρευνας, ἡ ἀρχικὴ ὑπόθεση ὅτι στὴ νότια πλαγιά τοῦ λόφου διαμορφωνόταν βαθμιδωτὴ εἴσοδος γιὰ τὴν ἄνοδο πρὸς τὸ ἱερό δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ὑποστηριχθεῖ, καθὼς δὲν τεκμηριώνεται ἀνασκαφικά. Βέβαιο εἶναι, ἐντούτοις, ὅτι τὸν χώρο ὀρίζε πρὸς Ν. ἓνα τμήμα τοῦ περιβόλου, ποὺ λειτουργοῦσε παράλληλα καὶ ὡς ἀνάλημμα, κατὰ τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ ἐποχὴ καὶ τὰ πρόωγα ἀρχαϊκὰ χρόνια. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., οἱ λατρευτικὲς πρακτικὲς ποὺ λάμβαναν χώρα στοῦ ἱεροῦ, μεταφέρθηκαν καὶ ἐκτὸς τοῦ γεωμετρικοῦ περιβόλου, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ τὸ πλῆθος τῶν μικρῶν ἀγγείων καὶ λοιπῶν ἀναθημάτων ποὺ βρέθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ μετώπου του πρὸς Ν., κατὰ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες τῶν τελευταίων δύο ἐτῶν.

Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος ἀπὸ θραύσματα τῶν κεραμίδων στέγης στὴ δυτικὴ πλαγιά τοῦ λόφου, ἐντὸς τοῦ χώρου ποὺ ἀρχικὰ εἶχε ἐρμηνευθεῖ ὡς ὀρθογώνιο ἀποθηκευτικὸ οἰκοδόμημα, νότια τῶν ρωμαϊκῶν οἰκοδομημάτων καὶ κατὰ μῆκος τοῦ περιβόλου τῆς δυτικῆς πλαγιάς (εἰκ. 6, σχ. 2), διαπιστώθηκε ὅτι τὰ θραύσματα ἔχουν ἐναποθετηθεῖ ἐκεῖ ὁργανωμένα, σὲ δύο ἐπ'ἀλλήληδες σειρές, διαμορφώνοντας ἓνα ἰδιαίτερα παχὺ στρώμα, ὕψ. περ. 0.60 μ. Ἡ ἀνώτερη καὶ περιεκτικότερη στρώση συνίσταται ἀπὸ μεγαλύτερου μεγέθους καὶ καλύτερες ποιοτικὰ κεραμίδες, σὲ σχέση μὲ τὶς προχειρότερες τοῦ δεύτερου, λεπτότερου στρώματος. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ καὶ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς κατασκευῆς, ἀποκαλύφθηκε ἓνα στρώμα ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μεσαίου μεγέθους, τὸ ὁποῖο ἀκουμποῦσε ἀπευθείας πάνω στὸν ἐπίπεδα λαξευμένο, κροκαλοπαγῆ βράχο. Ἡ ἀφαίρεση τῶν λίθων ἔφερε στοῦ φῶς μία μακρόστενη αὐλακα πλάτ. 0.64 μ.

Σχ. 2. Μακρόστενη κατασκευή στη δυτική πλαγιά του λόφου της Αγ. Κυριακῆς.

καὶ μήκ. 7.70 μ. ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ κροκαλοπαγοῦς δαπέδου, ἡ ὁποία διατρέχει ὅλη τὴν κατασκευὴ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ἀπὸ τὶς ἐργασίες συγκεντρώθηκαν περ. 3.000 θραύσματα κυρίως κυρτῶν καλυπτῆρων καὶ στρωτήρων λακωνικοῦ τύπου, καθὼς καὶ λίγων ἐπίπεδων στρωτήρων. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τόσο οἱ κεραμίδες στέγης, ὅσο καὶ τὰ θραύσματα κεραμικῆς ποῦ συλλέχθηκαν χρονολογοῦνται μεταξὺ 6ου καὶ 9ου αἰ. μ.Χ. Πρόκειται στὴν πλειονότητά τους γιὰ κεραμίδες ποῦ εἶναι διακοσμημένες μὲ ἐμπίεστες «δαχτυλίδες» (εἰκ. 7) καὶ τμήματα ἀπὸ ἀποθηκευτικά ἀγγεῖα, κυρίως ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς (εἰκ. 8α-β), τὰ ὁποῖα φέρουν ἐγγράρακτη κτενωτὴ διακόσμηση (εἰκ. 9). Τέλος, ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις περισυλλέχθηκαν καὶ ἀρκετὰ ὀστὰ ζώων, ποσότητα θραυσμάτων κονιάματος κιτρινωποῦ καὶ λευκοῦ χρώματος, σιδερένια καρφιά, καθὼς καὶ τμήματα μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

Σύμφωνα μὲ τὰ νέα δεδομένα καὶ τὴ μελέτη τοῦ ὕλικου, ὁ χώρος, διαστ. 2.50×11 μ., πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε σημεῖο ἀπόρριψης μεγάλου ὄγκου οἰκοδομικοῦ ὕλικου, κυρίως κεραμίδων ὀροφῆς, ὁ ὁποῖος διαμορφώθηκε σὲ δύο φάσεις κατὰ τὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο, ὅταν ὁ λόφος εἶχε μετατραπῇ σὲ χριστιανικὸ τόπο λατρείας. Τὸ μέτωπο τῆς δυτικῆς μακρᾶς πλευρᾶς ταυτιζόταν μὲ τὸ τμήμα τοῦ ἀρχαίου περιβόλου ποῦ ἐφαπτόταν στὸ σημεῖο αὐτὸ στὸν λαξευμένο φυσικὸ βράχο τοῦ λόφου, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες πλευρὲς ὀριοθετήθηκαν μὲ τοιχία ποῦ κατασκευάστηκαν μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ, προχειρότητα.

Μελέτη ὕλικου

Παράλληλα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες πραγματοποιήθηκε καὶ φέτος ἡ καταγραφή καὶ ἡ μελέτη τῆς κεραμικῆς στὴν Ἀποθήκη τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Λακωνίας ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο Δέσποινα Νίκα (Πανεπιστήμιο Κρήτης) γιὰ τὴν κεραμικὴ τῆς Πρωτοελλαδικῆς περιόδου καὶ τοὺς διδάκτορες Adrien Delahaye (Université de Rouen) καὶ Christian Mazet (Ecole française de Rome) γιὰ τὴν κεραμικὴ τῆς Ἀρχαϊκῆς καὶ Κλασικῆς περιόδου. Συνολικὰ ἐπιλέχθηκαν 287 ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα καταγράφηκαν, φωτογραφήθηκαν καὶ καταχωρήθηκαν στὴ βάση δεδομένων τοῦ Ἐρευνητικοῦ Προγράμματος Ἀμυκλῶν.

Ἡ μελέτη τῆς πρωτοελλαδικῆς κεραμικῆς ἐπικεντρώθηκε στὸ ὕλικό ποὺ περισυλλέχθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν τοῦ ἔτους 2012. Καταγράφηκαν συνολικά 74 πρωτοελλαδικὰ ὄστρακα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ στρώματα βόρεια καὶ δυτικά τῆς ἐκκλησιᾶς τῆς Ἀγίας Κυριακῆς, ὅπου οἱ ἀποθέσεις τῆς πρωτοελλαδικῆς κεραμικῆς ἦταν πολὺ μεγάλες καὶ σχετίζονται μὲ τὰ ἔχνη κατοίκησης σὲ αὐτὰ τὰ σημεία. Τὰ ὄστρακα ποὺ μελετήθηκαν ἀνήκουν σὲ λεπτότεχνα ἀγγεῖα ἀπὸ καθαρὸ πηλὸ ὅπως ἀσκοί, φιάλες, σαλτσιέρες κ.ἄ. καὶ σὲ χονδροειδῆ ἀγγεῖα ἀπὸ σκοῦρο μὲ προσμίξεις πηλὸ ὅπως λεκάνες, λεκανίδες, μαγειρικά σκεύη κ.ἄ., τὰ ὁποῖα φέρουν ἐγχάρακτη, ἐμπέστη καὶ πολὺ συχνὰ ἀνάγλυφη διακόσμηση, ἐνῶ κάποια ἀπὸ αὐτὰ φέρουν καὶ ἔχνη καύσης. Τὸ παραπάνω ὕλικό χρονολογεῖται, σύμφωνα μὲ παράλληλα, στὴν ΠΕ II περίοδο. Ἡ μελέτη τοῦ ὕλικου βρίσκεται ἀκόμη σὲ ἐξέλιξη ἀλλὰ ἡ πληθώρα χρηστικῆς κεραμικῆς ὑποδεικνύει ἕνα οἰκιστικὸ πλαίσιο, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ὑπόθεση τῆς ὕπαρξης ἐνὸς ΠΕ οἰκισμοῦ στὸν λόφο τῆς Ἀγίας Κυριακῆς πρὶν ἀπὸ τὴ μετατροπὴ τοῦ χώρου σὲ μυκηναϊκὸ ὑπαίθριο ἱερό.

Ἡ μελέτη τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς κεραμικῆς ἐστίασε στὸ ὕλικό τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν τοῦ ἔτους 2019 στὸν νότιο τομέα τοῦ λόφου. Σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ, ἀποκαλύφθηκαν σημαντικὲς ἀναμειγμένες ἀποθέσεις ἀναθηματικοῦ ὕλικου, μαζὶ μὲ καθαρὲς στρωματογραφικὲς ἐνότητες ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰῶνα. Σχετικὰ μὲ τὴ λακωνικὴ κεραμικὴ, μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν ἐνδεικτικὰ ἀρκετὰ τμήματα ἀπὸ ἀγγεῖα μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση, τμήματα ἀπὸ ἀγγεῖα τῆς Λακωνικῆς I περιόδου μὲ θεματολογία ζωικῶν μορφῶν, ὄστρακα ἀπὸ διακοσμημένους λάκαινες καὶ ἕνας λακωνικὸς ἀπίσχημος ἀρύβαλλος ποὺ χρονολογεῖται στὴ μετάβαση μεταξὺ Λακωνικῆς I καὶ II περιόδου καὶ φέρει μία ἀπὸ τὶς παλαιότερες γνωστὲς ἀναπαραστάσεις ὀπλιτῶν στὴ λακωνικὴ τέχνη. Ἀρκετὰ μελανόμορφα ὄστρακα τῆς Λακωνικῆς III περιόδου ἔχουν ἐπίσης ταυτιστεῖ, συμπεριλαμβανομένων καὶ τριῶν μὴ συγκολλώμενων τμημάτων ἐνὸς μελανόμορφου ἀμφορέα, ὁ ὁποῖος φέρει παράσταση δύο πετεινῶν τοποθετημένων ἀντικριστὰ στὶς δύο ἄκρες ἐνὸς ἀνθεμίου. Ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη πολυἀριθμῶν μελαμβαφῶν ὀστράκων ἐπέτρεψε τὴν ταύτιση ἀρκετῶν λακωνικῶν κρατῆρων ποὺ μέχρι

στιγμῆς δὲν ἦταν γνωστοὶ στοῦ Ἱεροῦ, κύπελλα, καθὼς ἐπίσης καὶ μεγάλο εὖρος ἀρυβάλλων. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἡ καταγραφὴ ἀρχαϊκῶν χειροποίητων πήλινων εἰδωλίων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως τμήματα ἀπὸ ἀρχαϊκὰ λακωνικὰ δισκοειδῆ ἀκρωτήρια. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν εἰσηγμένη κεραμική, ἦταν δυνατὸ νὰ ταυτιστοῦν ἀρκετὰ τμήματα μελαμβαφῶν ἢ μελανόμορφων ἀττικῶν ἀγγείων, συμπεριλαμβανομένου ἑνὸς ὀστράκου ἀπὸ ἓναν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Λεάγρου, ὅπως καὶ πρωτοκορινθιακὰ καὶ κορινθιακὰ ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἓνας ἀρύβαλλος ποὺ φέρει διακόσμηση μὲ μορφὴ πότνιας ὀρνίθων.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΒΑΙΖΟΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

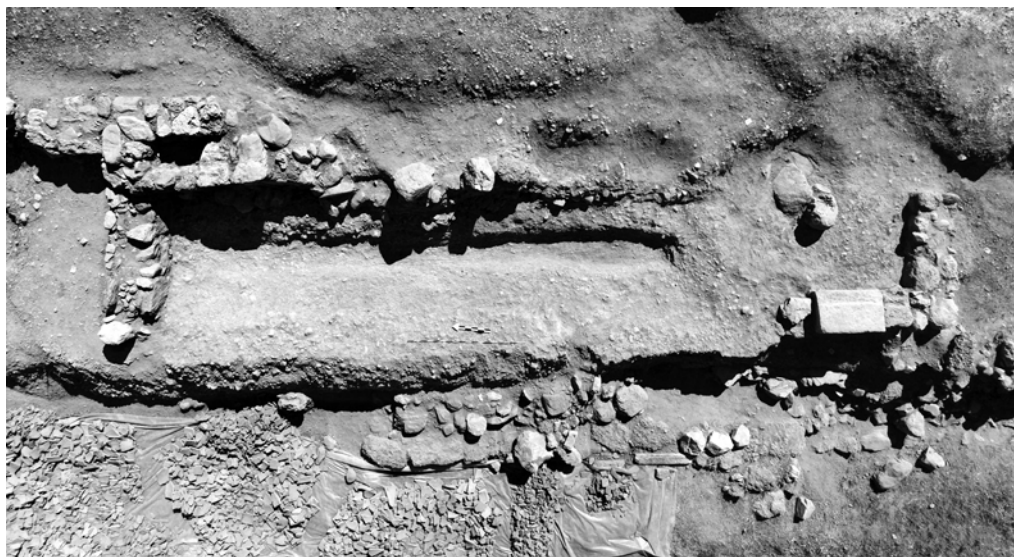
Στις ἐρευνητικὲς ἐργασίες αὐτοῦ τοῦ ἔτους πῆραν μέρος ὁ ὑπεύθυνος τοῦ προγράμματος Σταῦρος Βλίζος, οἱ ἀρχαιολόγοι Δέσποινα Νίκα, Adrien Delahaye, Nicola Nenci, Christian Mazet, Τζούλια-Ἄννα Σαραμίγιεβα, Βασιλικὴ Ἰακωβάκη, Κωνσταντῖνα Γιάνναρη, Ἀλεξάνδρα Χρυσάδακου, Δάφνη Martin-Ζαφειράκου, Σοφία Ἀνδριώτη, Κωνσταντῖνα Μαρκόγλου καὶ ὁμάδα φοιτητῶν ἀπὸ τὸ Μορφωτικὸ καὶ Ἐρευνητικὸ Κέντρο Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς κ. Ζωρζέτας Θεοφίλου.

Εἰκ. 1. Ἡ νότια πλαγιά τοῦ λόφου τῆς Ἀγίας Κυριακῆς μετὰ τίς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες.

Εἰκ. 2-5. Χαρακτηριστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τίς ἔρευνες στὴ νότια πλαγιά τοῦ λόφου.

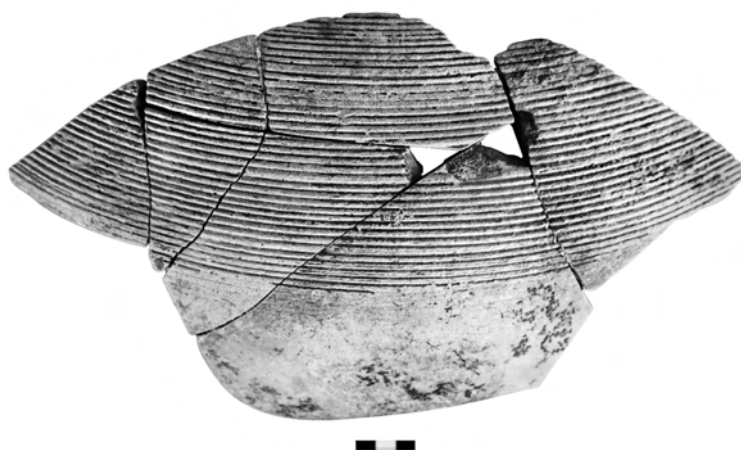
Εἰκ. 6. Μακρόστενη κατασκευή στὴ δυτικὴ πλαγιά τοῦ λόφου τῆς Ἀγ. Κυριακῆς.

Εἰκ. 7. Λακωνικοῦ τύπου στρωτήρας μέ «δαχτυλιές».

Εἰκ. 8 α-β. Θραύσματα ἀπὸ ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς.

Εἰκ. 9. Συνανήκοντα θραύσματα ἀγγείου μὲ κτενωτὴ διακόσμηση.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΛΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

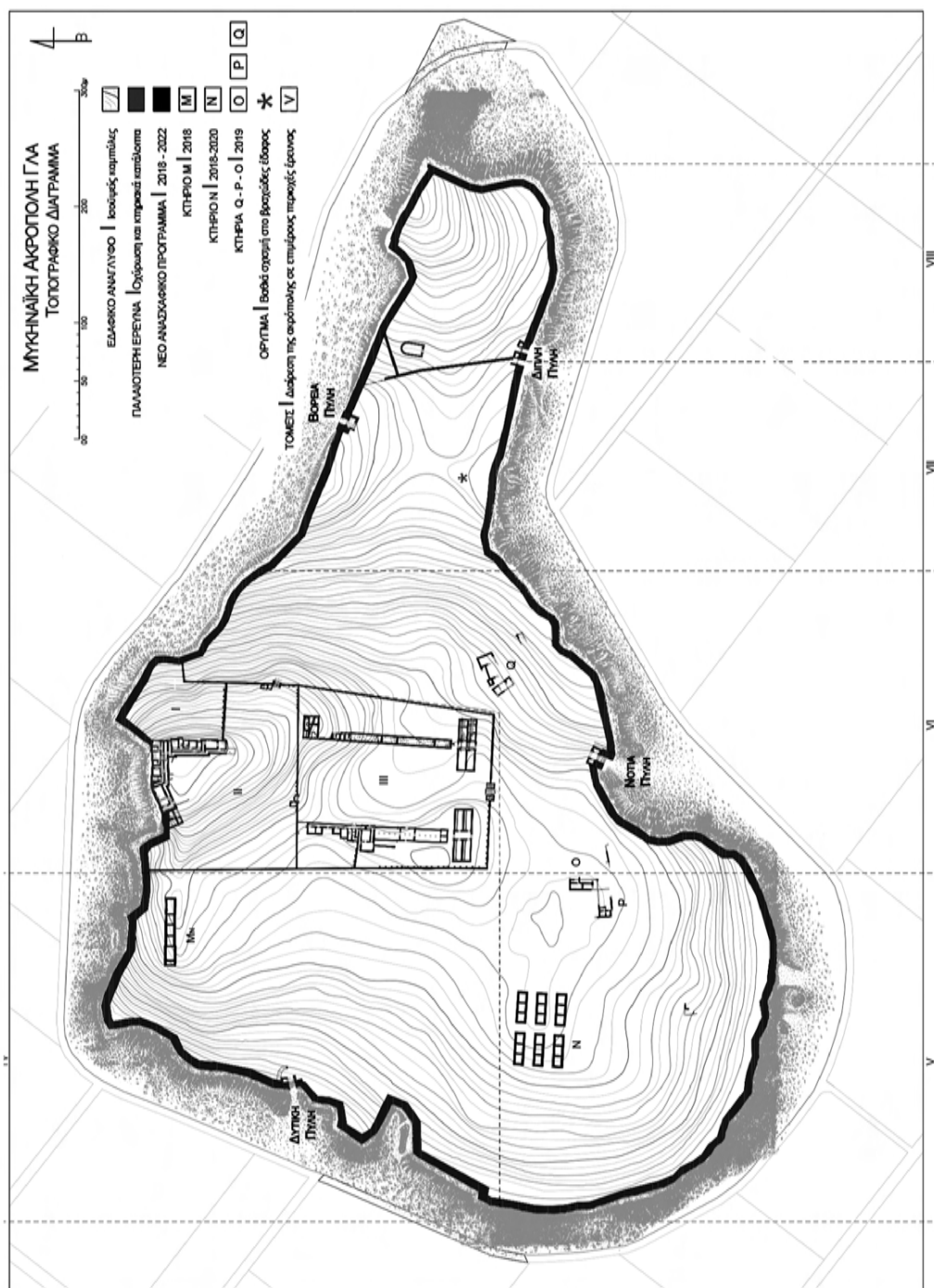
Κατά τὸ χρονικὸ διάστημα 13-24 Ἰουλίου 2020 συνεχίστηκε, γιὰ τρίτη χρονιά, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη τοῦ Γλαῖ Βοιωτίας, στὸ πλαίσιο πενταετοῦς ἀρχαιολογικοῦ προγράμματος ἐπιφανειακῆς, γεωφυσικῆς καὶ ἀνασκαφικῆς ἔρευνας (2018-2022)¹ ποὺ διεξάγεται ἀπὸ τὴν ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς δρ. Ἑλένας Κουντούρη. Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν φοιτητὲς καὶ πτυχιούχοι τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίων Ἰωαννίνων καὶ τοῦ Τμήματος Συντήρησης Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἔργων Τέχνης τοῦ Πανεπιστημίου Δυτικῆς Ἀττικῆς.

Κατὰ τὸ 2020 ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στὸ Κτιριακὸ Συγκρότημα Ν (σχ. 1), ποὺ βρίσκεται στὸ ΝΔ. πλάτωμα τῆς ἀκρόπολης, ὅπου ἐρευνήθηκαν ἔντεκα νέες τομές (VT31, VT32, VT33, VT34, VT35, VT36, VT37, VT39, VT40, VT41, VT42), ἐνῶ συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὶς τομές VT01, VT02 καὶ VT27, οἱ ὁποῖες εἶχαν μερικῶς ἐρευνηθεῖ κατὰ τὸ 2018 καὶ 2019 (σχ. 2, εἰκ. 1).

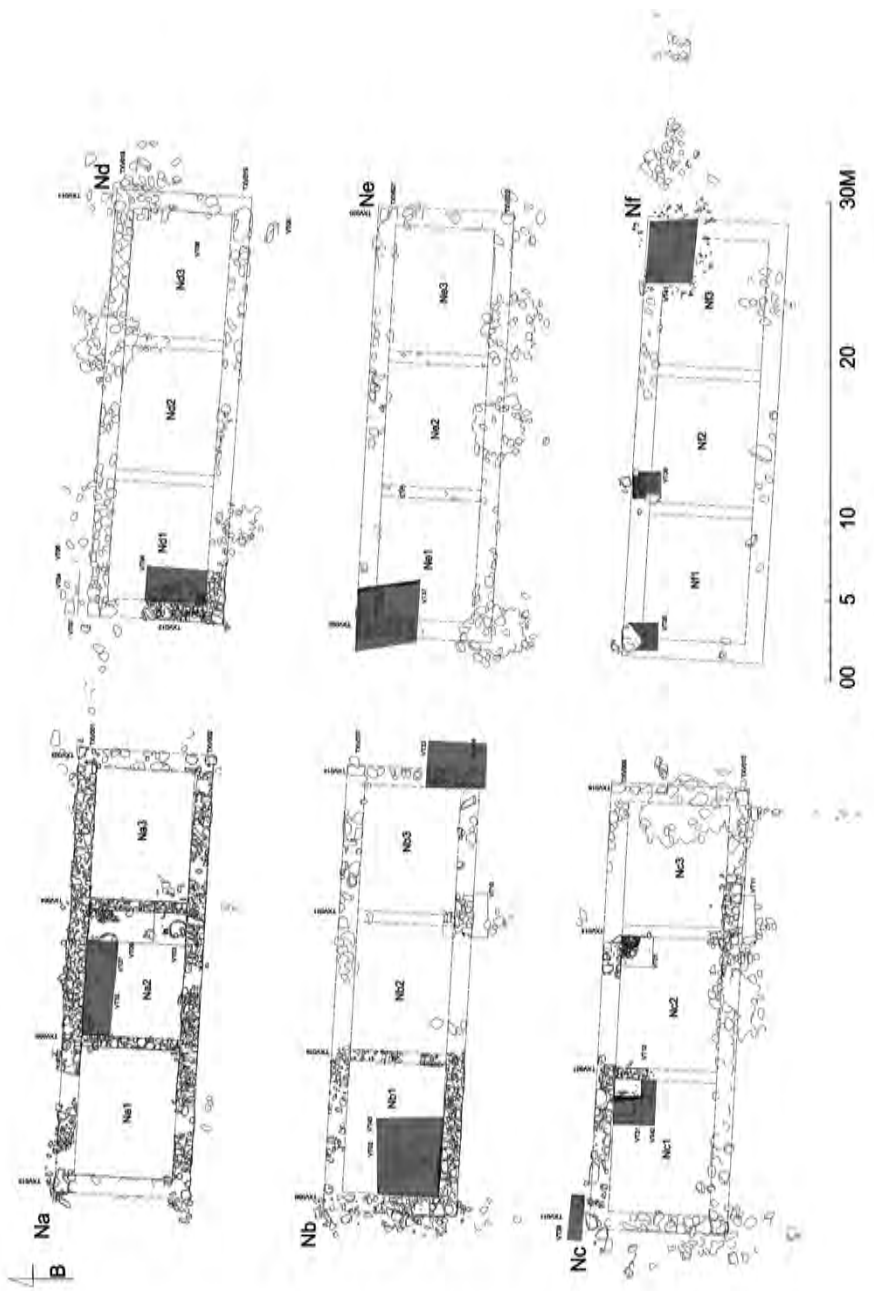
Τὸ κτιριακὸ συγκρότημα Ν ἢ ἀλλιῶς Κτίριο Ν κατὰ Noack², χωροθετεῖται σὲ φυσικὸ πλάτωμα στὴν κορυφὴ ὁμαλοῦ κωνικοῦ ὑψώματος, σὲ ἀπόσταση 110 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ Κεντρικοῦ Περιβόλου καὶ

1. Τὸ πρόγραμμα χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Περιφέρεια Στερεᾶς Ἑλλάδας, στὸ πλαίσιο Προγραμματικῆς Σύμβασης Πολιτισμικῆς Ἀνάπτυξης, τὸ Ἰδρυμα Ἀθηνᾶς καὶ Παύλου Κανελλόπουλου καὶ τὸ Ἰδρυμα Ψύχα. Γιὰ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς βλ. ἀναφορὰ στὸ τέλος τῆς ἐκθεσης. Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἐτῶν 2018 καὶ 2019 βλ. *Ἔργον* 2018, 28-32 καὶ *Ἔργον* 2019, 33-37.

2. Ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος καὶ φιλόλογος, F. Noack ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἐξερεύνησε συστηματικὰ τὴν ἀκρόπολη τοῦ Γλαῖ, ἀποτυπώνοντας τὸ 1893 καὶ

Σχ. 1. Κάτοψη της ακρόπολης του Γλά.

Σχ. 2. Κάτοψη του Κιριακού Συγκροτήματος Ν με σημειωμένες τις ανασκαφικές τομές του 2020.

150 μ. από τὸ νότιο σκέλος τῆς ὀχύρωσης. Διαπιστώνεται δὲ ὅτι ἀπέχει ἴση ἀπόσταση ἀπὸ τὶς δύο ἐγγύτερες πρὸς αὐτὸ πύλες τῆς ὀχύρωσης, τὴ νότια καὶ τὴ δυτική, ἡ ὁποία δὲν ξεπερνᾷ τὰ 200 μ. Πρόκειται γιὰ συγκρότημα ἑξὶ ἀνεξάρτητων, κατὰ τὰ φαινόμενα, κτιριακῶν ὀγκων (ποὺ ὀνομάστηκαν συμβατικὰ Na-Nf, βλ. σχ. 2), ἑξωτ. διαστ. 8.60×27.70 μ. ἕκαστος μὲ προσανατολισμὸ Α.-Δ. καὶ κοινὲς οἰκοδομικὲς γραμμές. Οἱ κτιριακοὶ ὀγκοὶ διατάσσονται γραμμικὰ κατὰ τὸν ἄξονα Β.-Ν. σὲ ὁμάδες τῶν τριῶν, ἐνῶ μεταξὺ τους μεσολαβοῦν ὑπαίθριοι χῶροι ὁμολογῶν διαστάσεων. Ἀπὸ μία πρώτη ματιά, φαίνεται πὼς ἀνήκουν σὲ δομὲς ποὺ κτίστηκαν, μὲ ἐκτενῆ χρῆση μεγάλιθων καὶ διατήρηση εὐθειῶν γιὰ μεγάλαις μὲν μήκει σὲ ἐπικλινῇ καὶ βραχύνει ἐδάφει.

KTIPIO Na

Στὸν χῶρο 2 τοῦ κτιρίου Na ἐρευνήθηκαν ἀνασκαφικὰ δύο τομὲς (VT27, VT32, σχ. 2, εἰκ. 2). Πιὸ ἀναλυτικὰ, στὴν τομὴ VT27 συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα ποὺ εἶχε ξεκινήσει τὸ 2019, μὲ στόχο τὴν περαιτέρω διερεύνηση κυκλοτεροῦς παραβίασης, ποὺ εἶχε διαφανεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο στὸ NA. τμήμα τῆς τομῆς, καθὼς καὶ τὴν ἀφαίρεση πίθου, ποὺ εἶχε ἐντοπιστεῖ καὶ διατηρηθεῖ στὴ ΒΔ. γωνία της, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ νότιο μέτωπο τοῦ τοίχου TXV001.

Ἡ ἀνασκαφικὴ διερεύνηση στὴν περιοχὴ τῆς παραβίασης ἔδειξε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ὄρυγμα (εἰκ. 3), μέγ. διαμ. 1.25 μ. (Β.-Ν.) καὶ 1.30 μ. (Α.-Δ.) στὸ χεῖλος του καὶ βάθ. περ. 0.40 μ. (ἀπὸ βάθ. +118.97 ἕως +118.57 μ.), τὸ ὁποῖο καὶ πληρώθηκε μὲ τὸ ἴδιο χῶμα ποὺ ἀφαιρέθηκε

τὸ 1894 τὰ ὁρατὰ ἐρείπια, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὰ ὁρατὰ τότε κατάλοιπα τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος N, καὶ ἐκπονώντας τὸ πρῶτο τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ ὑψώματος καὶ τῶν ἐγκαταστάσεών του, ποὺ χρησίμευσε ὡς βάση ὅλων τῶν σχετικῶν δημοσιεύσεων κατὰ τὰ ἐπόμενα 60 χρόνια (F. Noack, Arne, *AM* 19, 1894, 405, πίν. X).

κατὰ τὴν διάνοιξή του, δίνοντας τὴν ἐντύπωση τοῦ ἐνιαίου στρώματος ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια ὥς τὸν πυθμένα τοῦ ὀρύγματος. Πρόκειται γιὰ στρώμα ἀποτελούμενο ἀπὸ καστανὸ χῶμα – κατὰ τόπους ἐλαφρῶς ἐρυθροκάστανο – καὶ χαλαρό, μὲ μικροὺς καὶ μεσαίων διαστάσεων λίθους, τμήματα θρυμματισμένων πλίνθων, κυρίως κιτρινωποῦ καὶ γκριζοῦ πηλοῦ, ἐλάχιστη κεραμικὴ καὶ ἓνα τμήμα ἐπιζωγραφισμένης τοιχογραφίας, βάθ. +118.87 μ. Στρωματογραφικὰ, στὸ ἀνατολικὸ τοίχωμα τοῦ ὀρύγματος, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ὑπόλευκο στρώμα, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ δάπεδο τοῦ χώρου (πάχ. 11-13 ἐκ.), διακρίνεται πυκνὸ λιθολόγημα ἀπὸ μικρῶν καὶ μεσαίων διαστάσεων λίθους, οἱ ὅποιοι φαίνεται πὼς ἐκτείνονται ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ ὀρύγματος καὶ εἰσχωροῦν στὴν ἀδιατάρακτη ἐπίχωση τοῦ ὑπόλευκου δαπέδου τοῦ χώρου, ὅπως ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στὴ γειτονικὴ πρὸς Δ. τομὴ VT09, συνιστώντας τὴν ὑποδομὴ του. Τὸ πάχος τῆς στρώσης τῶν λίθων εἶναι 21-28 ἐκ. Ἀντίθετα, στὸ δυτικὸ τοίχωμα τοῦ ὀρύγματος διακρίνεται ἀραιὸ λιθολόγημα, καθὼς στὴν περιοχὴ αὕτῃ ὁ φυσικὸς βράχος ποὺ προεξέχει κατὰ τμήματα, συναντᾶται ὑψηλότερα (ἐνδεικτικὸ βάθ. +118.79) δημιουργώντας μὲ τίς κοιλότητές του στιβαρότερο ὑπόστρωμα. Ὁ πυθμένας τοῦ ὀρύγματος διαμορφώνεται ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο ποὺ προεξέχει κατὰ τμήματα, κυρίως στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ πυθμένα καὶ ἐρυθροπὸ χῶμα (terra rosa), τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀποσάρθρωσή του. Ἀνάλογη κυκλοτερὴς παραβίαση, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἔχει ἐναποτεθεῖ ἀκέραιος σκελετὸς ζώου, εἶχε ἐντοπιστεῖ, ἐντὸς τοῦ ἴδιου χώρου, στὴν τομὴ VT3(α) κατὰ τὸ 2018³.

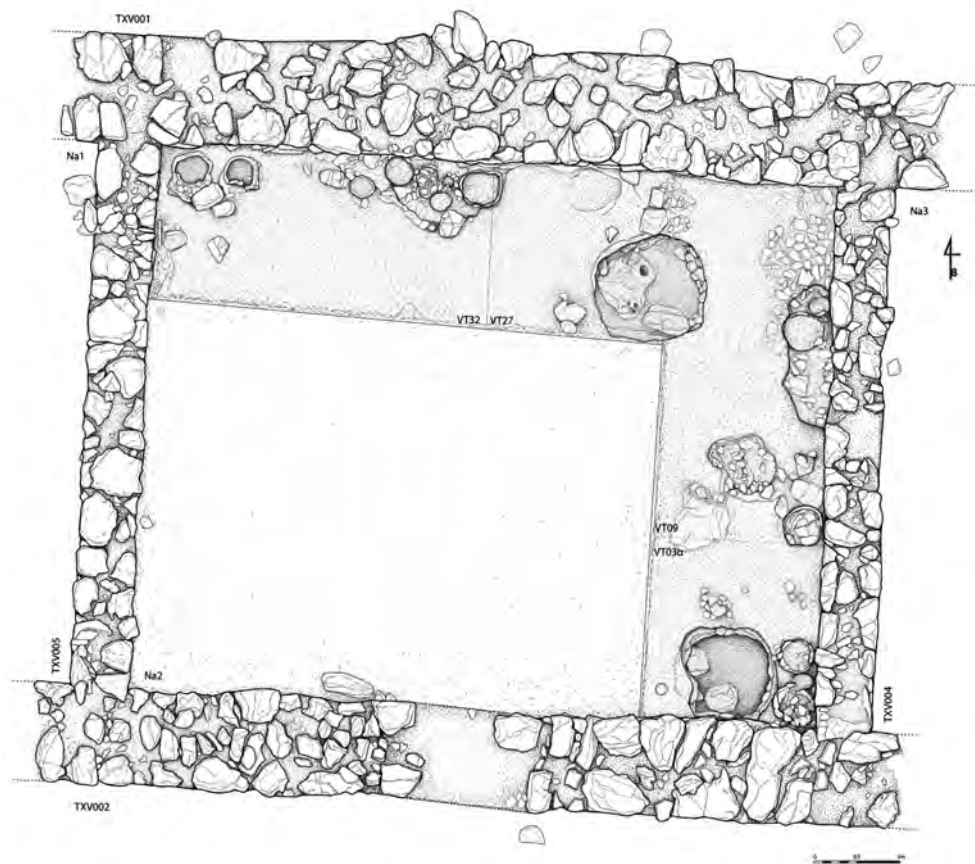
Ἡ τομὴ VT32, διαστ. 2 (B.-N.) × 4 μ. (A.-Δ.) ἀποτελεῖ τὴν προέκταση τῆς τομῆς VT27 πρὸς Δ. (εἰκ. 2) καὶ διανοίχθηκε μὲ σκοπὸ νὰ διερευνηθεῖ ἂν τὸ ὑπολειπόμενον ἄσκαφο τμήμα τοῦ χώρου 2 προσομοιάζει στρωματογραφικὰ μὲ τίς τομὲς VT27 VT09 καὶ VT03. Ὁρίζεται στὰ δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ μέτωπο τοῦ τοίχου TXV005, στὰ βόρεια ἀπὸ τὸ νότιο μέτωπο τοῦ τοίχου TXV001 καὶ στὰ ἀνατολικά ἀπὸ τὴν τομὴ VT27.

3. ΠΑΕ 2018, 214.

Οι ἐργασίες ξεκίνησαν μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος (ἀπὸ βάθ. +119.10 στὸ ἀνατολικὸ καὶ +118.96 στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς), τὸ ὁποῖο συνιστοῦσε φυλλόχωμα, καστανό, χαλαρὸ μὲ μικροὺς λίθους καὶ πολλὰς ρίζες. Τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, τὸ ὁποῖο δὲν παρουσίαζε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς τομῆς ἐνιαῖο πάχος, ὁλοκληρώθηκε σὲ βάθος +119.10 ἕως +118.87. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ ἡ ἐπίχωση συνιστᾷ ἐνιαῖο στρώμα ἀποτελούμενο ἀπὸ τμήματα συμπαγῶν καὶ διαλυμένων πλίνθων, μολύβδινα ἐλάσματα, τεμάχια ἐπιζωγραφισμένων κονιαμάτων, τμήματα πίθων, ἄλλη κεραμικὴ καὶ ἐλάχιστους λίθους (εἰκ. 4). Τὸ στρώμα αὐτό, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει τὴν ἴδια ἀκριβῶς εἰκόνα μὲ αὐτὴ τῶν τομῶν VT27 VT09 καὶ VT03 ἀφαιρέθηκε ἀνὰ στρώσεις 10-15 ἐκ. γιὰ λόγους καλύψεως τεκμηρίωσης ἕως τὸ δάπεδο τοῦ χώρου. Τοποθετημένα ἀπευθείας πάνω στὸ πηλοδάπεδο τοῦ δωματίου ἢ στηριγμένα σὲ πλακοειδεῖς λίθους, βρέθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ νότιου μετώπου τοῦ τοίχου TXV001, ἑξὶ ἀκέραια ἢ σχεδὸν ἀκέραια σκεύη. Πιὸ συγκεκριμένα, στὴ ΒΑ. γωνία τῆς τομῆς καὶ σὲ βάθος +119.00 ἐμφανίστηκε πίθος, δυτικότερά του, σὲ βάθος ἀπὸ +119.00 ἕως +118.98 δύο ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, ἐνῶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ΒΔ. γωνία τῆς τομῆς σὲ βάθ. +118.85 ἀποκαλύφθηκαν δύο ἀκόμη πίθοι καὶ στέλεχος ὑψίποδος κύλικας. Τέλος, σὲ μικρὴ ἀπόσταση βόρεια ἀπὸ τὴν ΝΔ. γωνία τῆς τομῆς καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὸ ἀνατολικὸ μέτωπο τοῦ τοίχου TXV005, καὶ σὲ βάθ. +118.88, ἐντοπίστηκε καὶ ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια στρογγυλοῦ σκεύους μὲ κάθετο περιχέλωμα⁴. Ὅλα τὰ σκεύη⁵ (εἰκ. 5, σχ. 3) ἐδράζονταν σὲ βάθος ἀπὸ +118.83 ἕως +118.84 καὶ εἶχαν καλυφθεῖ ἀπὸ ἐνιαῖο στρώμα ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν κατάρρευση καὶ τὴ διάλυση τῶν πλίνθινων τοίχων.

4. Σπ. Ἰακωβίδης. *Γλᾶς II, Ἡ ἀνασκαφὴ 1981-1991* (BAE 173, Ἀθήνα 1998) 106: εὐρήματα ἀπὸ τὸ δωμάτιο M2, πίν. 58β.

5. Δὲν ἔχει ὁλοκληρωθεῖ ἡ συντήρηση καὶ μελέτη τῆς κεραμικῆς τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου καὶ ὥς ἐκ τούτου δὲν εἶναι ἐφικτὸ νὰ προσδιοριστεῖ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὰ συνανήκοντα ὄστρακα.

Σχ. 3. Κάτοψη του χώρου 2 του κτιρίου Na. Διακρίνονται στην τομή VT27 τα κατά χώραν σωζόμενα εγρήματα (σχ. N. Σεπετζόγλου).

ΚΤΙΡΙΟ Nb

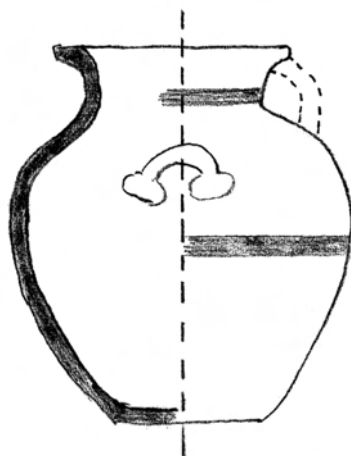
Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο συνεχίστηκε η έρευνα στην τομή VT02, που είχε ξεκινήσει, χωρίς να ολοκληρωθεί, το 2018 και επεκτάθηκε προς Α. (τομή VT40) προκειμένου να αποκαλυφθεί σταδιακά το σύνολο του χώρου 1 του κτιρίου Nb (σχ. 2, εικ. 6), ενώ αποκαλύφθηκαν σέ όλο τους τὸ μῆκος οἱ τοίχοι που ὀριοθετοῦν τὸν χώρο 1 (TXV006, TXV007, TXV008, TXV039).

Κατὰ τὴ διερεύνηση τῆς τομῆς VT02 τὸ 2018⁶, ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε προχωρήσει σὲ βάθος ἕως +118.64 μ. περίπου κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ (TXV006) καὶ τοῦ νότιου (TXV008) τοίχου τοῦ χώρου 1, σὲ ζώνη πλ. 1 μ. (εἰκ. 7), ὅπου ἐντοπίστηκε συμπαγὴς ἐπίστρωση ἀπὸ πηλόχωμα ὑπόλευκου ἢ ἀσπροκίτρινου χρώματος, ἐνῶ στὴ ΝΑ. γωνία τῆς τομῆς εἶχαν βρεθεῖ ἄμορφα θραύσματα μολύβδου, μία ἀδιακόσμητη ὕδρια (FS 128)⁷ καὶ τὸ ἄνω τμήμα πιθαμοφόρα⁸. Στὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς τομῆς ἡ ἀνασκαφικὴ διερεύνηση δὲν κατέστη δυνατό νὰ ὁλοκληρωθεῖ τὸ 2018 καὶ σταμάτησε μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπιφανειακῆς στρώσης. Ὡς ἐκ τούτου οἱ φετινὲς ἐργασίες ξεκίνησαν μὲ τὴν ἀφαίρεση τῆς ὑποκείμενης ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση, σὲ ἔκταση ποὺ καλύπτει τὰ $\frac{3}{4}$ περίπου τῆς τομῆς. Ἡ ἐπίχωση, πάχ. 0.35 μ. περίπου, ἀφαιρέθηκε σὲ στρώσεις, ἀπὸ βᾶθ. +119.00 ἕως +118.77. Ἀποτελοῦνταν ἀπὸ καστανόχρωμο χῶμα, καὶ κατὰ περιοχὰς ἀπὸ μάζες διαλυμένων πλίνθων ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες βρέθηκαν πῆλινα δομικὰ στοιχεῖα μὲ ἀμφίκυρτα τοιχώματα, προερχόμενα πιθανότατα ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ κτιρίου. Ἡ ἐπίχωση ἀπέδωσε φύλλο μολύβδου, ἐλλειψοειδοῦς σχήματος καὶ διαστ. 24.2×19.7 ἐκ., τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὸ κέντρο περίπου τῆς τομῆς καὶ σὲ βᾶθ. +118.84, καθὼς καὶ θραύσματα ἀπὸ ἄγγεῖα, κυρίως ἀποθηκευτικά (σχ. 4), ποὺ χρονολογοῦνται στὴν Υ'Ε ΙΙΒ περίοδο. Σὲ ἀπόσταση 1.5 μ. περίπου ἀπὸ τὸν TXV006 καὶ σὲ βάθος ἀπὸ +189.00 ἕως +186.00 ἐντοπίστηκαν δύο λίθοι πλακοειδεῖς. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ βόρειου ἐξ αὐτῶν βρέθηκε ἀπὸ κάτω συγκέντρωση συνανηγόντων ὀστράκων, ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὸν νότιο ἀποκαλύφθηκε, σὲ βᾶθ. +118.77 διπλωμένο φύλλο μολύβδου, διαστ. 0.45×0.20 μ. περίπου (εἰκ. 8), ποὺ φαίνεται νὰ ἦταν τοποθετημένο στὴ

6. Ἔργον 2018, 32. ΠΑΕ 2018, 207-210.

7. Γιά τὸ σχῆμα βλ. ἐνδεικτικὰ I. Mylonas-Shear, *The Panagia Houses at Mycenae* (1987) 108: 133, μὲ παράλληλα τῶν Υ'Ε ΙΙΒ καὶ ΙΙΓ χρόνων, πίν. 31, εἰκ. 19:133.

8. ΠΑΕ 2018, 210.

Σχ. 4. Σκαρίφημα σχεδιαστικής αποκατάστασης αποθηκευτικού αγγείου με βάση συνανήκοντα ὄστρακα πού βρέθηκαν στὴν τομὴ VT02 (σχ. Γ. Κατσοῦδας).

θέση εὗρεσής του⁹. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης σὲ λεπτές πά-
 σες περιμετρικά τοῦ διπλωμένου φύλλου μολύβδου ἐντοπίστηκαν ἄρμοι
 καστανέρυθρου χρώματος καὶ πλάτους ἕως 0.02 μ. πού ὀριοθετοῦν πλίν-
 θινες πλάκες μέσων διαστ. 0.45×0.65 μ. Οἱ πλίνθινες πλάκες, πού ἀπο-
 καλύφθηκαν σὲ βάθ. +118.70 περίπου, καλύπτουν ἔκταση 16 μ.² σχεδὸν
 στὸ κέντρο τοῦ χώρου 1 (εἰκ. 9) καὶ συνιστοῦν τὸ δάπεδό του. Οἱ περισ-
 σότερες ἀπὸ τίς πλάκες ἔχουν ὑπόλευκο χρώμα, ἐνῶ μερικὲς ὑποκίτρινο,
 στοιχεῖο τὸ ὁποῖο ἐνδεχομένως συνιστᾷ εἶδος διακόσμησης. Ἡ ἐναλλαγή
 τῶν δύο αὐτῶν χρωματισμῶν δὲν ἀκολουθεῖ κάποιο συμμετρικὸ μοτίβο,
 ἐνῶ παρατηρεῖται ἀπουσία συμμετρίας καὶ στὴν τοποθέτηση τῶν ὀρθο-
 γώνιων πλακῶν.

9. Κάτω ἀπὸ τὸ φύλλο μολύβδου ὑπῆρχε λεπτή, σχετικὰ συμπαγὴ στρώση
 ἀπὸ ἀργιλόχωμα καὶ πλίνθους, στοιχεῖο τὸ ὁποῖο ἐνδεχομένως ὑποδηλώνει εἴτε ὅτι
 ἡ στρώση αὕτη ἀποτελεῖ τὸ δάπεδο χρήσης τοῦ χώρου καὶ τὸ μολύβι ἦταν ἀκουμπι-
 σμένο ἀπευθείας ἀνω στὸ δάπεδο, εἴτε ὅτι τὸ δάπεδο βρισκόταν λίγο χαμηλότερα
 καὶ ἡ πλίνθινη ἐπίστρωση ἀποτελοῦσε βάση/κατασκευὴ γιὰ τὴν τοποθέτησή του.

Ἡ τομὴ VT40, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐπέκταση τῆς τομῆς VT02 πρὸς Α., ὀρίζεται στὰ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν τοῖχο TXV039, στὰ νότια ἀπὸ τὸν τοῖχο TXV008, καὶ στὰ δυτικά ἀπὸ τὴ βόρεια παρειὰ τῆς τομῆς VT02, ἐνῶ στὰ βόρεια ἐκτείνεται σὲ ἀπόσταση 1 μ. περίπου ἀπὸ τὸν τοῖχο TXV007 (εἰκ. 6). Κατὰ τὴν φετινὴ περίοδο ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ὁλοκληρώθηκε στὸ νότιο μόνον τμήμα τῆς τομῆς (σὲ ζώνη διαστ. 1×0.80 μ.). Στὴ ΝΔ. γωνία τῆς τομῆς καὶ σὲ βάθ. +118.74 ἀποκαλύφθηκαν κατὰ χώραν ἀποθηκευτικὸς πῖθος (διάμ. χείλους 34.5×31 μ.), θραύσματα μικροῦ τριποδικοῦ μαγειρικοῦ σκεύους¹⁰, συνανήκοντα ὄστρακα, πιθανῶς ἀπὸ σκύφο, καθὼς καὶ δύο πλακοειδεῖς λίθοι (πιθανῶς ἀπὸ πηλίτη) οἱ ὁποῖοι ἐνδεχομένως ἀποτελοῦσαν καλύμματα-πώματα ἀποθηκευτικῶν πῖθων (εἰκ. 10). Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει θραῦσμα ἐπιζωγραφισμένου κονιάματος, σκούρου κυανοῦ/γκρίζου χρώματος, ποὺ ἐντοπίστηκε κατὰ μῆκος τῆς νότιας παρειᾶς τῆς τομῆς καὶ ἐνδεχομένως προέρχεται ἀπὸ μικρογραφικὴ εἰκονιστικὴ παράσταση (εἰκ. 11).

Στὸ μέσο περίπου τῆς ζώνης ἔρευνας τῆς τομῆς VT40 διαπιστώθηκε διαφοροποίηση τοῦ χώματος (χρωματικὴ καὶ μορφολογικὴ), ἡ ὁποία ἐνδεχομένως νὰ ὑποδηλώνει παραβίαση, χωρὶς ὥστόσο νὰ μπορεῖ αὐτὸ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ στὴν παροῦσα φάση.

Ἡ ἔρευνα στὴν τομὴ VT40 δὲν ὁλοκληρώθηκε καὶ θὰ συνεχιστεῖ τὸ 2021.

Πραγματοποιήθηκε ἐπίσης σχολαστικὸς ἀνασκαφικὸς καθαρισμὸς τῶν τοίχων ποὺ ὀριοθετοῦν τὸν χώρο 1 πρὸς Δ., Ν. καὶ Β. (ἀντίστοιχα τοῖχοι TXV006, TXV008 καὶ TXV007) μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι πλέον διακριτὰ τὰ ὅρια καὶ ἡ μορφὴ τους, ἐνῶ ἀποκαλύφθηκε καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος (TXV039) τοῦ χώρου 1 (εἰκ. 6), ἐπιβεβαιώνοντας τὴν συμμετρικὴ ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση τῶν κτιρίων τοῦ συγκροτήματος Ν. Κατὰ μῆκος τῶν τοίχων TXV007 καὶ TXV039 διαπιστώθηκαν κενὰ στὴ λιθοδομὴ πλάτους ἕως 0.80 μ. περίπου, ποὺ ἴσως νὰ ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ ἀνοίγματος εἰσόδου, ὥστόσο ἀπαιτεῖται περαιτέρω ἀνασκαφικὴ

10. Πρβ. Mountjoy, *Orchomenos V* (1983) 96, εἰκ. 39 (148).

ἔρευνα, δεδομένου ὅτι ἴσως νὰ πρόκειται ἀπλὰ γιὰ κατάρρευση ἢ καταστροφή τῶν τοίχων στὸ συγκεκριμένο σημεῖο.

Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας στὶς τομὲς VT02 καὶ VT40 μποροῦν νὰ καταγραφοῦν μερικὰ πρῶτα συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ὥστόσο θὰ πρέπει νὰ ἐπαναξιολογηθοῦν μετὰ τὴν περάτωση τῆς ἀνασκαφῆς στὸν χῶρο 1 τοῦ κτιρίου Nb:

Σὲ ἀρκετὰ μεγάλο τμῆμα τοῦ χώρου 1 διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη ἀδιατάρακτου μυκηναϊκοῦ στρώματος, ἡ χρονολόγηση τοῦ ὁποίου βασίζεται κυρίως στὴν κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε καὶ ποὺ περιλαμβάνει ἀγγεῖα (πίθους, σκύφους, πρόχους, τριποδικὰ ἀγγεῖα), μὲ σχήματα καὶ διακόσμηση χαρακτηριστικὰ τῆς ΓΕ IIIB περιόδου. Ἀντίθετα, στὴ δυτικὴ καὶ νότια πλευρὰ τῆς τομῆς VT02 (κατὰ μῆκος τῶν τοίχων TXV006 καὶ TXV008) καὶ στὸ νότιο τμῆμα τῆς τομῆς VT40 διαπιστώθηκε παραβίαση τῶν στρωμάτων, ἡ ὁποία ἐνδεχομένως νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα παλαιότερης ἐκσκαφῆς ἢ ἀναμόχλευσης τῶν χωμάτων.

Ἰδιαίτερα σημαντικὸ εὕρημα ἀποτελεῖ ἡ ἀποκάλυψη δαπέδου διαμορφωμένου μὲ πλίνθινες ὀρθογώνιες πλάκες, στοιχεῖο τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἀκρόπολη τοῦ Γλᾶ (στὴν τομὴ VT02 καὶ στὴν τομὴ VT31, βλ. παρακάτω). Ἡ διακόσμηση δαπέδων μὲ πλίνθινες πλάκες συναντᾶται στὴ μινωικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὥστόσο φαίνεται νὰ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα¹¹. Ἡ παρουσία μίας τέτοιας ἐπιμελημένης διαμόρφωσης τοῦ δαπέδου ἐνδεχομένως νὰ σχετίζεται μὲ τὴ χρῆση τοῦ συγκεκριμένου χώρου, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ εἶναι οἰκιακὴ καὶ πάντως ὄχι ἀμιγῶς ἀποθηκευτικὴ. Σὲ αὐτὴν τὴν ἐρμηνεία θὰ συνηγοροῦσε

11. Πλάκες ἀπὸ ὠμές πλίνθους ἔχουν βρεθεῖ στὸ Καδμεῖο (Α. Κεραμόπουλος Ἀνασκαφὴ Θηβῶν, ΠΑΕ 1927, 32-44), ὥστόσο δὲν ἔχει βεβαιωθεῖ ἡ χρῆση τους ὡς δομικοῦ ὕλικου γιὰ τὴν κατασκευὴ δαπέδων. Στὴν Κρήτη (Ζάκρο, Παλαίκαστρο, Μάλια) ἔχουν βρεθεῖ ὀρθογώνιες πλίνθινες πλάκες ὡς ὕλικὸ ἐπίστρωσης σὲ ἐξωτερικοὺς καὶ ἐσωτερικοὺς χώρους (Dakouri-Hill A., *The House of Kadmos in Mycenaean Thebes Reconsidered: Architecture, Chronology, and Context*, BSA 96, 2001, σσμ. 68.

καί ἡ ἀνεύρεση τοῦ ἐπιζωγραφισμένου κονιάματος, προερχόμενο, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ἀπὸ εἰκονιστική παράσταση.

Ἐξίσου ἐνδιαφέρον στοιχεῖο, πού χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ βάθος εὑρεσης τῶν κατὰ τὰ φαινόμενα *in situ* σωζόμενων εὐρημάτων (διπλωμένο φύλλο μολύβδου καὶ συνανήκοντα ὅστρακα μικροῦ ἀγγείου πού βρέθηκαν κάτω ἀπὸ πλακοειδῆ λίθο στὴν τομὴ TV02 καὶ ὁ ἀποθηκευτικός πίθος, οἱ πλακοειδεῖς λίθοι - καπάκια καὶ τὰ θραύσματα τριποδικοῦ μαγειρικοῦ σκεύους στὴν τομὴ VT40) εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο (+118.74 περίπου). Ὡστόσο, γιὰ τὴν ἀσφαλῆ συναγωγὴ συμπερασμάτων ἀναφορικά μὲ τὴ χρήση καὶ τὴν ὕπαρξιν τυχόν διαφορετικῶν στρωματογραφικῶν φάσεων, θὰ πρέπει νὰ ολοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα τοῦ χώρου 1 καὶ νὰ συσχετιστοῦν τὰ στρωματογραφικά δεδομένα μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἀπὸ τοὺς λοιποὺς χώρους τοῦ κτιρίου Nb, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπολοίπων κτιρίων τοῦ συγκροτήματος.

Ἡ ἀνεύρεση τοῦ διπλωμένου φύλλου στὸ κέντρο περίπου τῆς τομῆς VT02 ἀλλὰ καὶ ἄλλων μολύβδινων θραυσμάτων καὶ στίς δύο τομέες, καθιστᾷ πιθανὴ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χώρου ἢ καὶ τοῦ κτιρίου, ὡς ἀποθηκευτικοῦ ἢ ἐργαστηριακοῦ χαρακτήρα.

Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα διεξήχθη καὶ ἐξωτερικὰ τοῦ κτιρίου Nb (τομὴ VT33), κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (TXV014) τοῦ χώρου 3 (εἰκ. 6). Ἡ τομὴ VT33, διαστ. 4×3 μ., ἀνοίχτηκε στὰ ΝΑ. τοῦ κτιρίου μὲ στόχο τὴ στρωματογραφικὴ διερεύνηση τμήματος τοῦ ὑπαίθριου χώρου πού μεσολαβεῖ μεταξὺ τῶν κτιρίων Nb καὶ Ne. Στὰ Δ. τὸ ὄριο ἦταν ὁ τοῖχος TXV023 καὶ ἡ γωνία του μὲ τὸν τοῖχο TXV008, ὅπου ἦταν ὁρατὸς μεγάλος γωνιόλιθος. Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε ἀπὸ βάθ. +119.78 μ. καὶ ἔφτασε ἕως +119.20 μ. Κατὰ τὴν ἔρευνα, μὲ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ τοίχου TXV023 παρατηρήθηκε κενὸ στὴ λιθοδομή, τὸ ὁποῖο πιθανότατα ὀφείλεται σὲ ἀνοιγμα τοῦ τοίχου, διαστ. 1.30 μ. πού δημιουργεῖ εἴσοδο στὸν ὠρο 3 τοῦ κτιρίου. Μικροὶ λίθοι καὶ τμήμα τοῦ φυσικοῦ βράχου ἀποτελοῦν θεμελίωση ἐνὸς κατωφλιοῦ. Στὸν ὑπόλοιπο ὠρο τῆς τομῆς δὲν ἐντοπίστηκαν οἰκοδομικά κατάλοιπα καὶ φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνοιχτὸ ὠρο μεταξὺ τῶν κτιρίων (εἰκ. 12). Τὸ ἐπιφανειακὸ καστανὸ χῶμα, πάχ. 0.10-0.15 μ., διαδέχτηκε παχὺ ἀργιλῶδες ὑπόλευκο στρώμα μὲ λίγα θραύσματα πλίνθων. Περιεῖχε ἀρκετὰ ὅστρακα ἀπὸ πίθους, ἀπο-

θηκευτικά ἀγγεῖα, κύλικες, καὶ ἄλλα χωρὶς ἰδιαίτερα διαγνωστικὰ χαρακτηριστικά. Καθ' ὅλη τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀσπροκίτρινου ἀργιλοχώματος, στὰ Α.-ΒΑ. τῆς τομῆς, ἐντοπίστηκαν πολλὰ θραύσματα φύλλων μολύβδου, μερικὰ διπλωμένα, καθὼς καὶ μερικὰ ἄμορφα κομμάτια.

ΚΤΙΠΙΟ Nc (εἰκ. 13)

Στὸν χώρο 1 τοῦ κτιρίου Nc ἐρευνήθηκαν οἱ τομὲς VT31 καὶ VT42, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν ἐπέκταση τῆς ἐρευνηθείσας κατὰ τὸ 2019 τομῆς VT12, ὅπου βρέθηκε σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐπιζωγραφισμένων κονιαμάτων (18 συνολικὰ) καὶ πέντε ἀπλωμένα φύλλα μολύβδου ποὺ καταλάμβαναν ὅλη σχεδὸν τὴν ἑκταση τῆς τομῆς. Ἡ φετινὴ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς ἐξίς-σου σημαντικὰ εὐρήματα, κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ κτιρίου, τὴν ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ χώρου 1.

Στὴν τομὴ VT31, διαστ. 3.25 (Α) × 2.80 (Ν) × 2.31 (Β) × 3.12 (Δ), ἀφαιρέθηκε ἐπιφανειακὴ στρώση πάχους 6 ἐκ. περίπου (βάθος ἀπὸ +119.30 ἕως +119.24) καὶ ἀκολούθως στρώση πάχ. 0.40 μ. περίπου (ἀπὸ βάθος +119.209 ἕως +118.88), ἀποτελούμενη ἀπὸ καστανὸ χῶμα καὶ πεσμένο ὕλικὸ τῆς ἀνωδομῆς. Ἀπὸ τὴ στρώση αὕτῃ ἀνασύρθηκαν πολυάριθμα κομμάτια πλίνθων, ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζουν καλοδιατηρημένες τὶς δορώσεις, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ ἡ διάμετρος τῶν καλαμιῶν. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τμημα πλίνθινου οἰκοδομικοῦ στοιχείου ποὺ διασώζει δύο κοιλότητες γιὰ τὴν ὑποδοχὴ δοκαριοῦ, ἐνῶ στὴν ἐπιφάνεια ποὺ σώζεται μετὰ τὴν ἀπόληξή τους φαίνεται νὰ φέρει ἴχνος κονιάματος (εἰκ. 14)¹², καθὼς καὶ δεύτερο μεγάλο κομμάτι πλίνθινου οἰκοδομικοῦ στοιχείου τὸ ὁποῖο ἐνδεχομένως νὰ ἀποτελεῖ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος τῆς ὀροφῆς καὶ φαίνεται νὰ διατηρεῖ δύο κοῖλες ἐπιφάνειες (εἰκ. 15). Στὸ ἴδιο στρώμα καὶ στὸ κέντρο περίπου τῆς τομῆς βρέθηκαν δύο θραύσματα ἐπιζωγραφισμένου κονιάματος, ποὺ φαίνεται νὰ διασώζουν

12. Δὲν ἔχει διευκρινιστεῖ ἀκόμα ἐὰν πρόκειται γιὰ ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο ποὺ ἀποτελεῖ μέρος τῆς ὀροφῆς ἢ ἀποτελεῖ κάθετο στοιχεῖο τοῦ τοίχου.

διακόσμηση σκούρου μπλέ χρώματος, σέ βάθος αντίστοιχα +119.032 και +118.990.

Ἡ σύσταση τῆς ἐπίχωσης ἄρχισε νὰ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸ βάθος +118.817 ὅποτε καὶ ἔπαψε νὰ ἐντοπίζεται πεσμένο ὕλικό τῆς πλίνθινης ἀνωδομῆς. Στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκε σὲ κυμαινόμενο βάθος ἀπὸ +118.81 ἕως +118.79 ἀποσπασματικὰ σωζόμενο τμῆμα ἐλλειψοειδοῦς πῆλινης κατασκευῆς, πιθανότατα ἐστίας, ποὺ διατηρεῖ μικρὸ τμῆμα τῶν δακτυλίων τοῦ περιχειλώματος στὸ νότιο καὶ βόρειο τμῆμα τῆς ἐστίας ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἀποκατάσταση τοῦ σχήματός της (εἰκ. 16). Ἀνατολικά τῆς ἐστίας καὶ σὲ βάθ. +118.74 περίπου, ἀποκαλύφθηκε δάπεδο μὲ ἐπίστρωση ἀποτελούμενη ἀπὸ πλίνθινες ὀρθογώνιες πλάκες (διακρίνονται τουλάχιστον 6), ἀντίστοιχες μὲ αὐτὲς ποὺ βρέθηκαν στὴν τομὴ VT02, μικρότερων ὅμως διαστάσεων καὶ χωρὶς νὰ διακρίνεται χρωματικὴ διαφοροποίηση μεταξύ τους (εἰκ. 16). Ἡ ἐστία διαμορφώνεται 5 ἐκ. περίπου ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν πλακῶν, ἐνῶ οἱ πλάκες φαίνεται νὰ συνεχίζουν κάτω ἀπὸ αὐτὴν καὶ ἀπὸ τοὺς λίθους στὴ BA. γωνία τῆς τομῆς. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ θὰ διερευνηθεῖ περαιτέρω μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸν χώρο 1 τοῦ κτιρίου Nc, δεδομένου ὅτι ὑπάρχει πιθανότητα νὰ υποδηλώνει ἐπισκευὴ ἢ τὴν ὕπαρξη δύο φάσεων χρήσης τοῦ χώρου.

Τέλος, στὴν τομὴ VT42, διαστ. 3 μ. (Δ.-Α.) × 0.70 μ. (Β.-Ν.) ποὺ ἀποτελεῖ ἐπέκταση πρὸς Ν. τῶν τομῶν V12 καὶ V31 (εἰκ. 18), ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται τμῆμα κυψελοειδοῦς κατασκευῆς (σὲ βάθος ἀπὸ +118.993 ἕως +118.811), μὲ ἐπικλινῆ τοιχώματα ἀπὸ συμπαγῆ πηλόμαζα, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ δὲν σώζονται σὲ ὅλο τους τὸ ὕψος, φαίνεται ὅτι συνέκλιναν σὲ ὑψηλότερο σημεῖο σχηματίζοντας μία τριγωνικὴ κοιλότητα (σχ. 5, εἰκ. 17). Ἡ κατασκευὴ ἐνδεχομένως νὰ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴ διατήρηση τῆς θερμότητας τοῦ περιεχομένου τῶν μαγειρικῶν σκευῶν ἢ γιὰ μαγείρεμα σὲ χαμηλὴ φωτιά, δεδομένου ὅτι δὲν ἐντοπίστηκαν ἔντονα ἱχνη καύσης¹³.

13. Ἐνδεχομένως τὸ κοντινότερο παράλληλο, ὡς πρὸς τὴν θολωτὴ διαμόρφωση τῆς κατασκευῆς, προέρχεται ἀπὸ τὴν Τούμπα Θεσσαλονίκης, ὅπου ἐντοπίστηκε (στὸν χώρο E7) μικρὸς φούρνος, μὲ τοιχώματα ποὺ παρουσιάζουν ἐλαφρὰ κλίση

Στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸν πυθμένα τῆς κοιλότητος βρέθηκε τοποθετημένος πήλινος δίσκος μὲ ὑπερυψωμένο χεῖλος (σὲ βάθος +118.92). Ἀνατολικά τῆς πήλινης κατασκευῆς ἐντοπίστηκε (σὲ βάθος +118.83) λίθος μεσαίου μεγέθους μὲ σχετικὰ ἐπίπεδη τὴν ἄνω ἐπιφάνεια ἐνσωματωμένος σὲ συμπαγῇ πλίνθινη ἐπίστρωση, πού ἴσως νὰ ὑποδηλώνει τὴν ὕπαρξιν θρανίου. Λόγω λήξης τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου, ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας καὶ ἡ ἐπέκταση τῆς τομῆς VT42 θὰ γίνουν τὸ ἐπόμενο ἔτος, προκειμένου νὰ ἀποκαλυφθοῦν πλήρως οἱ προαναφερθεῖσες κατασκευές καὶ νὰ διασαφηνιστοῦν οἱ μεταξὺ τους συσχετισμοί.

Ἡ κεραμικὴ πού περισυλλέχθηκε ἀπὸ τὶς δύο τομὲς προέρχεται κυρίως ἀπὸ ἀποθηκευτικά καὶ μαγειρικά σκεύη, ἐνῶ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα ξεχωρίζουν πολυάριθμα θραύσματα πλίνθινων οἰκοδομικῶν στοιχείων (πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν ἴχνη δόρωσης) καὶ δύο θραύσματα ἐπιζωγραφισμένων κονιαμάτων.

Ἀπὸ μία πρώτη εἰκόνα πού διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἔρευνα στὸν χώρο 1 τοῦ κτιρίου Nc, προκύπτουν τὰ ἑξῆς:

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ δαπέδου μὲ τὶς πήλινες ὀρθογώνιες πλάκες παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὅχι μόνο γιατί συνιστᾷ ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο πού δὲν ἀπαντᾷ στὴν ὑπόλοιπη ἀκρόπολη ἀλλὰ καὶ στὶς μυκηναϊκὲς ἐν γένει ἐγκαταστάσεις τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ ἐπίσης ἐπειδὴ ἀντίστοιχη πλακόστρωση ἀποκαλύφθηκε καὶ στὸν χώρο 1 τοῦ κτιρίου Nb ὑποδεικνύοντας συσχετισμοὺς μεταξὺ τῶν δύο χώρων καὶ ἐνδεχομένως μεταξὺ τῶν κτιρίων τοῦ συγκροτήματος ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων, τὴ χρῆση καὶ τὴ λειτουργία τους, ἀκόμα καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαφοροποίησή τους μὲ τὰ κτίρια πού ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὸν Κεντρικὸ Περίβολο τῆς ἀκρόπολης. Δημιουργεῖ ὥστόσο

πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Πλησίον του βρέθηκε μία ἀκόμα θερμικὴ κατασκευὴ ἀδιευκρίνιστου χαρακτῆρα πού συνηγορεῖ στὴ χρῆση τοῦ χώρου γιὰ τροφοπαρασκευαστικὲς δραστηριότητες (ΑΕΜΘ 24, 2010, 359-360). Ὡστόσο, ὁ φοῦρνος τῆς Τούμπας ἦταν γεμάτος μὲ στάχτες καὶ ἀπανθρακωμένους σπόρους, ἐνῶ στὴν περίπτωση τῆς πήλινης κατασκευῆς τοῦ χώρου 1 τοῦ κτιρίου Nc, δὲν ἐντοπίστηκαν ἰσχυρὲς ἐνδείξεις καύσης.

προβληματισμό τὸ γεγονός ὅτι στὴν περίπτωση τουλάχιστον τῆς τομῆς VT31 ἡ ἐπίστρωση ἀπὸ πλίνθινες πλάκες φαίνεται νὰ ὑπηρετῇ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια ἐδράσης τῆς ἐστίας ἀλλὰ καὶ τῆς πήλινης κατασκευῆς (φούρνου) πὺν βρέθηκε στὴν τομὴ VT42. Ἐὰν θεωρήσουμε ὅτι ἡ πλάκωση, ἔστω καὶ μὲ πλίνθινες πλάκες χωρὶς διακοσμητικὰ μοτίβα, ὑποδηλώνει πρόθεση γιὰ ἐπιμελημένη κατασκευή καὶ προϋποθέτει κόπο καὶ χρόνο, εἶναι ἄξιο ἀπορίας γιὰτί ἐπιλέγουν οἱ ἔνοικοι τοῦ κτιρίου νὰ κατασκευάσουν πάνω σὲ αὐτὴν μόνιμες οἰκοσκευές.

Ἡ πήλινη κατασκευή τῆς τομῆς VT42, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὁποίας βρέθηκε ἀγγεῖο πὺν μοιάζει μὲ γάστρα ἢ δίσκο, εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνευεῖ. Θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ ἕνα μικρὸ φούρνο ἐσωτερικοῦ χώρου, ὥστόσο ἡ ἐπίχωση πὺν βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀποτελεῖται μὲν ἀπὸ κατὰ περιοχὲς φαιόχρωμο χῶμα, ἀλλὰ δὲν ἐντοπίστηκαν ἴχνη καύσης (κάρβουνο)¹⁴. Ἡ ἀπουσία στάχτης καὶ καμένου ἐν γένει ὑλικοῦ, τουλάχιστον ἐκ πρώτης ὄψεως, ἐνδεχομένως νὰ ὑποδεικνύει ὅτι πρόκειται γιὰ μία κοιλότητα πὺν σφραγιζόταν κατὰ περίπτωση καὶ χρησιμοποιῶνταν γιὰ τὴ διατήρηση τῆς θερμότητος τοῦ περιεχομένου τῶν μαγειρικῶν σκευῶν ἢ γιὰ μαγείρεμα σὲ χαμηλὴ φωτιά¹⁵. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἐλλειψοειδοῦς κατασκευῆς (ἐστίας;),

14. Ἐνδεχομένως τὸ κοντινότερο παράλληλο, ὡς πρὸς τὴν θολωτὴ διαμόρφωση τῆς κατασκευῆς, προέρχεται ἀπὸ τὴν Τούμπα Θεσσαλονίκης, ὅπου ἐντοπίστηκε (στὸν χῶρο E7) μικρὸς φούρνος, μὲ τοιχώματα πὺν παρουσιάζουν ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ. Πλησίον τοῦ βρέθηκε μία ἀκόμα θερμικὴ κατασκευὴ ἀδιευκρίνιστου χαρακτῆρα πὺν συνηγορεῖ στὴ χρῆση τοῦ χώρου γιὰ τροφοπαρασκευαστικὲς δραστηριότητες (ΑΕΜΘ 24, 2010, 359-360). Ὡστόσο, ὁ φούρνος τῆς Τούμπας ἦταν γεμάτος μὲ στάχτες καὶ ἀπανθρακωμένους σπόρους, ἐνῶ στὴν περίπτωση τῆς πήλινης κατασκευῆς τοῦ χώρου 1 τοῦ κτιρίου Nc, δὲν ἐντοπίστηκαν ἰσχυρὲς ἐνδείξεις καύσης.

15. Ἀντίστοιχη χρῆση ἔχει πιστοποιηθεῖ σὲ ἐστίες πὺν ἐντοπίστηκαν ἐντὸς λίθινων κατασκευῶν στὴ θέση Κοντοπήγαδο (ΑΕ 2014, 153, 108-109), ἐνῶ ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα σύνολα τῆς ἸΕ ΠΠΓ περιόδου στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα (Maran, Papadimitriou 2006, 116, εἰκ. 21-23. Evelyn 2006. Yasur-Landau 2010, 123-132) καὶ στὴν Κύπρο.

δὲν ἐντοπίστηκαν ἐκ πρώτης ὄψεως ἔντονα ἵχνη καύσης, ὥστόσο ἡ διερεύνηση τοῦ πυρήνα τῆς κατασκευῆς δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ.

Στὸ κτίριο Nc ἐρευνήθηκαν, τέλος, δύο ἀκόμα τομές (VT01, VT39, σχ. 2, εἰκ. 13), φέρνοντας στὸ φῶς νέα σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ θεμελίωση καὶ διαμόρφωση τοῦ πλατώματος ἐπὶ τοῦ ὁποίου οἰκοδομήθηκαν τὰ κτίρια τοῦ συγκροτήματος N καὶ ἐπιβεβαιώνοντας τὴν στρωματογραφία στοὺς ἐσωτερικοὺς χώρους τους.

Ἡ τομὴ VT01 (εἰκ. 18) χωροθετεῖται ἐντὸς τοῦ Κτιρίου Nc καὶ συγκεκριμένα στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ χώρου 2, ποὺ ὀρίζεται πρὸς Β. ἀπὸ τὸν TXV009 καὶ Α. ἀπὸ τὸν TXV011. Ἡ διερεύνηση τῆς τομῆς (διαστ. 2×2 μ.) εἶχε ξεκινήσει κατὰ τὸ 2018, ἀλλὰ διεκόπη λόγω κακῶν καιρικῶν συνθηκῶν. Σὲ βάθ. 119.12 καὶ καθ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς τομῆς, ἀποκαλύφθηκε συμπαγὲς δάπεδο ἀπὸ πηλοκονίαμα ὑπόλευκου χρώματος, πάχ. 0.19 μ. περίπου. Παραβίαση διαστ. 1.05×1.05 μ., πλησίον τῆς ΒΑ. γωνίας τῆς τομῆς, ἀποκάλυψε δεύτερο δάπεδο ἀπὸ πηλοκονίαμα, ποὺ εἶχε διαποτιστεῖ μὲ ἵχνη καύσης, ἐνῶ σὲ βάθ. +118.79 ἦρθε στὸ φῶς πυκνὸ λιθολόγημα ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ὑπόστρωμά του. Περισυλλέχθηκε τεμάχιο ἐπιζωγραφισμένου κονιάματος ἐρυθροῦ χρώματος καὶ δύο ἄμορφα ἐλάσματα μολύβδου.

Ἡ τομὴ VT39 (διαστ. 3×1 μ.) χωροθετεῖται στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ Κτιρίου Nc καὶ ὀριοθετεῖται πρὸς Ν. ἀπὸ τὸ βόρειο μέτωπο τοῦ TXV017 (εἰκ. 13, 19). Ἡ τομὴ ἔγινε κυρίως γιὰ στρωματογραφικὴ διερεύνηση τῆς θεμελίωσης τοῦ TXV017, καθὼς καὶ τοῦ ὑπαίθριου χώρου μεταξὺ τῶν κτιρίων Nb καὶ Nc. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, ἡ ἐπίχωση εἶναι ἀργιλώδης, ὑπόλευκου χρώματος, μὲ μικρὰ τμήματα πλίνθων. Σὲ μέσο βάθ. +118.21 μ. ἀποκαλύφθηκε τὸ ἐρυθροκάστανο φυσικὸ χῶμα τοῦ χώρου. Ἡ στρωματογραφικὴ ἀλληλουχία ἐντὸς τῆς τομῆς, ἔχει συν. ὕψ. 0.85 μ. ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ἕως τὸ ἐρυθροκάστανο φυσικὸ ἔδαφος. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, πάχ. 0.30 μ., ἀκολουθεῖ τὸ ὑπόλευκο ἀργιλώδες στρώμα πάχ. 0.50 μ. καὶ τέλος τὸ φυσικὸ ἔδαφος πάχ. 0.05 μ. Στὴν στρωματογραφία τῆς βόρειας παρειᾶς τῆς τομῆς ἐντοπίσθηκε κάθετο γραμμικὸ ἵχνος ἀπὸ πλίνθους χρώματος καστανοῦ,

τὸ ὁποῖο πιθανῶς ἀποτελοῦσε πλίνθινη κατασκευὴ ἐγκιβωτισμοῦ, γιὰ τὴ συγκράτηση τοῦ χρώματος ἀνάμεσα στὰ κτίρια Nb καὶ Nc.

KTHPIO Nd

Στὸν χῶρο 1 τοῦ κτιρίου Nd καὶ νότια τῶν τομῶν VT04, VT06 καὶ VT07 ποὺ ἀνασκάφηκαν τὸ 2018¹⁶, ἐρευνήθηκε ἡ τομὴ VT34 (σχ. 2, εἰκ. 1), διαστ. 5×3.5 μ. (B.-N.), ἡ ὁποία ὀρίζεται στὰ Δ. ἀπὸ τὸ ΝΑ. μέτωπο τοῦ τοίχου TXV012 καὶ στὰ Ν. ἀπὸ τὸ βόρειο μέτωπο τοῦ τοίχου TXV019. Ἐντὸς τῆς τομῆς, πρὶν τὴν ἔναρξη τῆς ἔρευνας, διακρίνονταν μεγάλων διαστάσεων λίθοι, κυρίως στὸ νότιο καὶ κεντρικὸ τμῆμα τῆς, καθὼς καὶ στὴ ΒΔ. γωνία τῆς. Οἱ ἐργασίες ξεκίνησαν μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος (ἀπὸ +119.99 ἕως +119.87), τὸ ὁποῖο ἦταν καστανό, σκληρό, συμπαγές καὶ κατὰ τόπους σβολῶδες, μὲ πολλὰς ρίζες καὶ βολβούς. Κατὰ τὶς ἐργασίες ἀφαίρεσης τῆς ἐπιχώσης ἐντοπίστηκε ἡ ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τῶν τοίχων TXV019 καὶ TXV012. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα καὶ σὲ βάθος ἀπὸ +119.66 ἕως +119.57 ξεχώρισε λευκὸ-ὕπόλευκο στρώμα, ἐλαφρῶς χαλαρὸ μὲ ρίζες, μικροὺς ἀργοὺς λίθους καὶ ἐλάχιστα πολὺ μικρὰ τμήματα διαλυμένων πλίνθων. Κατὰ τὶς ἐργασίες ἀφαίρεσής του, στὸ Ν.-ΝΔ. τμῆμα τῆς τομῆς, σὲ βάθ. +119.63-119.70 ἐντοπίστηκε ἀραιὸ λιθολόγημα ἀδρῶν λίθων, μικρῶν καὶ μεσαίων διαστάσεων (σὲ βάθ. +119.44), χαλαρῶν, χωρὶς σύνδεση μεταξύ τους, προερχόμενων πιθανότατα ἀπὸ τὴν καταστροφή τῶν λίθινων τοιχοβάθρων τοῦ χώρου. Ἡ διερεύνηση τῆς τομῆς ὁλοκληρώθηκε μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ὑπόλευκου δαπέδου σὲ βάθ. 119.37-119.32 (εἰκ. 20). Μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ διαστ. 0.70×0.70 , ποὺ διανοίχθηκε στὴν ΝΔ. γωνία τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου καὶ συγκεκριμένα στὸ σημεῖο συνάντησης τῶν τοίχων TXV012 καὶ TXV019, ἔδειξε ὅτι τὸ δάπεδο εἶχε πάχος 8-11 ἐκ. ἐνῶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ καὶ σὲ βάθος +119.24-119.30 ἐμφανίστηκε στρώση μικρῶν κυρίως διαστάσεων λίθων ποὺ ἀποτελοῦσε

16. ΠΑΕ 2018, 214-217.

τὸ ὑπόστρωμά του. Μεταξὺ τῶν λίθων τοῦ ὑποστρώματος ἐντοπίστηκε ἀσπρόχωμα καὶ μικρὰ τμήματα πλίνθων. Ὁ τοῖχος TXV012 σώζεται κατὰ τμήματα στὴ στρώση τοῦ θεμελίου του (+119.42) καὶ εἶναι χτισμένος ἀπὸ ἀρκετὰ μεγάλες πέτρες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐξεῖχαν πλακοειδεῖς ὀγκόλιθοι στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ χώρου.

ΚΤΙΠΙΟ Ne

Ἐρευνήθηκε ἐπίσης τὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ χώρου 1 τοῦ κτιρίου Ne (τομὴ VT37, σχ. 2, εἰκ. 1). Πρὶν ἀπὸ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο, τὸ περίγραμμα τοῦ κτιρίου Ne διαγραφόταν κυρίως στὸ Α.-ΒΑ. τμήμα του, ἐνῶ στὸ Δ.-ΒΔ. καὶ στὸ νότιο, δὲν ἦταν ὁρατό, μὲ τρεῖς μεγάλους λιθωμένους νὰ ὑπαινίσσονται τὴ συνέχειά του. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς ἐπιφανειακῆς βλάβστησης, ἀποφασίστηκε νὰ διερευνηθεῖ ἡ ΒΔ. γωνία τοῦ κτιρίου, προκειμένου νὰ ἀποκαλυφθοῦν ὁ βόρειος τοῖχος TXV021 καὶ ὁ δυτικὸς TXV023, πού φαίνεται νὰ συναντῶνται σὲ μεγάλο γωνιόλιθο ὁρατὸ στὴν ἐπιφάνεια. Ἡ τομὴ VT37, διαστ. 4×4 μ., περιέκλειε στὸ βόρειο ὄριό της τὸν τοῖχο TXV021, ἐνῶ στὰ δυτικὰ χαράχτηκε σὲ ἀπόσταση 1 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ μέτωπο τοῦ τοίχου TXV023, ὥστε νὰ διερευνηθεῖ στρωματογραφικὰ καὶ τμήμα τοῦ ὑπαίθριου χώρου μεταξὺ τῶν κτιρίων Nb καὶ Ne. Ἡ ἀνασκαφὴ ξεκίνησε ἀπὸ βᾶθ. +119.92 μ. Κάτω ἀπὸ τὸ στῶμα χαλαροῦ καστανοῦ χρώματος, πάχ. 0.10 μ., ἐμφανίστηκε στῶμα μὲ μικροὺς ἀργοὺς λίθους, χαλίκια καὶ ἄμορφα τεμάχια πηλοχρώματος. Τὸ λεπτὸ αὐτὸ στῶμα διαδέχτηκε στῶμα ἀργιλώδους σύστασης καὶ ὑπόλευκου χρώματος πού περιεῖχε πολλὰ θραύσματα πλίνθων, προερχομένων ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν πλινθότοιχων. Ὅμοιας σύστασης στῶμα ἐμφανίστηκε καὶ ἐξωτερικὰ τοῦ κτιρίου, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ φυλλόχωμα, καὶ περιεῖχε λίγα θραύσματα πλίνθων. Σὲ ὅλα τὰ στῶματα ἡ κεραμικὴ περιελάμβανε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τεμάχια ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων καὶ λίγα μικροευρήματα, ὅπως ἄμορφα τεμάχια μολύβδου καὶ ὄστρεα. Μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ διανοίχτηκε ἔμπροσθεν τοῦ νότιου μετώπου τοῦ TXV021 προκειμένου νὰ διερευνηθεῖ ἡ στρωματογραφία: Κάτω ἀπὸ τὸ στῶμα καταστροφῆς μὲ πεσμένες πλίνθους καὶ θραύσμα-

τα πύθων, φάνηκε συμπαγές δάπεδο από πηλόχωμα σέ βάθ. +119.25 μ. Ἡ ἀνασκαφή τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς ἔφτασε μέχρι τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου, ἀποτελούμενο ἀπὸ στρώση μικρῶν ἀργῶν λίθων.

Οἱ τοῖχοι TXV021 (Β.) καὶ TXV023 (Δ.) ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σέ μῆκ. 3 μ. καὶ 4 μ. ἀντίστοιχα (εἰκ. 21), ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους μεγάλων καὶ μεσαίων διαστάσεων καὶ ἐξέχουν κατὰ 0.25 ἕως 0.35 μ. ἀπὸ τὴ στρώση τοῦ πηλοχώματος ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου.

ΚΤΙΡΙΟ Νf

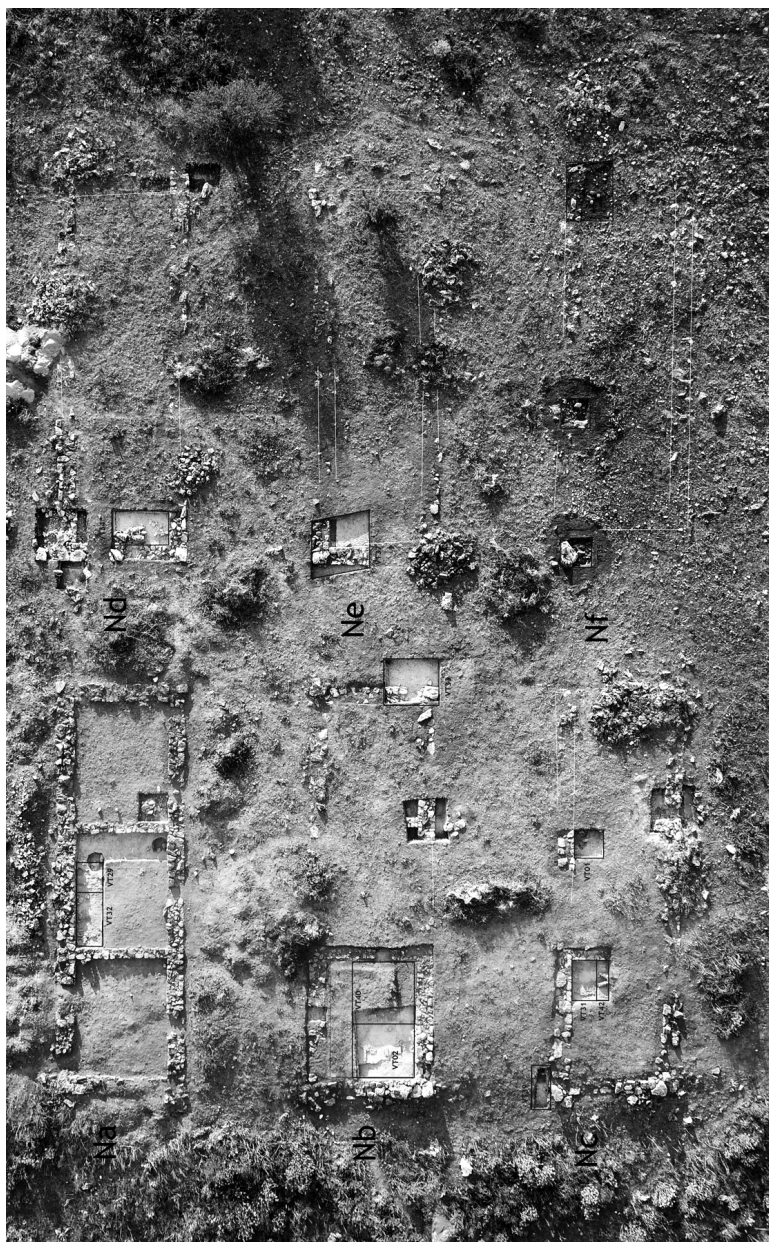
Στὸ κτίριο Νf ἐρευνήθηκαν ἀνασκαφικὰ τρεῖς νέες τομές (VT35, VT36 καὶ VT41), οἱ ὁποῖες διανοίχθηκαν στὴ βόρεια μακρὰ πλευρὰ τοῦ Κτιρίου Νf, οἱ τοῖχοι τοῦ ὁποῖου σώζονται ἀποσπασματικά (σχ. 2, εἰκ. 1). Καὶ οἱ τρεῖς τομές εἶχαν μικρὴ ἐπίχωση, 15 ἕως 45 ἐκ., ἀποτελούμενη μόνο ἀπὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα. Σὲ βάθος ἀπὸ +119.28 ἕως +118.93 μ. ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος, οἱ ἀνωμαλίες καὶ κοιλότητες τοῦ ὁποῖου γεμίστηκαν μὲ πέτρες διαφόρων μεγεθῶν. Ἀπὸ τὴν τομὴ VT36 προσέρχονται τμήματα ὑψίποδης κύλικας καὶ δύο ἄμορφα ἐλάσματα μολύβδου.

ΕΛΕΝΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Στὴν ἔρευνα συμμετεῖχαν ὡς ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες οἱ ἀρχαιολόγοι δρ. Κωνσταντῖνος Θεοδωρίδης, Εὐτέρπη Ράλλη, Σοφία Σπυροπούλου καὶ Ἀρχοντία Κούκου, καθὼς καὶ ὁ πολιτικὸς μηχανικὸς Νικόλαος Νινῆς, ὁ ὁποῖος εἶχε καὶ καθήκοντα τεχνικοῦ ἀσφαλείας. Ὁ ἀρχιτέκτων μηχανικὸς Βαγγέλης Κοντογιάννης ἀνέλαβε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τεκμηρίωση καὶ ἀποτύπωση, ὁ ζωγράφος Νίκος Σεπετζόγλου τὴ φωτογράφιση καὶ σχεδίαση ἀνασκαφικῶν τομῶν καὶ τοιχογραφημάτων, καὶ οἱ Κλεισθένης Κανιούρας καὶ Διονύσης Νιώτης ὑλο-

ποίησαν τὶς τοπογραφικὲς ἐργασίες πεδίου. Τὴ συντήρηση καὶ σχεδίαση τῶν εὐρημάτων ἀνέλαβε ὁ συντηρητὴς Γιώργος Κατσούδας, ἐνῶ ἡ ἀεροφωτογράφηση τοῦ χώρου καὶ ἡ φωτογράφηση τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν φωτογράφο Κώστα Ξενικάκη. Τὴ μελέτη τῶν ὀργανικῶν καὶ φυτικῶν καταλοίπων ἔχει ἀναλάβει ἡ Εὐὴ Μαργαρίτη, ἐπίκουρος καθηγήτρια Ἐπιστήμης καὶ Τεχνολογίας στὸ Ἑρευνητικὸ Κέντρο Ἐπιστήμης καὶ Τεχνολογίας στὴν Ἀρχαιολογία (EKETA) τοῦ Ἰνστιτούτου Κύπρου. Ἐπιπλέον, ὁ Παναγιώτης Καρκάνας, διευθυντὴς τοῦ ἐργαστηρίου Wiener τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν, ἔλαβε δείγματα ἀπὸ ἀδιατάρακτες ἀρχαιολογικὲς ἀποθέσεις γιὰ μικρομορφολογικὴ ἀνάλυση μὲ Φασματομετρία Ὑπερύθρου Μετασχηματισμοῦ Fourier (FTIR).

Εἰκ. 1. Κτιριακὸ Συγκρότημα Ν.

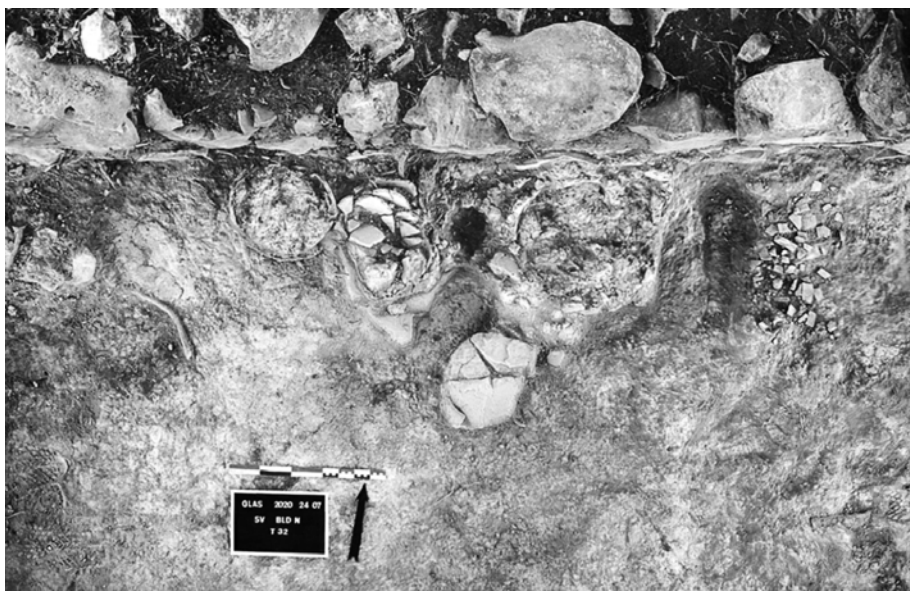
Εἰκ. 2. Κτίριο Na. Σημειώνεται ἡ θέση τῶν τομῶν VT27 καὶ VT32.

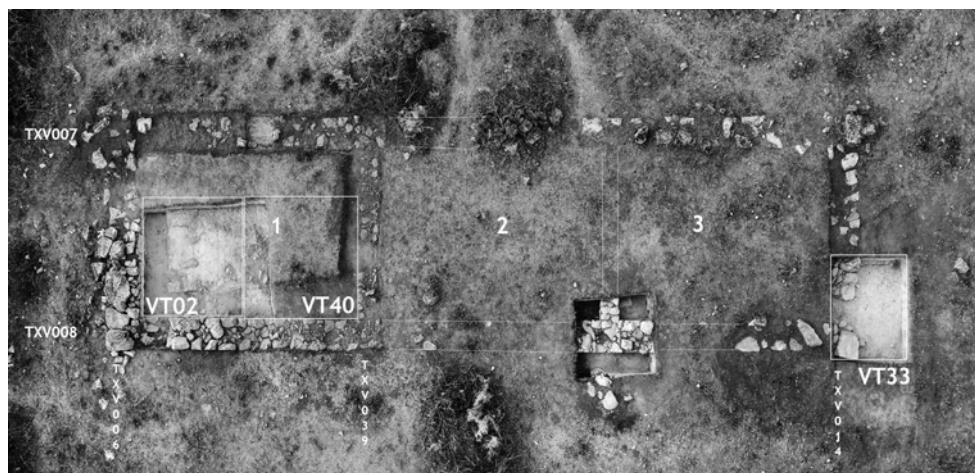
Εἰκ. 3. Κτίριο Na, Τομή VT27. Τελικὴ λήψη μετὰ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου στὴν ἀνατολική παρειά καὶ μετὰ ὁρατὸ τὸν φυσικὸ βράχο στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ λάκκου.

Είκ. 4. Τομή VT32. Έμφάνιση 2ης στρώσης τοῦ στρώματος.

Είκ. 5. Τομή VT32. Όρθοφωτογράφιση τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς τομῆς μετὰ τὰ εὐρήματα.

Εἰκ. 6. Κτίριο Nb. Σημειώνονται οἱ θέσεις τῶν τομῶν VT02 καὶ VT40.

Εἰκ. 7. Τομή VT02, διακρίνεται ἡ ζώνη διερεύνησης κατὰ μήκος τοῦ δυτικῶν καὶ νότιου τοίχου κατὰ τὸ 2018.

Είκ. 8. Τομή VT02, Διπλωμένο φύλλο μολύβδου κατά χώραν.

Είκ. 9. Τομή VT02, Τμήματα δαπέδου από πλίνθινες ὀρθογώνιες πλάκες.

Εἰκ. 10. Τομή VT40, ΝΔ. γωνία με κατὰ χώραν σωζόμενα ἀγγεῖα.

Εἰκ. 11. Τομή VT02. Θραῦσμα ἐπιζωγραφισμένου κονιάματος (ζωγραφικὴ ἀναπαράσταση Ν. Σεπετζόγλου).

Εἰκ. 12. Κτίριο Nb, Τομή VT33.

Εἰκ. 13. Ἀεροφωτογραφία κτιρίου Nc.

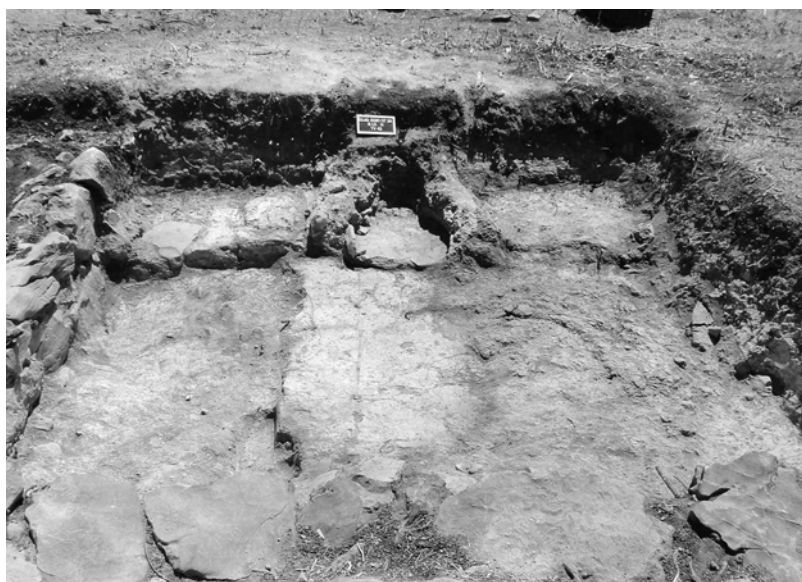
Εἰκ. 14. Κτίριο Nc, Τομή VT31. Διακρίνεται δεξιά πλίνθινο οἰκοδομικὸ στοιχείο πὺν διασώζει δύο κοιλότητες γιὰ τὴν ὑποδοχὴ δοκαριοῦ.

Εἰκ. 15. Κτίριο Nc, Τομή VT31. Διακρίνεται μεγάλο κομμάτι πλίνθινου οἰκοδομικοῦ στοιχείου.

Εἰκ. 16. Κτίριο Nc, Τομή VT31. Διακρίνεται ἡ ἐστία καὶ οἱ πλίνθινες πλάκες.

Εἰκ. 17. Κτίριο Nc, Τομή VT42, κυψελοειδῆς κατασκευή.

Εἰκ. 18. Κτίριο Nc, τομή VT01. Διακρίνεται δάπεδο ἀπὸ ὑπόλευκο πηλοκο-
νίαμα καὶ ἡ παραβίαση στῆ BA. γωνία.

Εἰκ. 19. ΒΔ. γωνία κτιρίου Nc, τομή VT39.

Είχ. 20. Κτίριο Nd, τομή VT34 μετὰ τὴ λήξῃ τῶν ἐργασιῶν.

Είχ. 21. Κτίριο Ne, τομή VT37, τελικὴ εἰκόνα τομῆς.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΧΑΛΑΝΔΡΙΑΝΗΣ ΣΥΡΟΥ

Συνεχίστηκαν κατὰ τὸ 2020 οἱ ἔρευνες στὸν ὀχυρωμένο πρωτοκυκλαδικὸ οἰκισμὸ τῆς Χαλανδριανῆς Σύρου, Καστρί, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς Ἐπιτίμου Διευθύντριας Ἀρχαιοτήτων Μαρίζας Μαρθάρη¹. Ἐφέτος δὲν διεξήχθη ἀνασκαφὴ καὶ ἔρευνα ἐπιφανείας γιὰ λόγους ἀσφαλείας ἐξαιτίας τῆς πανδημίας, ἐνῶ ἡ μελέτη συνεχίστηκε κανονικά. Μελετήθηκαν οἱ βραχογραφίες στὸ ὕψωμα τοῦ Καστριοῦ, ὁμάδες ἀντικειμένων στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Σύρου καὶ τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα στὸ ἐργαστήριο Wiener τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν Ἀθηνῶν.

Βραχογραφίες

Προχώρησε οὐσιαστικὰ ἡ μελέτη τοῦ συνόλου τῶν ἐπικρουστῶν παραστάσεων (βραχογραφιῶν) ποὺ ἐπισημάνθηκαν στὸ Καστρί. Προκειμένου μάλιστα νὰ γίνουν καλύτερα κατανοητὰ τὰ βραχογραφικὰ σύνολα καὶ ἡ μεταξύ τους σχέση ἔγινε ἀποτύπωση τῶν βραχογραφημένων περιοχῶν διὰ ὀρθοφωτογράφησης.

1. Γιὰ τὴ νέα περίοδο ἐρευνῶν 2006-2020 στὸ Καστρί, βλ. *Ἔργον* 2006, 54-59· 2007, 60-65· 2008, 87-92· 2009, 64-67· 2010, 47-52· 2011, 32-33· 2012, 61-64· 2013, 56-61· 2014, 37-39· 2015, 37-39· 2016, 27-28· 2017, 38-39· 2018, 36-37· 2019, 44-46· 2020, 47-48. *ΠΑΕ* 2006, 111-113, πίν. 75-79· 2007, 49-53, πίν. 41-44· 2008, 87-92, πίν. 64-66· 2009, 141-144, πίν. 98-102· 2010, 113-118, πίν. 58-64· 2011, 85-86, πίν. 64-66· 2012, 107-110, πίν. 75-77· 2013, 333-334, πίν. 189-192· 2014, 221-232· 2015, 301-310· 2016, 319-325· 2017, 257-264· 2018, 273-278· 2919, 233-240.

Ἡ μελέτη ἐπικεντρώθηκε στὶς μεθόδους ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἐπισήμανση τῶν ἐπικρουστῶν παραστάσεων, τὶς θέσεις ποὺ βρέθηκαν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς οἰκισμοῦ καὶ τὴ σημασία τους, τὶς ἐπιφάνειες καὶ τὴν τεχνικὴ ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ σμίλευσή τους, τὰ θέματα (εἰκ. 1) καὶ τὴ διάταξή τους, καθὼς καὶ σὲ συγκρίσεις μὲ ἄλλα κυκλαδικὰ σύνολα ἐπικρουστῶν παραστάσεων τῆς Τελικῆς Νεολιθικῆς καὶ Πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου. Τὸ σύνολο τοῦ Καστρίου εἶναι τὸ ὑστερότερο γνωστὸ ἕως σήμερα σύνολο κυκλαδικῶν βραχογραφιῶν τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ βοηθᾷ νὰ γίνει ἀντιληπτὴ ἡ ἐξέλιξη τῆς τέχνης αὐτῆς ποὺ ἀνοῦσε γιὰ τουλάχιστον δύο χιλιετίες (4η καὶ 3η χιλιετία π.Χ.) στὰ κυκλαδονήσια.

Κινητὰ εὐρήματα

Στὴν ἀποθήκη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Σύρου συνεχίστηκαν οἱ καταγραφές, ἡ φωτογράφιση, ἡ σχεδίαση καὶ ἡ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν μας στὸ Καστρί καὶ κυρίως τῶν συνόλων τῆς κεραμικῆς καὶ τοῦ ὀψιανοῦ, καθὼς καὶ ἡ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ ὕλικου τῶν νέων ἀνασκαφῶν μὲ ἐκεῖνο τῶν παλαιῶν (Τσουντα καὶ Bossert).

Περατώθηκε ἡ σχεδίαση τῶν θραυσμάτων ἀγγείων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ μεγάλο κτίριο τῆς κορυφῆς τοῦ Καστρίου καὶ φωτογραφήθηκε μέρος τους (εἰκ. 2α-β, 3α-β, 4α-β, 5, 6). Οἱ ἐργασίες αὐτὲς βοήθησαν στὸ νὰ γίνει ἡ λεπτομερὴς κατάταξη τῆς κεραμικῆς κατὰ σχήματα καὶ νὰ προχωρήσει ἡ σύνταξη τοῦ καταλόγου. Διαπιστώθηκε ὅτι ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία ἀνοιχτῶν καὶ κλειστῶν ἀγγείων. Τὰ ἀγγεῖα εἶναι ἐπιτραπέζια, μεταφορᾶς καὶ ἀποθήκευσης προϊόντων, μαγειρικὰ καὶ εἰδικῶν χρήσεων.

Μελετήθηκε ἀπὸ τὸν καθ. Tristan Carter τὸ σύνολο ὀψιανοῦ τοῦ Καστρίου. Βρέθηκαν συνολικὰ 550 θραύσματα. Ἡ μελέτη ἔδειξε ὅτι ὁ ὀψιανὸς αὐτὸς προέρχεται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὸ λατομεῖο στὴ θέση Νύχια τῆς Μήλου. Τὸ Καστρί ἀποτελοῦσε κέντρο ἐπεξεργασίας τοῦ ἀφοῦ τὰ εὐρήματα ὑποδεικνύουν ὅλες τὶς φάσεις κατεργασίας τοῦ ὕλικου. Βρέθηκαν ἀκατέργαστα κομμάτια, ἐργαλεῖα καὶ ἀπορρίμματα ἐπεξεργασίας.

Όργανικά υλικά

Στο εργαστήριο Wiener για τις Αρχαιολογικές Έπιστημες της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών Αθηνών συνεχίστηκε και έφέτος η μελέτη των οργανικών υλικών που προήλθαν από τις έρευνές μας στο Καστρί και συγκεκριμένα του παλαιοεθνοβοτανολογικού, του όστρεολογικού και του αρχαιοζωολογικού υλικού. Τα υλικά αυτά μεταφέρθηκαν τον Σεπτέμβριο του 2019 στο εργαστήριο Wiener προκειμένου να γίνει η μελέτη τους στο κατάλληλο επιστημονικό περιβάλλον.

Περατώθηκε μάλιστα έφέτος από την δρ. Κατερίνα Τρανταλίδου η μελέτη του αρχαιοζωολογικού υλικού (περισσότερα από 1.600 θράυσματα όστων ζώων) που άρχισε πέρυσι στο εργαστήριο Wiener. Τα όστα προέρχονται κυρίως από αϊγες και δευτερευόντως από πρόβατα, στοιχείο που υποδεικνύει την ύπαρξη εξειδικευμένης, έκτακτης αιγοτροφίας στην ευρύτερη όρεινη περιοχή του Καστρίου. Ελάχιστα είναι τα ίχνη αιχμηρών εργαλείων επί των όστων που έγιναν κατά την εκδορά ή την κοπή. Επιπλέον επισημάνθηκαν λίγα όστα βοοειδών, ιχθύων, πτηνών, λαγών και σκύλου.

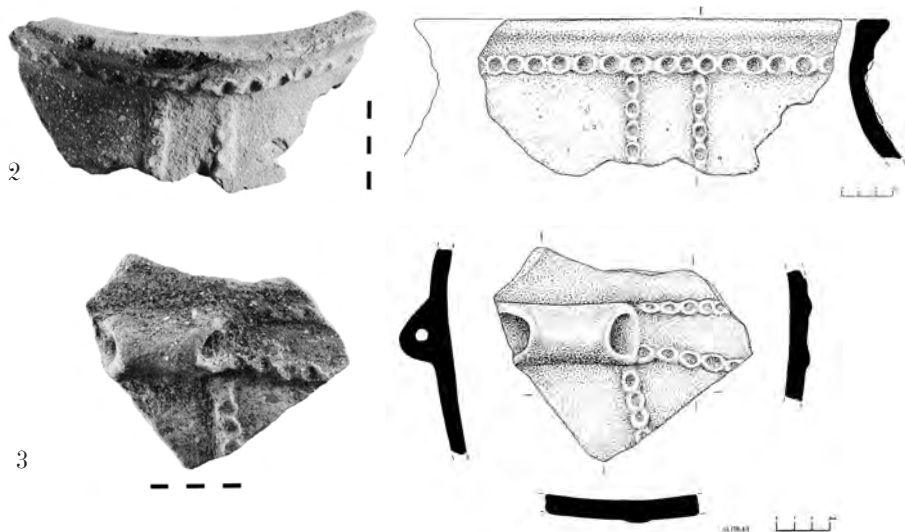
MAPIZA E. ΜΑΡΘΑΡΗ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ - ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

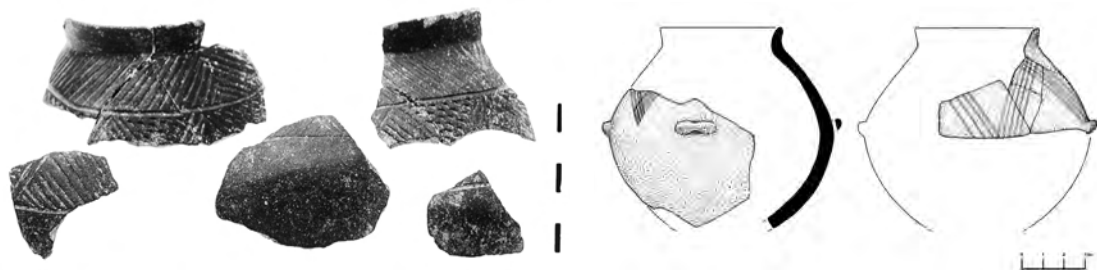
Στις εργασίες έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι καθ. Tristan Carter, δρ. Κατερίνα Τρανταλίδου, καθ. Εύη Μαργαρίτη, δρ. Ρένα Βεροπουλίδου, ή χημικός δρ. Μυρτώ Γεωργακοπούλου, ό ζωγράφος κ. Νίκος Σεπετζόγλου και ό τοπογράφος κ. Διονύσης Νιώτης. Εύχαριστίες οφείλονται στην Έφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων και συγκεκριμένα στον Διευθυντή της Έφορείας, δρ. Δημήτρη Άθανασούλη, την αρχαιολόγο κ. Δώρα Παπαγγελουπούλου και τον αρχιφύλακα κ. Γιώργο Σαλονίκη, οι όποιοι παρείχαν κάθε δυνατή διευκόλυνση στις έρευνές μας.

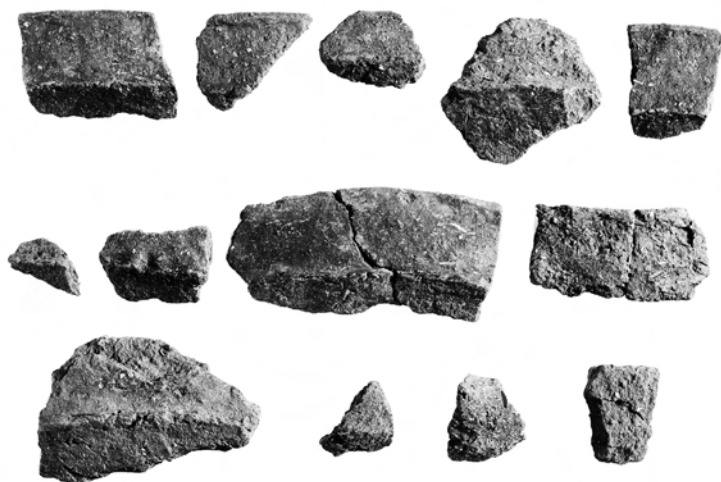
Εἰκ. 1. Τὸ θέμα τοῦ πλοίου στὶς ἐπικρουστὲς παραστάσεις βράχων τοῦ Καστριοῦ.

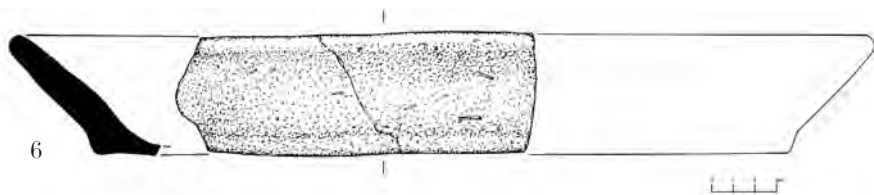
Εἰκ. 2-3. Κτίριο κορυφῆς Καστριοῦ: εἰκ. 2α-β. τμῆμα χεῖλους πίθου· 3α-β. Τμῆμα πίθου.

4

5

6

Εἰκ. 4-6. Κτίριο κορυφῆς Καστριοῦ: 4α-β. Πυξίδα με ἐγγράρακτη διακόσμηση· εἰκ. 5. Θραύσματα λεκανοειδῶν σκευῶν μαγειρείου· εἰκ. 6. λεκανοειδὲς σκεῦος μαγειρείου.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΡΟΦΙΛΑ ΑΝΔΡΟΥ

Ἡ φετινὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε στὸ διάστημα ἀπὸ 3 ἕως 25 Αὐγούστου 2020, μὲ τὴ συνδρομὴ τῆς ΜΚΟ ΕΜΟΣ ΡΕΗΑ μὲ μειωμένη χορηγία*. Ὡς ἐκ τούτου καὶ λόγω τῆς πανδημίας οἱ ἐργασίες ἦταν περιορισμένες.

Ὅλες οἱ ἐργασίες πεδίου ἔγιναν στὸν Ὑπαίθριον Χῶρον Λατρείας καὶ Δρώμενων, βόρεια τοῦ τείχους (εἰκ. 1-2)¹.

Ἡ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε σὲ μία Τομὴ Γ/2020 (διαστ. 5 μ. (Δ.-Α.) καὶ 4 μ. (Ν.-Β.), εἰκ. 1). ὁμορὴ τῶν παλαιότερων τομῶν XVI/15, XIX/13 καὶ XIII/13, ὅπου μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ ριζιμιοῦ βράχου μὲ τέσσερις βραχογραφίες. Οἱ δύο ἀπεικονίζουν δακτυλιόσχημο θέμα μὲ δύο κεραῖες TEM Δ2.8 (0.06 μ.) καὶ TEM Δ 2.9 (0.11 μ.) (εἰκ. 3). Οἱ ἄλλες δύο, ἀρκετὰ φθαρμένες καὶ δυσδιάκριτες, πιθανὸν παριστάνουν τμῆμα βάσης τριγώνου TEM T10 (πλ. 0.12 μ.) μὲ δύο σωζόμενες γωνίες καὶ τμῆμα σπείρας, πιθανὸν μὲ στέλεχος TEM Σ1 (μέγ. μήκ. 0.11 μ., εἰκ. 4)². Στὶς ρωγμὲς τοῦ βράχου ὑπῆρχε χῶμα μὲ λιγοστὰ εὐρήματα (ὀψιανούς, ὀστὰ καὶ ὄστρεα).

* Γιὰ τὴ χορηγία καὶ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς βλ. στὸ τέλος τῆς ἔκθεσης.

1. Christina A. Televantou 2019, The Neolithic Settlement at Strofilas, Andros, *Πάπυροι* 8, 2019, 146-181, εἰκ. 9, ἀεροφωτογραφία τοῦ οἰκισμοῦ μὲ σημειωμένα τὰ ὅρια τοῦ Ὑπαίθριου Χώρου Λατρείας καὶ Δρώμενων.

2. Ἡ κάθε εἰκονιστικὴ μονάδα ἔλαβε TEM (ταυτότητα εἰκονιστικῆς μονάδας), βλ. σημ. 6.

Ἡ πληθώρα καὶ ἡ πυκνότητα τῶν βραχογραφιῶν, πρωτόγνωρη ὥς τώρα στὴν αἰγαιακὴ προϊστορία, δημιούργησε τὴν ἀνάγκη τῆς ψηφιακῆς καταχώρησής τους σὲ βάση δεδομένων (εἰκ. 5). Ἐκπονήθηκε³ πρόγραμμα γιὰ τὴν «Ψηφιακὴ χωροταξικὴ τεκμηρίωση τῶν νεολιθικῶν βραχογραφιῶν τοῦ Στρόφιλα Ἀνδρου», μὲ τὴν ἐφαρμογὴ γιὰ πρώτη φορὰ τῆς τεχνικῆς Highlighted Reflectance Transformation Imagining⁴, ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ μία περιεκτικὴ, ψηφιακὴ, χωροταξικὴ τεκμηρίωση ὅλων τῶν εἰκονιστικῶν μονάδων ποὺ βρίσκονται στὸ τεῖχος καὶ στοὺς ριζιμιούς βράχους ἐντὸς καὶ πέραν τοῦ οἰκισμοῦ. Στόχο ἔχει νὰ συμβάλει στὴν προστασία⁵, ἀνάδειξη καὶ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν πολυπληθῶν καὶ πυκνῶν βραχογραφιῶν σὲ σχέση μὲ τὶς δράσεις καὶ τὴν κοσμοθεωρία τῆς κοινότητος σὲ πολλοὺς τομεῖς. Ἐφεξῆς ἡ κάθε εἰκονιστικὴ μονάδα (ἐπιμέρους αὐτοτελὲς θέμα θὰ ἔχει μία καὶ μοναδικὴ ταυτότητα (TEM) ἀποτελούμενη ἀπὸ τὸν κωδικό⁶ καὶ μοναδικὸ ἀριθμὸ ἀνάλογα μὲ τὴν κατηγορία της, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει δυνατότητα ὁποιασδήποτε παρανόησης

3. Τὸ πρόγραμμα ἐκπονήθηκε ἀπὸ τὴν διευθύντρια τῆς Ἀνασκαφῆς δρ. Χριστίνα Α. Τελεβάντου καὶ τὸν ἀρχαιολόγο Παναγιώτη Τζοβάρρα, ὑποψήφιο διδάκτορα στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Southampton τῆς Μ. Βρετανίας.

4. Ἡ τεχνικὴ Highlighted Reflectance Transformation Imagining, μέσω εἰδικοῦ φωτισμοῦ, τρόπου φωτογράφησης καὶ ἐνὸς μαθηματικοῦ ἀλγόριθμου, φανερώνει λεπτομέρειες μὴ ὁρατὲς μὲ ἄλλες μεθόδους (π.χ. ἔχνη ἐργαλείων, παλαιότερες παραστάσεις ποὺ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ ἄλλες κλπ.), ἀποσαφηνίσει/ἐπιβεβαίωσε μοτίβα καὶ θέματα ποὺ δὲν ἦταν διακριτὰ λόγω φθορᾶς, ἐνῶ συνδράμει στὸν ἐντοπισμὸ νέων παραστάσεων. Ἡ γεωαναφορὰ τῆς κάθε εἰκονιστικῆς μονάδας πραγματοποιεῖται μὲ τὴ χρήση RTK GPS, μὲ σκοπὸ τὴν ψηφιοποίησή τους καὶ τὴν εἰσαγωγή τους στὰ λογισμικὰ ArcGIS Pro, Autocad καὶ Civil 3D, προκειμένου νὰ δημιουργηθεῖ ψηφιακὴ, χωροταξικὴ βάση δεδομένων, ποὺ θὰ ἀποτυπώνει τὶς βραχογραφίες σὲ ὅλες τους τὶς διαστάσεις.

5. Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος ἔχει κινδυνεύσει πολλαπλὰ ἀπὸ πυρκαγιὰ κυρίως λόγω τῆς πλησίον ἀνεξέλεγκτης ἀπόθεσης τῶν σκουπιδιῶν τοῦ νησιοῦ.

6. ΚΩΔΙΚΟΙ (25). Ὁρίσθηκαν κωδικοὶ γιὰ τὶς ὡς τώρα ἀναγνωρισμένες εἰκοσι τέσσερις κατηγορίες θεμάτων στὶς βραχογραφίες τοῦ Στρόφιλα, ἐνῶ δόθηκε ξεχωριστός (25ος) γιὰ τὰ ἀδιάνγνωστα. Χρησιμοποιήθηκε τὸ/τὰ ἀκρόνυμα τῆς ὀνομασίας τῆς κάθε κατηγορίας. Ὁ συνδυασμὸς Κωδικοῦ κατηγορίας καὶ Αριθμοῦ

ἢ σύγχυσης μεταξύ ὁμοειδῶν. Αὐτὸς ὁ τρόπος καταγραφῆς, ἐκτὸς τῆς διασφάλισης τῆς ταυτότητας τῆς κάθε εἰκονιστικῆς μονάδας, δίνει τὴν δυνατότητα νὰ εἶναι γνωστὸς ἄμεσα ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς κάθε κατηγορίας.

Πρώτη περιοχὴ ἐφαρμογῆς τοῦ προγράμματος ὁρίσθηκε ὁ Ὑπαίθριος Χῶρος Λατρείας καὶ Δρώμενων (ἐκτασης 1.200 τ.μ. περίπου), βόρεια καὶ κατὰ μῆκος τοῦ τείχους, λόγω τῆς μεγάλης πυκνότητος τῶν βραχογραφιῶν (εἰκ. 1). Φέτος διερευνήθηκαν περίπου 120 τ.μ. καὶ συγκεκριμένα οἱ παλαιῆς Τομὲς XI/11, XIV/11, XV/12, XVIII/13, XXV/14, A/2017, B/2017, Γ/2020 (εἰκ. 1-2, σχέδ. 1-2), ὅπου ἐντοπίστηκαν καὶ καταγράφηκαν 229 εἰκονιστικὲς μονάδες μὲ ξεχωριστὴ ταυτότητα καὶ πλήρη στοιχεῖα (θέση, ὑψόμετρο, συντεταγμένες, περιγραφή, διαστάσεις, τεχνική, διατήρηση).

Οἱ 229 εἰκονιστικὲς μονάδες ἀπεικονίζουν πενήντα τέσσερα πλοῖα (Π1-Π54), σαράντα πέντε ἀδιάγνωστα θέματα (ΑΔ1-ΑΔ45), σαράντα ἓνα δακτυλιόσχημα μὲ μία κεραία (Δ1.1-Δ1.41), ἑννέα δακτυλιόσχημα μὲ δύο κεραῖες (Δ2.1-Δ2.9), εἴκοσι δύο θέματα μὲ ομάδες μικρῶν κοιλοτήτων (Κ1-Κ11, Κ14-Κ24), δέκα θέματα μὲ κοιλότητες σὲ σπειροειδῇ διάταξη (ΚΣ1-ΚΣ10), δέκα τρίγωνα (ἐφηβαῖο) (Τ1-Τ10), πέντε μαϊάνδρους (ΜΑΙ1-ΜΙΑ 5), τέσσερις μορφές ζώων (Ζ1-Ζ4), μία θεότητα (Θ1), πέντε ἀνθρώπινες μορφές (Α1-Α5), τρεῖς φαλλοὺς (Φ1-Φ3), τρεῖς συνθέσεις τρεχουσῶν σπειρῶν (ΣΤ1-ΣΤ3), τρεῖς ἄγκυρες (ΑΓ1-ΑΓ3), 4 ἐγχειρίδια ἢ αἰχμές (ΕΓ1-ΕΓ4), μία μέδουσα (ΜΕ1), ἓνα ζεῦγος πατουσῶν (ΠΑΖ1), δύο δελφίνια (ΔΕ1-ΔΕ2), ἓνα ὀχταπόδι (Ο1), μία «πινακίδα» μὲ σύμβολα («Π»1) καὶ δύο σπεῖρες (Σ1-Σ2).

ἐνιαίου ἀνὰ κατηγορία σχηματίζει Ταυτότητα Εἰκονιστικῆς Μονάδας: TEM. Α: Ἀνθρωπος, ΑΓ: Ἄγκυρα, ΑΔ: Ἀδιάγνωστο, Β: Βέλος, Δ1: Δακτυλιόσχημο θέμα μὲ μία (1) κεραία, Δ2: Δακτυλιόσχημο θέμα μὲ δύο (2) κεραῖες, ΔΕ: Δελφίνι, ΕΓ: Ἐγχειρίδιο, Ζ: Ζῶο, Θ: Θεότητα, Κ: Κοιλότητες (ὁμάδα), ΚΣ: Κοιλότητες σὲ Σπειροειδῇ διάταξη, ΜΑΙ: ΜΑΙάνδρος, ΜΕ: ΜΕδουσα, Ο: Ὀχταπόδι, Π: Πλοῖο, «Π»: «Π»ινακίδα» μὲ σύμβολα, ΠΑ: Πατοῦσα, ΠΑΖ: Πατοῦσα Ζεῦγος, Σ: Σπείρα, ΣΤ: Σπείρα Τρέχουσα, ΣΤΑ: ΣΤΑυρός, Τ: Τρίγωνο (ἐφηβαῖο), Φ: Φαλλός, Ψ: Ψάρι.

Ἡ νέα τεχνική φωτογράφησης ἔδωσε τὴν δυνατότητα νὰ ἐντοπισθοῦν νέες εἰκονιστικὲς μονάδες ἢ νὰ διευκρινιστοῦν ἤδη γνωστές, ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες χρῆζουν ἰδιαίτερης μνείας.

Βρέθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὶς βραχογραφίες τοῦ Στρόφιλα (Τομὴ XXV/14) ἡ ἀπεικόνιση ἐγχειριδίων, συνολικὰ τεσσάρων ΕΓ1-ΕΓ4, σὲ ἐπιφάνεια πλησίον τοῦ βαιτύλου, πολὺ κοντὰ τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο ὡς συστάδα (εἰκ. 6). Τὰ δύο εἶναι ἀνωπὰ ΕΓ1 (0.28×00.008 μ.) καὶ ΕΓ2 (0.23×0.10 μ.) μὲ φυλλόσχημη καὶ τριγωνικὴ αἰχμὴ ἀντίστοιχα καὶ στέλεχος. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὅλα ἀποδίδονται μὲ ξεχωριστὴ, νέα, τεχνικὴ ἀπὸ τὴ συνθισμένη (ἔκτυπη) ὡς ἔξεργα (ἀνάγλυφη) μὲ βαθειὰ αὐλακα στὸ περίγραμμα, προφανῶς γιὰ νὰ προβάλλουν καὶ νὰ φαίνονται καλύτερα. Προφανῶς οἱ ἀπεικονίσεις αὐτὲς στὴ συγκεκριμένη θέση μαζὶ μὲ δακτυλιόσχημα θέματα ὑποδηλώνουν στρατιωτικὴ ἰσχὺ τοῦ Στρόφιλα ὑπὸ θεϊκὴ προστασία.

Διαπιστώθηκε ὅτι σὲ δύο ἤδη γνωστὰ πλοῖα ἐπιβαίνει ἀνθρώπινη μορφή, ὄρθια μὲ τὰ χέρια ἀνοικτὰ σὲ στάση δέησης ἢ ἐπίκλησης, ἀνεβάζοντας ὡς τώρα τὸν ἀριθμὸ ἀνάλογων σκηνῶν σὲ τρεῖς. Συγκεκριμένα στὸ πλοῖο Π25 (11, Τομὴ XIV/11)⁷, πλὴν τῶν ταρσοπλῶν, στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τοῦ πλοίου, παριστάνεται ὄρθια μορφή Α5 κοιτάζοντας δεξιὰ, ἢ ὁποῖα μὲ τὴ νέα φωτογράφιση φάνηκε ὅτι ἔχει τὰ χέρια ἀνοικτὰ σὲ στάση δέησης, κρατώντας μὲ τὸ δεξιὸ ράβδο(:), ἐνῶ μπροστὰ τῆς ὑπάρχει τετράπλευρο ἀντικείμενο ἐν εἵδει βωμοῦ (εἰκ. 7, 8)⁸. Τὸ ἓνα ἄκρο τοῦ πλοίου ἐπιστέφεται μὲ συμπλέγματα δακτυλιόσχημων θεμάτων ὡς ἀκροστόλιον, στοιχεῖο ποὺ ἐντοπίζεται καὶ σὲ ὁρισμένα ἄλλα πλοῖα (π.χ. Π8(3) - Π9(4), ἴσως ἐνδειξὴ ἱερῆς προστασίας. Κοντὰ εἶναι καὶ τὸ μικρότερο πλοῖο Π14(2) (Τομὴ XVIII/13), ὅπου στὸ κέντρο τοῦ ἴσταται μορφή Α4 σὲ ἀνάλογη στάση (εἰκ. 8). Ἡ παράσταση πλοίου μὲ ἐπιβαίνουσα δεόμενη

7. Ὁ ἀριθμὸς σὲ παρένθεση εἶναι σημειωμένος μὲ κιμωλία στὸν βράχο κατὰ τὴν πρώτη φάση τῆς τεκμηρίωσης καὶ φαίνεται στὶς εἰκόνες.

8. Ἡ μορφή εἶχε ἀπεικονιστεῖ στὰ ΠΑΕ 2015 καὶ θεωρήθηκε ὅτι ἦταν ὄρθια μὲ ποδῆρες ἐνδυμα.

ἀνθρώπινη μορφή εἶναι ἀρχετυπική στὴ μεταγενέστερη εἰκονογραφία τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ προφανῶς ὑποδηλώνει θρησκευτικὲς τελετές καὶ γιορτὲς σὲ σχέση μετὰ τὴ θάλασσα. Οἱ μορφές πιθανότατα εἶναι ἱερατικές, χωρὶς νὰ ἀποκλείονται ἐξέχοντα πρόσωπα σχετιζόμενα μετὰ τὴ θάλασσα (π.χ. καπετάνιοι), ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ παραστάσεις αὐτὲς βρίσκονται πολὺ κοντὰ μετὰξὺ τους ἀποτελώντας ἐπιμέρους σκηνές εὐρύτερης σύνθεσης.

Ἐπίσης προέκυψαν νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ναυσιπλοΐα καὶ ναυπηγική τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, πού καταδεικνύουν τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδό τους. Ἡ ἄγκυρα, ἓνα πολὺ σημαντικό ἐξάρτημα τοῦ πλοίου, πού δείχνει ὅτι εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀγκυροβολεῖ σὲ βαθιὰ νερά καὶ ἐπομένως ἦταν μεγάλο καὶ ὄχι ἀπλὰ μονόξυλο, ἐντοπίζεται σὲ τρία πλοῖα. Εἶναι τραπεζόσχημη προσδεμένη στὸ πλοῖο μετὰ χοντρὸ σχοινί (Τομὴ XIV/11, Π6 (1) ΑΓ1: εἰκ. 9, Τομὴ XIV/11, Π9 (4) - ΑΓ2 Τομὴ XI/11 Π21 (2) ΑΓ3) καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχαιότερη ὡς τώρα ἀπεικόνισή της στὴν αἰγαιακὴ προϊστορικὴ εἰκονογραφία. Καταδεικνύει ὅτι τὰ καμπυλόσχημα πολύκωπα νεολιθικά πλοῖα τοῦ Στρόφιλα, ἱκανὰ νὰ ἀγκυροβολοῦν σὲ βαθιὰ νερά, εἶχαν δυνατότητες μακρινῶν ταξιδιῶν καὶ ἄσκησης τῆς ἀλιείας σὲ ἀνοιχτὲς θάλασσες⁹. Ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὸ καὶ σημαντικό εἶναι τὸ καμπυλόσχημο, κωπήλατο πλοῖο Π43 (18, Τομὴ XV/12) πού φέρει πηδάλιο (εἰκ. 10).

Ὁ βραχογραφημένος Ὑπαίθριος Χῶρος Λατρείας καὶ Δρώμενων¹⁰ τοῦ Στρόφιλα συνιστᾷ ἓνα παλίμψηστο τῆς νεολιθικῆς αἰγαιακῆς εἰκονογραφίας μετὰ κατὰ τόπους ἀλλεπάλληλα στρώματα παραστάσεων εἴτε λόγῳ φθορᾶς τοῦ χρόνου εἴτε λόγῳ ἐπιλογῆς. Ἐνδεικτικὰ ἡ παράσταση τοῦ πλοίου Π25 (11) ἔγινε πάνω ἀπὸ παλαιότερη μετὰ συστάδα κοιλοτήτων (εἰκ. 5). Ἐπίσης ἡ μακρόχρονη χρῆση τοῦ στοιχειοθετεῖται τουλάχιστον πρὶν ἀπὸ τὴν ἐνίσχυση τοῦ τείχους πλησίον τῆς πύλης ἀπὸ τὴν εὐρεση βραχογραφίας πλοίου Π27(13) (εἰκ. 11), πού εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ αὐτὴν (Τομὴ XI/11). Πιθανότατα ἡ τελικὴ ὁριοθέτηση τοῦ χώρου νὰ συντελέ-

9. Televantou 2019, 166-167.

10. Αὐτόθι 164-172, εἰκ. 35-45.

στηκε μετά τὴν ἀνέγερση τοῦ τείχους σὲ προϋπάρχοντα χώρο λατρείας, ἀνάλογα μὲ τὸ κλειστὸ ἱερὸ ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ, τὸ ὁποῖο ἐπίσης φαίνεται ὅτι ἀποτελέσσε τὴ συνέχεια προγενέστερου ὑπαίθριου χώρου λατρείας¹¹.

Εἰδικότερα ἡ περιοχὴ ἀνατολικά τῆς πύλης βρίθκει βραχογραφιῶν – ἰδιαίτερα ὁ χώρος μπροστὰ ἀπὸ τὸν «Προμαχώνα Β» – (εἰκ. 1, 5), οἱ ὁποῖες ἀραιοῦν αἰσθητὰ πρὸς Δ. Μία πρώτη ἀξιολόγηση εἶναι ὅτι ἡ χωροταξικὴ τους διασπορὰ φαίνεται νὰ ὑποδηλώνει προσεκτικὸ σχεδιασμὸ ἀπὸ ἔμπειρους ὑψηλοῦ ἐπιπέδου κατὰ τὸ πλεῖστον καλλιτέχνες, πού στὴν πορεία τῆς ἔρευνας θεωροῦμε ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ τοὺς ἀποδοθοῦν συγκεκριμένα ἔργα.

Οἱ εἰκονιστικὲς μονάδες ἀπεικονίζονται μεμονωμένες, ἀλλὰ ὄχι ἀπαράιτητα ἀπομονωμένες ἀπὸ τίς ὑπόλοιπες, ἢ ὡς μέρος ἑνὸς μεγαλύτερου συνόλου. Σὲ ὁρισμένες βραχῶδεις αὐτοτελεῖς ἐπιφάνειες παρατηρεῖται ὅτι ἡ σύνθεσις ἀποδίδει ἐνιαῖο θέμα. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ὁ «Βράχος τοῦ Βυθοῦ» (εἰκ. 5), ὅπου παριστάνονται, στὸ κάτω μεγάλυτερο τμῆμα – βυθὸς – μέδουσα, δελφίνια, σχηματοποιημένα κύματα, ἐνῶ στὸ πάνω στενότερο – ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας – κυκλοτερῶς, πλειάδα πλοίων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴ, παρατηρήθηκε ὅτι συνήθως ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου εἶχε δεχθεῖ ἐπεξεργασία πρὶν ἀπὸ τὴ φιλοτέχνησι τῶν παραστάσεων, οἱ ὁποῖες ἔγιναν κατὰ κύριο λόγο μὲ τὴν ἐπικρουστὴ τεχνικὴ καὶ τίς παραλλαγές της ἀνάλογα μὲ τὴν πυκνότητα καὶ τὸ μέγεθος τῶν κτυπημάτων, πού συνήθως, ἀνάλογα μὲ τὸν φωτισμό, δίνει τὴν ἐντύπωση διχρωμίας. Φέτος, παρατηρήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ τεχνικὴ τοῦ ἀνάγλυφου (ΕΓ1-ΕΓ2, εἰκ. 4)¹².

Ἀπὸ τὴ θεματογραφία τῶν βραχογραφιῶν τοῦ Στρόφιλα εἶναι κατὰ φανὴς ὁ ναυτικὸς χαρακτήρας τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἡ ἄρρηκτη σύνδεσις τῆς

11. Ἔργον 2019. ΠΑΕ 2019.

12. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν τεχνικὴ διακρίνονται δύο γενικὲς κατηγορίες, ἡ ἐπικρουστή, πού ὑπερισχέει, καὶ ἡ ἀνάγλυφον, πού χρησιμοποιεῖται πολὺ περιορισμένα. Ἀπὸ τὴν πρώτη διακρίνονται ὀκτὼ ὑποκατηγορίες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ d εἶναι σπάνια.

ζωῆς τῶν κατοίκων του μὲ τὴ θάλασσα καὶ τὴ ναυτοσύνη. Τὸ τελευταῖο τεκμηριώνεται ἀπὸ τὴν ἔντονη παρουσία τῶν καμπυλόσχημων πολύκωπων πλοίων, εἴτε μεμονωμένων εἴτε ὡς μέρος συνόλου πλοίων καὶ ποικίλων θεμάτων (δακτυλιόσχημα, δηλωτικά τῆς θεϊκῆς προστασίας, ἀνθρώπινες μορφές, θαλάσσια ὄντα καὶ σπειροειδῆ θέματα πιθανότατα δηλωτικά τῆς θάλασσας καὶ τοῦ βυθοῦ).

Κατὰ τίς ἡμέρες ποὺ οἱ σφοδροὶ ἄνεμοι δὲν ἐπέτρεψαν τὴ διενέργεια ἀνασκαφῆς πραγματοποιήθηκε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀνδρου τακτοποίηση τῶν εὕρημάτων τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς.

ΚΩΔΙΚΟΙ ΤΕΧΝΙΚΩΝ: Ἐπικρουστές, a1. Ρηχὴ ἐνιαία λάξευση, πολὺ πυκνὸ καὶ ἐπιφανειακὸ σφυροκόπημα, ποὺ γεμίζει τὸ θέμα, a2. Τὸ θέμα εἶναι γεμισμένο μὲ σφυροκοπήματα ἐμφανῆ καὶ σχετικὰ ἀραιά, b. Βαθὺ περίγραμμα, σὰν ἐγχάραξη, c. Περίγραμμα ἀπὸ ἐνωμένα σφυροκοπήματα, τίς περισσότερες φορὲς ὄχι πολὺ σαφές, d. Ἐπικρουστή, κτύπημα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ βράχου ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ λευκωπὴ ἐπιφάνεια (βλ. τεχνικὴ στὶς βραχογραφίες τῆς κορυφῆς τοῦ Ἀρωνιοῦ στὴ Νάξο), ἀσαφῆ περιγράμματα, e. Κοιλότητες (βαθὺ σφυροκόπημα): σπεῖρες, ομάδες κοκκίδων κτλ., f. Ἀβαθὴ αὐλάκωση, ἐνιαία, g. Βαθεῖα αὐλάκωση, ἐνιαία. Ἀνάγλυφες, 1. Ἐκτυπη (bas-relief).

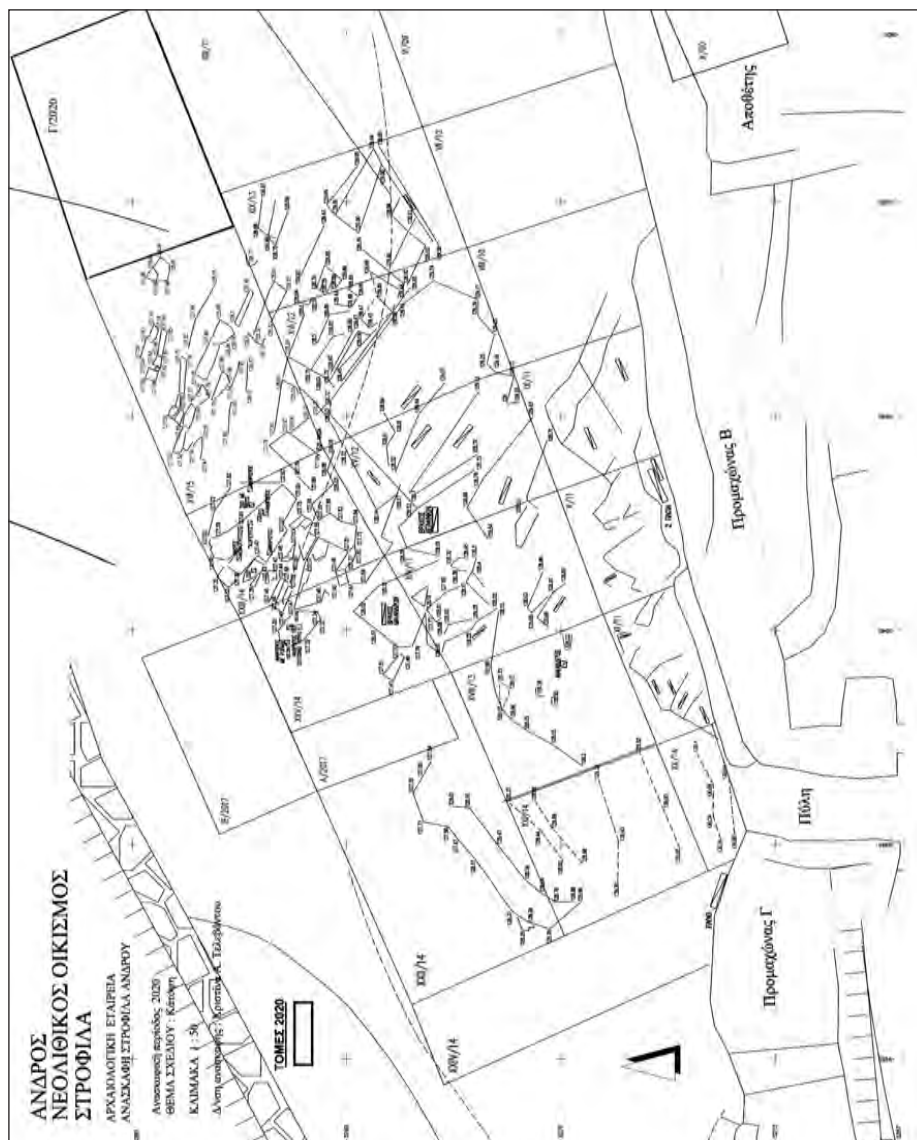
ΧΡΙΣΤΙΝΑ Α. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΚΑΙ ΧΟΡΗΓΟΙ

Ἡ ΜΚΟ EMOS PEHA λόγω τῶν ἰδιαίτερων συνθηκῶν τῆς πανδημίας τοῦ covid 19 μείωσε κατὰ πολὺ τὴν ἀρχικὴ γραπτὴ πρόθεση τῆς χορηγίας της (προγραμματισμός 2020), στὸ 1/10 περίπου τῆς ἀρχικῆς. Κάλυψε τὰ ἔξοδα παραμονῆς καὶ μετακίνησης τῶν ἀρχαιολόγων ποὺ συμμετεῖχαν.

Συμμετεῖχαν τὰ μέλη τῆς ἐπιστημονικῆς ομάδας τῆς ἀνασκαφῆς, οἱ ἀρχαιολόγοι Παναγιώτης Τζοβάρας καὶ Ἰωάννα Παπαμαγκανᾶ. Στὶς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες καὶ στὶς ἐργασίες τεκμηρίωσης τῶν βραχογραφιῶν συνέδραμαν τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς ἀνασκαφικῆς ομάδας: ἀπὸ τὴν EMOS PEHA οἱ ἀρχαιολόγοι

Λένα Σπηλιωτοπούλου, Νίκος Παπατζίκος, Αμαλία Καραντζαλή και Ίωάννα Δεπέργολα. Από τὸν Σ.Ε.Δ.Α (Συλλόγους Ἐθελοντῶν Δασοπυροσβεστῶν Ἄνδρου) ὁ πρόεδρός του Νίκος Χαζάπης καὶ τὰ μέλη Στέλιος Βαρθολομαῖος, Γιώργος Τρανάκος, Διαμαντὴς Ἀνύσης, Βασίλης Ἀνύσης, Μιχάλης Βασταρδής, Κρίτων Σιδέρης, Δημήτρης Γριμάνης καὶ Ίωάννα Χαζάπη. Ἡ λήψη τῶν τοπογραφικῶν δεδομένων πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν πολιτικὸ μηχανικὸ Γιώργο Βρεττό.

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ σχέδιο μὲ τίς παλαιότερες τομὲς στὸν Ἰππιθρίο Χωρὸ Λατρείας (Β. τοῦ τεύχους), ὅπου ἔγιναν τὸ 2020 οἱ ἐργασίαι ψηφιακῆς τεκμηρίωσης τῶν βραχογραφειῶν.

Είχ. 2. Τò τοπογραφικό σχέδιο τῆς εἰχ. 1 μὲ τὴν Τομὴ Γ/2020.

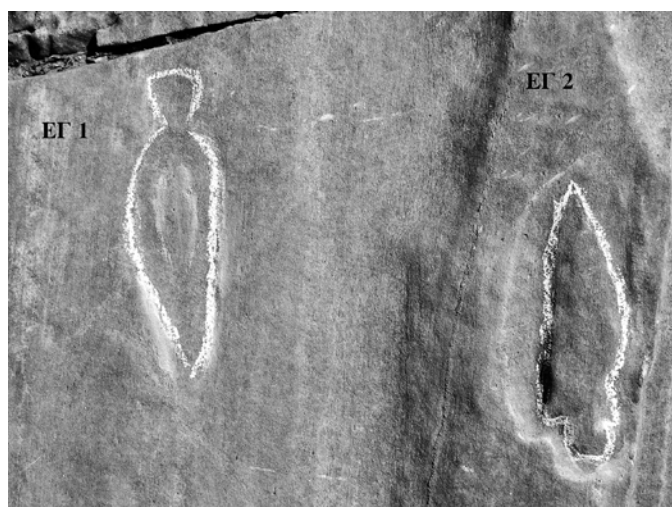
Εἰκ. 3. Στρόφιλας, Τομή Γ/2020, βραχογραφήματα με δακτυλιόσχημο με δύο κεραῖες (TEM Δ2.8, Δ2.9).

Εἰκ. 4. Στρόφιλας, Τομή Γ/2020, βραχογράφημα με σπείρα (TEM Σ1).

Εἰκ. 5. Στρόφιλας, Ὑπαίθριος Χῶρος Λατρείας, «Βράχος Βυθοῦ», χαρακτηριστικός γιὰ τὴ μεγάλη πυκνότητα βραχογραφιῶν. Ἀπεικονίζονται στὸν βυθὸ δελφίνια, μέδουσα καὶ σχηματοποιημένα κύματα καὶ ὁλόγυρα πλειάδα πλοίων.

Εἰκ. 6. Στρόφιλας, βραχογραφήματα με ἀπεικόνιση τῶν ἐγχειριδίων ΕΓ1 καὶ ΕΓ2.

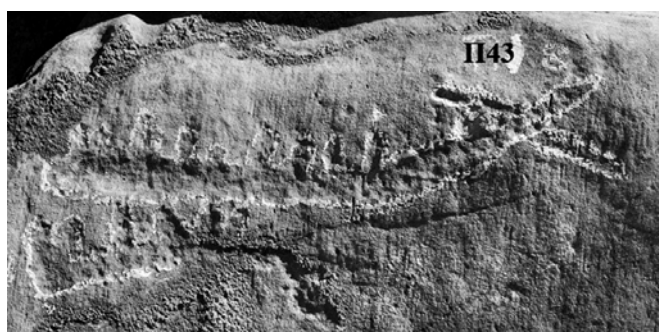
Είκ. 7. Στρόφιλας, βραχογραφία τοῦ πλοίου Π25 (11, Τομή XIV/11 με τήν ὀρθία δεόμενη ἀνθρώπινη μορφή Α5.

Είκ. 8. Στρόφιλας, βραχογραφία τῶν πλοίων Π14(2) καὶ Π25 (11), Τομή XIV/11, με ὀρθία δεόμενη μορφή Α4 καὶ Α5 ἀντίστοιχα.

Είκ. 9. Στρόφιλας, βραχογραφία τοῦ πλοίου Π6 (1), Τομή XIV/11 με τὴν ἄγκυρα ΑΓ1.

Είκ. 10. Στρόφιλας, βραχογραφία με τὸ καμπυλόσχημο, κωπήλατο πλοῖο Π43 (18, Τομή XV/12) ποὺ φέρει πηδάλιο.

Είκ. 11. Στρόφιλας, βραχογραφία με τὸ πλοῖο Π27(13), ποὺ εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὴν ἐνίσχυση τοῦ τείχους.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΣΙΦΝΟΥ

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδος ἦταν ὀλιγοήμερη (15-25/9/2020) καὶ πραγματοποιήθηκε στὸ ἱερὸ τῶν ἱστορικῶν χρόνων¹.

Ἐγινε λεπτομερὴς καθαρισμὸς ἀπὸ τὴν βλάστηση τοῦ χώρου ἐντὸς τοῦ ὀρθογώνιου μνημειακοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ (εἰκ. 1-2)². Μὲ τὴν εὐκαιρίαν διατυπώθηκαν καὶ νέες στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις κυρίως γιὰ τὸ νότιο τμήμα ἐντὸς τοῦ περιβόλου. Προέκυψαν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα. Στὴν ΝΔ. γωνία ἐσωτερικὰ τοῦ περιβόλου ἐντοπίστηκαν στὸν φυσικὸ βράχο ἐπικρουστὲς βραχογραφίες, συνδεόμενες πιθανὸν μὲ τὸν ἀρχαιότερο ὑστερογεωμετρικὸ Ναὸ Α (εἰκ. 1, 3-4). Πρὸς τὸ παρὸν εἶναι ἀδιά-

1. Γιὰ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς βλ. στὸ τέλος τῆς ἔκθεσης.

2. Ὁ καθαρισμὸς ἔγινε α) γιὰ τὴν διαπίστωση τῆς κατάστασης διατήρησης τῶν τοίχων, β) ἐκπόνηση νέου ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Εὐστράτιο Παυλίδη σὲ κλίμακα 1:40 μὲ ἐπιμέρους λεπτομέρειες σὲ κλίμακα 1:20 καὶ γ) γιὰ τὴν λεπτομερῆ καταγραφή τῆς θέσης εὐρημάτων ποὺ βρίσκονται ἐπὶ τῶν διαφορετικῶν ἐπιφανειῶν τῶν ἐρευνηθέντων στρωμάτων ἀνασκαφῆς καὶ τὴν ἀναλυτικὴ καταγραφή παρατηρήσεων γιὰ τὰ σωζόμενα οἰκοδομικὰ λείψανα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν φυσικὸ βράχο ἔγινε ἐκ νέου ἐπικαιροποίηση τοῦ ὑπάρχοντος τοπογραφικοῦ σχεδίου καὶ ἐξάρτησή του μὲ συντεταγμένες σύμφωνα μὲ τὸ νέο σύστημα τοῦ Κτηματολογίου ἀπὸ τοὺς τοπογράφους κ. Θεοδώρα Κατζηλιέρη καὶ Νικόλαο Μαρσούκα. Ἐπίσης ἔγινε νέα ἀεροφωτογράφιση τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ καὶ ἀποτύπωση τρισιδιάστατου μοντέλου ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν λεπτομερῆ παρατήρηση τῶν ἀποκαλυφθέντων οἰκοδομικῶν λειψάνων, καθὼς καὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου ποὺ δεσπόζει στὸ βόρειο ἀνώτερο τμήμα ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς δὲν ὀλοκληρώθηκαν πλήρως καὶ ἡ ἐκπόνηση τοῦ σχεδίου θὰ γίνῃ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ φθινοπώρου, ὅσο ὁ καιρὸς τὸ ἐπιτρέπει.

γνωστες, ωστόσο φαίνεται ότι ίσως απεικονίζεται και φίδι³. Επίσης στην ΝΑ. γωνία, όπου ο ένας εκ των δύο αποθετών με ανθήματα του 8ου και 7ου αϊ. π.Χ. που έχει εν μέρει έρευνηθεί⁴, περιβαλλόταν από ορθογώνια κατασκευή, η οποία περικλείστηκε εντός του περιβόλου σε μεταγενέστερη φάση (είκ. 5). Επίσης καλύφθηκε από τοίχο κυρίως στην περιοχή ακριβώς ανατολικά του Ναού Α. Βρέθηκε ειδώλιο ιπποειδούς (είκ. 6).

Διερευνήθηκε νέα Τομή Ι/2020 στο κέντρο περίπου του ιερού (είκ. 7) διαστ. 4×2 μ. προκειμένου να διερευνηθούν τμήματα δύο παράλληλων καμπυλόσχημων τοίχων, Τα/20 (νότια) και Τβ/20 (βόρεια) επί του ριζιμιού βράχου. Διαπιστώθηκε ότι θεμελιώθηκαν επί του φυσικού βράχου, ο οποίος εν μέρει έχει διαμορφωθεί-λαξευθεί για τόν σκοπό αυτό. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με την παρόμοια τοιχοποιία τους δείχνουν ότι πιθανότατα σχετίζονται μεταξύ τους και αποτελούν τις δύο μακριές πλευρές ίσως άψιδωτου οικοδομήματος με κατεύθυνση Α.-Δ. Αποτελεί την κατώτερη οικοδομική φάση στον χώρο του ιερού και χρήζει περαιτέρω διερεύνησης τυχόν σχέσης του με αυτό.

Σε βάθος διερευνήθηκε η τάφος θεμελίωσης του τοίχου Τα/20, η οποία αποτελούνταν από λίθους και αποπελεκήματα λατύπης που φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν ως εξισωτικό γέμισμα για τη θεμελίωσή του και για τη διαμόρφωση του δαπέδου στα βόρειά του, πάνω στο οποίο βρέθηκαν διάσπαρτα μεταλλικά εύρηματα, όπως έγχειρίδιο, βελόνη και αμφικωνική ψήφος, μαζί με λίγα όστρακα λεπτότεχνης κεραμικής γεωμετρικής και μυκηναϊκής περιόδου.

Νότια του τοίχου Τβ/20 διερευνήθηκε η ανώτερη επιφάνεια δαπέδου επί του οποίου βρέθηκαν μεταλλικό έλασμα και κεραμική από πιθοειδή και λεπτότεχνα αγγεία με γραπτή διακόσμηση, όρισμένα από τα όποια

3. C. A. Televantou 2017, *The Acropolis of Aghios Andreas, Siphnos. The sanctuary (8th-2th century BC)*, στο Alexandre Mazarakis Ainian, Francis Prost and François de Polignac (επ.), *The Archaic Sanctuaries of the Cyclades: New Research and Modern Approaches*, PUR 2017, 341-351.

4. Televantou 2017, 346.

φαίνεται ὅτι χρονολογοῦνται στήν μυκηναϊκή περίοδο. Ἡ τάφος θεμελιώσής του ἀποτελοῦνταν ἀπό ἀποπελεκήματα λατύπης, ὅστὰ ζῶων καὶ λιγιστὰ ὄστρακα, κυρίως ἄβαφων χονδροειδῶν ἀγγείων, ἀκόμη λιγότερα λεπτότεχνων μὲ γραπτὴ διακόσμηση, ἐνῶ στὸ βάθος ἀποκαλύφθηκε ὁ ἐπίπεδος βράχος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔγινε ἡ θεμελίωσή του.

Ὁ τοῖχος Τστ (εἰκ. 7) παρουσιάζει περισσότερες ἀπὸ μία οἰκοδομικὲς φάσεις. Θεμελιώνεται ἐπάνω σὲ βράχο πὺ βρίσκεται δυτικὰ σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο ἀπὸ αὐτὸ τῆς θεμελίωσης τοῦ τοίχου Τβ/20, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο, στὸ κεντρικὸ τμήμα, φαίνεται ὅτι θεμελιώθηκε σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο τοῦ βράχου.

Ὁ φυσικὸς βράχος ἔχει διαμορφωθεῖ σὲ ἐπίπεδα καὶ ὀρισμένες ἀπὸ τίς κοιλότητες πάνω σὲ αὐτὸν ἔχουν τεχνητὰ διαμορφωθεῖ (π.χ. Ὅπη 2). Σημαντικὴ εἶναι ἡ κοιλότητα (Ὅπη 4) (εἰκ. 6-7), ἡ ὁποία ἐν μέρει φέρει ἴχνη διαμόρφωσης, καθὼς φαίνεται ὅτι τὰ ἀντικείμενα πὺ βρέθηκαν σὲ αὐτὴν εἶναι ἰδιαίτερης σημασίας γιὰ τὴν ἀρχικὴ χρῆση τοῦ χώρου (νότια τοῦ τοίχου Τστ καὶ βόρεια τοῦ τοίχου Τα/20). Πρόκειται γιὰ λιγιστὰ ὄστρακα ἀπὸ λεπτότεχνα ἀγγεῖα πόσης, τὰ ὁποῖα πιθανὸν νὰ ἀνάγονται στήν μυκηναϊκὴ περίοδο, καὶ κομμένα ὅστὰ μεγάλων ζῶων, κυρίως βοοειδῶν, πὺ μαρτυροῦν ὑπολείμματα γευμάτων πὺ ἐμπρόθετα εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ αὐτὴν, ἀνάμεσα σὲ πέτρες. Ἡ ὅλη εἰκόνα ὑποδηλώνει τελετουργικὰ γεύματα στὸν συγκεκριμένο χῶρο. Δὲν ἀποκλείεται ἐδῶ νὰ ἦταν καὶ τὸ μυκηναϊκὸ ἱερὸ τοῦ οἰκισμοῦ, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀκόμα ἐντοπισθεῖ. Ὡστόσο τὸ σύνολο χρῆζει περαιτέρω μελέτης προκειμένου νὰ διατυπωθοῦν ἀσφαλῆ συμπεράσματα.

Ἡ γενικὴ εἰκόνα εἶναι ὅτι στὰ κατώτερα στρώματα ὁ χῶρος δέχθηκε ἀναμοχλεύσεις, γεγονὸς πὺ δικαιολογεῖ τὴν ὕπαρξη μυκηναϊκῶν καὶ γεωμετρικῶν ὀστράκων.

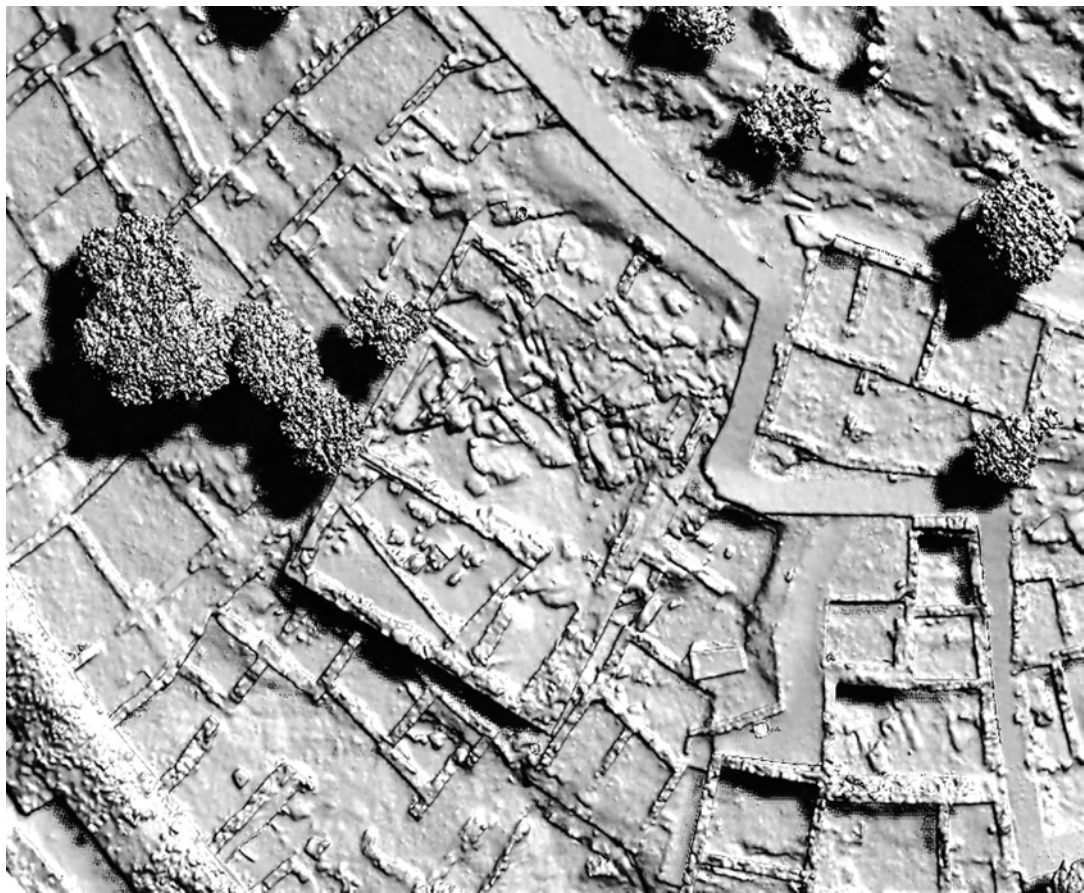
Ἀπὸ τὰ εὐρήματα ξεχωρίζει τὸ εἰδῶλιο ἵπποειδοῦς ἀπὸ τὸν ἀποθέτη (εἰκ. 6).

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Ἐπικεφαλῇς τῆς ὀλιγομελοῦς Ἀνασκαφικῆς Ὁμάδας (οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀναστασία Μαυρομάτη, Γεώργιος Σουκάντος, Μαριάνθη Λιβανίου) ἦταν ὁ ἐπιστημονικὸς συνεργάτης ἀρχαιολόγος δρ Γεώργιος Γαβαλᾶς, ὑπεύθυνος τῆς ΕΦΑ Κυκλάδων γιὰ τὴ Σίφνο. Στὶς ἐργασίες συμμετεῖχαν ἡ Μαργαρίτα Γεωργούλη, ἐργατοτεχνίτρια τῆς ΕΦΑ Κυκλάδων καὶ ὁ ἐργάτης Δημήτρης Ξανθάκης, τὸν ὁποῖο διέθεσε ἡ δήμαρχος Σίφνου Μαρία Ναδάλη. Στὴν δήμαρχο καὶ στὸν δῆμο Σίφνου, καθὼς καὶ στὸν Σύλλογο Ἐπαγγεληματιῶν Σίφνου καὶ τὸν πρόεδρό του κ. Θεόδωρο Πολενάκη ἐκφράζουμε τὶς εὐχαριστίες μας γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς φετινῆς ἐρευνας καὶ τὴν φιλοξενία τῆς ἀνασκαφικῆς ὁμάδας. Ἀφίλοκερδῶς προσέφεραν τὶς ὑπηρεσίες τοὺς οἱ τοπογράφοι Θεοδώρα Καντζηλιέρη καὶ Νικόλαος Ματσούκας, καθὼς καὶ ὁ ἀρχιτέκτων Εὐστράτιος Παυλίδης καὶ ἐθελοντικὰ βοήθησε ὁ Σίφνιος κ. Ἄλκης Λεμπέσης.

Εἰκ. 1. Ἐπεξεργασμένη εἰκόνα ἀεροφωτογραφιῶν πού ἀποδίδει τὴν πλήρη κάτοψη τοῦ Ἱεροῦ (Ν. Μαρτσούκας, τοπογράφος, καὶ Γ. Σουκάντος, ἀρχαιολόγος, 2020).

Είκ. 2. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα Σίφνου, τρισδιάστατο μοντέλο κάτοψης του Ίερού (Ν. Μασούκας, τοπογράφος, 2020).

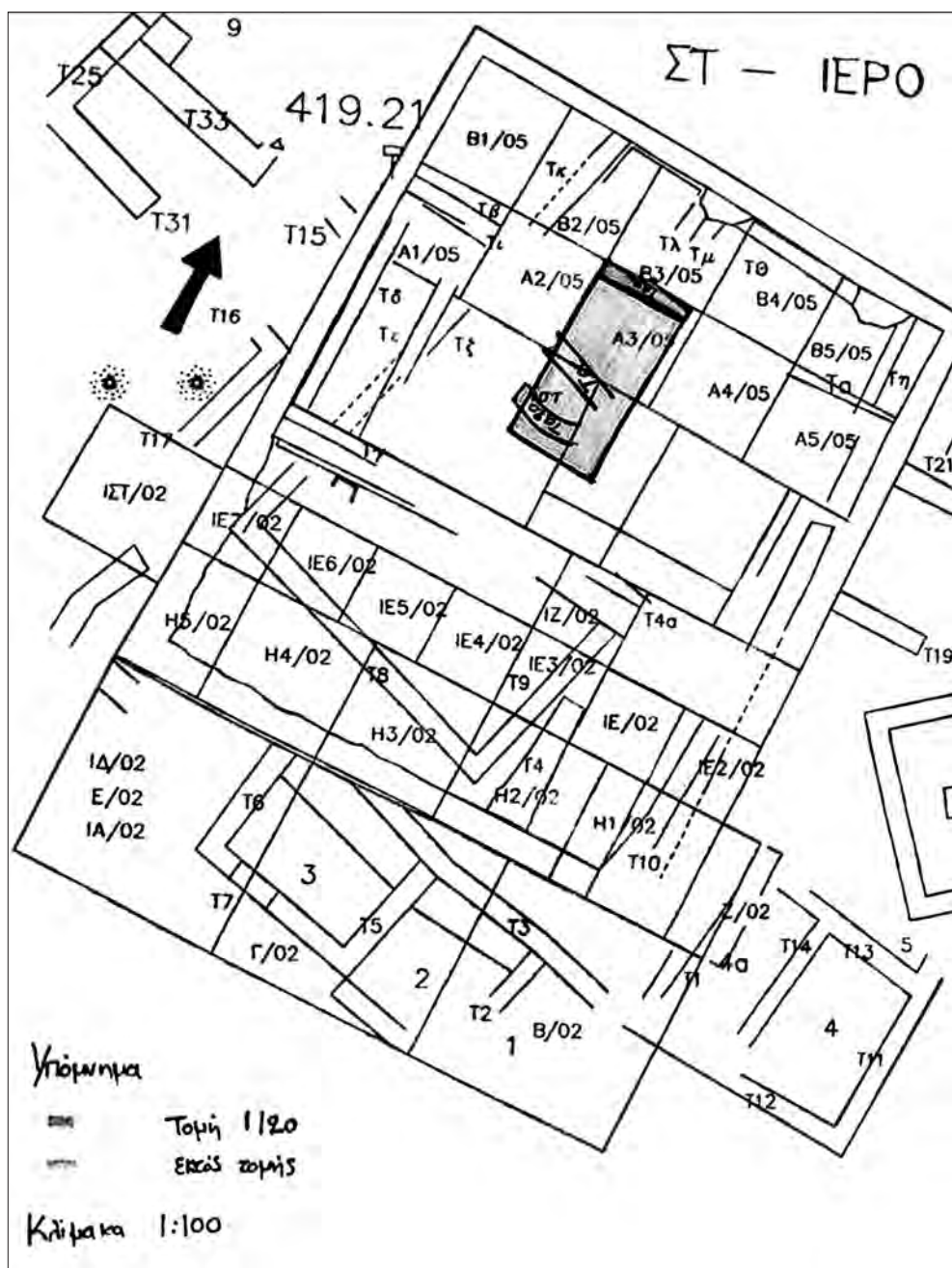
Εἰκ. 3-4. Ἀκρόπολη Ἀγίου Ἀνδρέα Σίφνου, Ἱερό, ἡ ΝΔ. γωνία ἐσωτερικά τοῦ περιβόλου μὲ ἐπικρουστὲς βραχογραφίες στὸν ριζιμιὸ βράχο (λήψη Γ. Γαβαλᾶ).

Είκ. 5. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα Σίφνου, Ίερό, ή ΝΑ. γωνία έσωτερικά του περιβόλου όπου ο Άποθέτης (λήψη Γ. Γαβαλά).

Είκ. 6. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα Σίφνου, Ίερό, ειδώλιο ίπποσειδοῦς από τόν Άποθέτη (λήψη Γ. Γαβαλά).

Είχ. 7. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα Σίφνου, απόσπασμα τοπογραφικού διαγράμματος του Ίερού με την Τομή 1/20 (αποτύπωση-σχεδίαση: Θ. Χατζηθεοδώρου, Μαρία Μπία, Γ. Γαβαλάς).

Εἰκ. 8. Ἀκρόπολη Ἀγίου Ἀνδρέα Σίφνου, Ἱερό, Τομὴ I/20, οἱ τοῖχοι Τα/20 καὶ Τβ/20 (λήψη Γ. Γαβαλᾶ).

Εἰκ. 9. Ἀκρόπολη Ἀγίου Ἀνδρέα Σίφνου, Ἱερό, Τομὴ I/20, ἡ Ὀπὴ 4 (λήψη Γ. Γαβαλᾶ).

Εἰκ. 10. Ἀκρόπολη Αγίου Ανδρέα Σίφνου, Ἱερό, Τομὴ I/20, ἡ Ὀπή 4 (λήψη Γ. Γαβαλά).

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΒΑΘΥ ΑΣΤΥΠΑΛΛΑΙΑΣ

Οι έργασίες πεδίου που διενεργήθηκαν στο Βαθύ Αστυπάλαιας¹ κατά το διάστημα 5-13 Ιουλίου και 1-21 Σεπτεμβρίου 2020 περιέλαβαν:

1. Θαλάσσια γεωφυσική διασκόπηση στον κόλπο Βαθύ.
2. Άνασκαφικές και έργασίες καθαρισμών στο ακρωτήριο Πύργος/Έλληνικό.
3. Έπιφανειακή έρευνα στην περιοχή Χαλάσματα.
4. Περιοδείες γύρω από το Μέσα Βαθύ.

1. Θαλάσσια γεωφυσική διασκόπηση στον κόλπο Βαθύ

Κατά το χρονικό διάστημα 5-13 Ιουλίου 2020 πραγματοποιήθηκε σέ συνεργασία με το Ίνστιτούτο Ωκεανογραφίας του Πανεπιστημίου Πατρών² ή τέταρτη φάση της θαλάσσιας διασκόπησης του κόλπου Βαθύ, ή οποία σχεδιάστηκε ύστερα από τη λεπτομερή έπεξεργασία των

1. Για τις έρευνες, βλ. Ά. Βλαχόπουλος, Βαθύ Αστυπάλαιας: Έρευνα και μελέτη σέ ένα διαχρονικό παλίμψηστο της νησιωτικής Αρχαιολογίας, *Πρακτικά ΚΑ΄ Πολιτιστικού Συμποσίου Δωδεκανήσου, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Κάλυμνος 27-30 Ιουνίου 2019, Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΘ΄*, 2021, 83-131. Βλ. επίσης την ιστοσελίδα της Αρχαιολογικής Έρευνας Πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας http://users.uoi.gr/agvlach/vathy_astypalaia_archaeological_project/

2. Το έπιστημονικό-έρευνητικό προσωπικό της έρευνας αποτελούσαν ό καθ. Γ. Παπαθεοδώρου, ή αν. καθ. Μ. Γεραγᾶ, οι ύποψήφιοι διδάκτορες Άλ. Νότη, Ν. Γεωργίου και Ξ. Δήμας, και ό τεχνικός συνεργάτης Ν. Μαυρομμάτης (West Sea Project). Για την πλήρη και παντοίότροπη ύποστήριξη των έρευνών στο Βαθύ εύχαριστίες εκφράζονται πρὸς τὸν κ. Ίωάννη Σταυλᾶ, τὴν ἀρχαιολόγο τῆς ΕΦΑ-ΔΩΔ κ. Χαρούλα Φανταουτσάκη, τὸν ἀρχαιοφύλακα κ. Νικόλαο Πετρίδενα και τὸν Δήμαρχο Αστυπάλαιας κ. Νικόλαο Κομηνέα. Έπίσης πρὸς τὸ Πανεπιστήμιο

μωσαϊκῶν χαρτῶν ποὺ παρήχθησαν κατὰ τὸ προηγούμενο ἔτος. Ἡ μελέτη τῶν χαρτῶν μᾶς ὑπέδειξε θέσεις ποὺ χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης καὶ ἔτσι ἡ τρίτη φάση τῆς ἔρευνας πεδίου ὁλοκληρώθηκε μὲ τὴν ἐφαρμογὴ συστηματικῆς καταγραφῆς τῶν θέσεων ἐνδιαφέροντος μὲ ὑποβρύχια κάμερα Mini-ROV Guardian καὶ συστήματα ἐντοπισμοῦ θέσης. Ἐπιπλέον, ἐντὸς τοῦ 2020 πραγματοποιήθηκε σειρὰ ἀναλύσεων δειγμάτων θαλάσσιων ἱζημάτων. Οἱ ἀναλύσεις ἔγιναν κυρίως στὸ Institute of Earth Sciences (Utrecht University) σὲ συνεργασία μὲ τὸν καθ. Lucas Lourens καὶ ἀφοροῦσαν τὴν ἐκτίμηση γεωχημικῶν παραμέτρων (μὲ τὴ μέθοδο XRF), μετρήσεις σταθερῶν ἰσοτόπων (ὀξυγόνου καὶ ἄνθρακα) σὲ κελύφη βενθικῶν τρηματοφόρων καὶ χρονολογήσεις. Οἱ ἀναλύσεις σκοπεύουν στὸν καθορισμὸ τῆς χρονοστρωματογραφίας καὶ στὴν ἐξέλιξη τοῦ παλαιοπεριβάλλοντος στὸν κόλπο Βαθύ.

2. Ἀνασκαφές καὶ καθαρισμοὶ στὸ ἀκρωτήριο Πύργος/Ἑλληνικὸ

Στὸ τοπογραφικὸ τῆς χερσονήσου τῆς εἰκ. 1 σημειώνονται οἱ καθαρισμοὶ στὸ Μεγάλο Ἀνάλημμα τῆς Βόρειας Κλιτύος (Ἀνατολικὸς Ὁρθογώνιος Πρόβολος, Δυτικὸς Τριγωνικὸς Πρόβολος, Ὁρθογώνιο Οἰκοδόμημα), ἡ Τομὴ 10.1 (ἐπέκταση τῆς Τομῆς 10.2019), ἡ Τομὴ 12 στὸ Ἀνώτερο Πλάτωμα τοῦ ἀκρωτηρίου καὶ ἡ Τομὴ 13 στὸ βόρειο κλίτος τῆς παλαιο-χριστιανικῆς βασιλικῆς.

Καθαρισμοὶ στὸ Μεγάλο Ἀνάλημμα τῆς βόρειας κλιτύος (Ἀνατολικὸς Ὁρθογώνιος Πρόβολος, Δυτικὸς Τριγωνικὸς Πρόβολος, Ὁρθογώνιο Οἰκοδόμημα)

Στὴν ἔρευνα τοῦ 2020 δόθηκε μεγάλη ἔμφαση στὸν καθαρισμὸ, τὴν ἀποτύπωση (τοπογραφική, ἀρχιτεκτονική, φωτογραμμετρική) καὶ τὴ με-

¹Ιωαννίνων (Πρυτανεία καὶ ΕΛΚΕ), τὴ Γενικὴ Γραμματεία Αἰγαίου καὶ τὴν ἀρχαιολόγο κ. Μάγδα Ἀλβανοῦ, τὴν ἐταιρία Attica Group–Blue Star Ferries, καὶ τὸν φιλόδοξο Ἀθανάσιο Μαρτίνο (Αἰγέας ΑΜΚΕ), πάγιους ὑποστηρικτὲς καὶ χορηγούς τῶν ἀνασκαφῶν Ἀστυπάλαιας.

λέτη κατασκευῆς καὶ λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Ἀναλήμματος, ποὺ σὲ μῆκ. 55 μ. διατρέχει μὲ κατεύθυνση Α.-Δ. τὸ ἀνώτερο πλάτωμα τῆς βόρειας κλιτύος τοῦ ἀκρωτηρίου Πύργος/Ἑλληνικό³. Τὸ Μεγάλο Ἀνάλημμα εἶναι ἰσχυρὴ ὀγκολιθικὴ κατασκευὴ ἀναλημματικοῦ χαρακτήρα, ἡ ὁποία θεμελιώνεται στὸν φυσικὸ βράχο καὶ παρακολουθεῖ τὸ ἀνάγλυφο τῆς χερσονήσου, μέχρι τὴν ἀπότομη κλίση τῆς πρὸς τὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ καὶ τὴ θάλασσα (εἰκ. 1-2, 9). Συνεπεία τῶν κλίσεων, τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ ἀναλήμματος φτάνει ἕως τὸ ἐντυπωσιακὸ ὕψος τῶν 4 μ. Στὸ σημεῖο ἐκεῖνο μία «κυκλώπεια» ὀρθογώνια θυρίδα σχηματίζει μὲ τὸν συμπαγῆ βράχο μικρότατο θάλαμο, ἴσως φυλακεῖο (εἰκ. 3).

Στὸ δυτικὸ τοῦ ἡμῖς τὸ Μεγάλο Ἀνάλημμα διακόπτεται ἀπὸ δύο κατασκευές, οἱ ὁποῖες, ὡς πρόβολοι τῆς βόρειας μνημειακῆς ὀψης τοῦ διαμορφώνουν προσβάσεις πρὸς τὴν προϊστορικὴ ἐγκατάσταση, σὲ ἀπόσταση περ. 8 μ. ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον (εἰκ. 2). Οἱ ἀνασκαφικοὶ καθαρισμοὶ τοῦ 2020 στοὺς δύο προβόλους προσέφεραν σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ στιβαροῦ αὐτοῦ κοινοτικοῦ ἔργου, μέσω τοῦ ὁποίου τὸ ἀκρωτήριο διαμορφώθηκε σὲ ἀκρόπολη. Μὲ βάση τὴν κάτοψή τους, οἱ πρόβολοι πῆραν τὰ ὀνόματα Ἀνατολικὸς Ὀρθογώνιος Πρόβολος καὶ Δυτικὸς Τριγωνικὸς Πρόβολος.

Ἀνατολικὸς Ὀρθογώνιος Πρόβολος

Ἀνοιγμα μῆκ. 4 μ. στὸ Μεγάλο Ἀνάλημμα καὶ χαμηλότερος τοῖχος, ἐπίσης ὀγκολιθικῆς κατασκευῆς, μῆκ. 5 μ., ποὺ βαίνει παράλληλα καὶ σὲ ἀπόσταση 1.5 μ. ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα, σχηματίζουν πρόβολο ὀρθογώνιας κάτοψης, οἱ πλαϊνὲς πλευρὲς τοῦ ὁποίου διαμορφώνουν ἀμφικλινεῖς προσβάσεις, μῆκ. 6.5 μ. (ἡ ἀνατολική) καὶ 2.20 μ. (ἡ δυτικὴ). Ἡ κατασκευὴ συνεπικουρεῖται ἀπὸ ἐπικλινεῖς βράχους ποὺ διαμορφώνουν τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ καταστρώματος τῆς μνημειακότερης ἀνατολικῆς ἀναβάθρας (εἰκ. 2, 3).

3. Γιὰ τὸ Μεγάλο Ἀνάλημμα βλ. ΠΑΕ 2013, 217, εἰκ. 1, πίν. 116α-β.

Ὁ Ἀνατολικὸς Ὁρθογώνιος Πρόβολος ἀποδεικνύεται, συνεπῶς, ὀργανικὸ τμήμα τοῦ Μεγάλου Ἀναλήμματος καὶ μὲ τὴ δυνατότητα νὰ καθίστᾳ ἀθέατες ἀπὸ μακριὰ τὶς πλαϊνὲς εἰσόδους τῆς ἀκρόπολης, παρέχει σὲ αὐτὴν πρόσθετη ἀσφάλεια. Εὕρισκόμενος σὲ ἀπόσταση 5 μ. ἀπὸ τὴν κτιστὴ «προβλήτα» Π6 καὶ στὴν εὐθεία ὅπου καταλήγουν οἱ λαξευτοὶ δρόμοι-ἀναβάθρες τῆς ἀκτῆς, ἐκμεταλλεύεται τὶς ἀπότομες κλίσεις τῆς βόρειας πλαγίᾳς καὶ δημιουργεῖ ἓνα λειτουργικὸ καὶ ἀσφαλὲς σύστημα διόδου εἰσόδου στὸν προϊστορικὸ οἰκισμό (εἰκ. 1, 3, 9).

Ὁ ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς στὸ ἄνοιγμα τοῦ Μεγάλου Ἀναλήμματος ἐνίσχυσε τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου στὴν 3η χιλιετία π.Χ., πού εἶχε καταδείξει ἡ μικρὴ ἀνασκαφικὴ τομὴ τοῦ 2015⁴. Κεφάλι μαρμάρινου εἰδωλίου, τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὸν σχηματικὸ τύπο πού εἶχε βρεθεῖ στὶς Ἐξέδρες 4-5⁵ (καὶ ἐφέτος στὴν τομὴ 10.1), χεῖλος ἀνοικτοῦ ἀγγείου μὲ πτερυγιόσχημη ἀπόφυση-λαβὴ πού ὑπῆρχε δίπλα σὲ σχιστολιθικὸ πῶμα, λίθινα ἐργαλεῖα, πολλοὶ ὀψιανοὶ καὶ ὄστρεα τῶν οἰκείων τύπων γιὰ τὸ Βαθὺ εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ εὐρήματα πού ἀπέδωσε ὁ καθαρισμός⁶ (εἰκ. 4-8).

Δυτικὸς Τριγωνικὸς Πρόβολος

Τὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ Μεγάλου Ἀναλήμματος, ἀκριβῶς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀμβλεία γωνίωσή του μὲ ἰσχυρὸ ὀρθογώνιο κτίριο (πύργο;), ἀπομειοῦται

4. Ἡ ἀνασκαφικὴ τομὴ, διαστ. 1×1 μ. εἶχε γίνῃ στὸ ἐσωτερικὸ «μέτωπο» τοῦ Μεγάλου Ἀναλήμματος ἀμέσως μετὰ τὴν κατάρρευση μερικῶν βραχολίθων του καὶ εἶχε ἀποφέρει εὐρήματα ἀποκλειστικὰ τῆς Πρωτοχαλκῆς περιόδου, βλ. ΠΑΕ 2015, 319.

5. A. Vlachopoulos, A. Angelopoulou, Early Cycladic Figurines from Vathy, Astypalaia, στὸ M. Marthari, C. Renfrew, M. Boyd (ἐπιμ.), *Early Cycladic Sculpture in Context from Beyond the Cyclades: Mainland Greece, the North and East Aegean, Papers presented at a symposium held at the Archaeological Society at Athens, 23-26 May 2014* (Oxford-Philadelphia 2019) 205-206, εἰκ. 24.5.

6. Τὶς ἐργασίες ἐπόπτευσε ἡ ἀρχαιολόγος Ἀλ. Γιαννίκου μὲ συνεργάτες πεδίου τὶς ἀρχαιολόγους Ἀλ. Ἡλιάδου καὶ Θ. Παναγιωτοπούλου.

σὲ ὕψος καὶ σβήνει στὴ γῆ, ἐπειδὴ στὰ βόρεια διαμορφώνεται πρόβολος τριγωνικῆς-τοξοειδοῦς κάτοψης (εἰκ. 2, 10-12). Ὁ Δυτικὸς Τριγωνικὸς Πρόβολος εἶναι θεμελιωμένος στὸν βράχο καὶ ἡ ἰσχυρὴ βόρεια ἀπόληξή του διατηρεῖται σὲ ὕψος τεσσάρων δόμων (περ. 1.60 μ.), ἔχει περίμετρο 11.50 μ. καὶ διαγράφει χορδὴ τόξου 6.70 μ. Τὸ μέγιστο ἐσωτερικὸ πλάτος του εἶναι 3 μ.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὸν συστηματικὸ καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀφαίρεση μεγάλου σωροῦ λίθων ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατασκευῆς⁷, ποὺ δὲν ἐπέτρεπαν ἔως τώρα τὴν ἀναγνώριση τῆς μορφῆς της⁸. Ἡ βαρεῖα ὀγκολιθικὴ δομὴ τοῦ Δυτικοῦ Τριγωνικοῦ Προβόλου δείχνει ὅτι αὐτὸς συνιστοῦσε ἐξ ἀρχῆς ὀργανικὸ τμήμα τοῦ Μεγάλου Ἀναλήμματος καὶ ὅτι πιθανότατα ἀποτελοῦσε τὴν κύρια εἴσοδο τῆς ἀκρόπολης ἀπὸ τὰ βόρεια. Τὸ ἰσχυρὸ θεμέλιο τοῦ βόρειου τόξου του καὶ ὁ ὄγκος τῶν πεσμένων λίθων δὲν θὰ ἀπέκλειαν τὸ ἐνδεχόμενο ὁ πρόβολος νὰ εἶχε μορφή προμαχώνα, ποὺ θὰ ἤλεγχε τὴν πλάγια εἴσοδο καὶ παράλληλα θὰ τὴν καθιστοῦσε μὴ ὁρατὴ ἀπὸ τὴ θάλασσα (εἰκ. 11, 12).

Ἡ κοντινὴ ἀπόσταση τῶν δύο προβόλων τοῦ Μεγάλου Ἀναλήμματος καὶ ἡ πιθανὴ σύγχρονη χρῆση τους ὡς εἰσόδων στὴν ἀκρόπολη τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ. ἀπαιτεῖ συστηματικὴ καὶ στοχευμένη ἀνασκαφικὴ διερεύνηση, ἡ ὁποία ἐντάσσεται στὸν ἄμεσο προγραμματισμὸ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ προγράμματος Βαθέος⁹.

Καθαρισμὸς στὸ βόρειο μέτωπο τοῦ Ὁρθογώνιου Οἰκοδομήματος - Ὁ «βραχόλιθος τῶν σπειρῶν»

Οἱ καθαρισμοὶ ποὺ διενεργήθηκαν ἐφέτος στὸ μέτωπο τοῦ Μεγάλου Ἀναλήμματος ἔδειξαν ὅτι ὁ ὀγκολιθικὸς τοῖχος μήκ. περ. 9 μ. ποὺ

7. Τὶς ἐργασίες ἐπόπτευσε ὁ ἀρχαιολόγος Μ. Χουλιάρας μὲ συνεργάτη πεδίου τὸν φοιτητὴ Μ. Ντίμη καὶ ἐργατοτεχνίτη τὸν Ι. Σταυλᾶ.

8. Βλ. ΠΑΕ 2013, 215, εἰκ. 1.

9. Τὶς ἀποτυπώσεις πάσης φύσεως τοῦ Μεγάλου Ἀναλήμματος ἐκπόνησαν ὁ τοπογράφος Δ. Νιώτης καὶ ὁ ἀρχαιολόγος Σπ. Τριάντος. Τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τῶν μνημείων διενεργοῦν οἱ ἀρχιτέκτονες Θ. Μπιλῆς καὶ Μ. Μαγνήσαλη.

λογιζόταν «δυτικό σκέλος» του¹⁰, δὲν εἶναι ὀργανικὸ τμήμα του. Παρὰ τὴν ἀπόλυτη ὁμοιότητα τῶν δύο ἀναλημματικῶν κατασκευῶν στὸν τρόπο θεμελίωσης, στὸ ὕλικό καὶ στὴ δόμηση, ὁ ὀγκολιθικός τοῖχος συναποτελεῖ μὲ τὸν ἐπίσης ἰσχυρὸ τοῖχο K14 Ὁρθογώνιο Οἰκοδόμημα, πιθανότατα ἀμυντικὸ πύργο ἢ προμαχώνα τῆς ἀκρόπολης (εἰκ. 10). Ἡ ἐξωτερικὴ ΒΑ. γωνία τοῦ ἰσχυροῦ οἰκοδομήματος ἔχει ὑποστεῖ σημαντικὴ ἀλλοίωση, καθὼς ὁ γιγάντιος βραχόλιθος πού τὴν ὄριζε ἔχει κυλίσει καὶ ἰσορροπεῖ ὀριακὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου τὸ Ὁρθογώνιο Οἰκοδόμημα ἐφάπτεται μὲ τὸν Δυτικὸ Τριγωνικὸ Πρόβολο τοῦ Μεγάλου Ἀναλήμματος.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ Ὁρθογώνιου Οἰκοδομήματος καθαρίστηκε ἐπιφανειακά καὶ διαπιστώθηκε ὅτι μετὰ τὸν τέταρτο βραχόλιθο δὲν συνεχίζεται πρὸς Ν.¹¹ (εἰκ. 13). Στὸ ἐπικλινὲς σημεῖο ἀπαιτεῖται ἀνασκαφή, ὥστε νὰ διασαφηνιστεῖ ἡ λειτουργία τῶν βραχογραφημένων πυλίδων καὶ ἀτραπῶν «τῶν ἐγχειριδίων» καὶ «τῶν σπειρῶν» στὴ σχέση τους μὲ τὸ ἐν λόγω ἰσχυρὸ οἰκοδόμημα¹².

Ὁ βόρειος, ἰσχυρὰ ἀναλημματικὸς τοῖχος του σώζεται σὲ ὕψ. 2.5 μ. Κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ μήκους του ἔνα ἀδόμητο ἀνοιγμα σχηματίζει ὀρθογώνιο «παράθυρο», μικρογραφία τῆς θυρίδας τοῦ Ἀνατολικοῦ Ὁρθογώνιου Προβόλου (εἰκ. 14).

Ὁ καθαρισμὸς ἀπὸ τὴ βλάβιση καὶ τὸ ἐπιφανειακὸ σκινόχωμα τοῦ βράχου πού ἀποτελεῖ τὴν εὐθυντηρία θεμελίωσης τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου ἀποκάλυψε ἔντονα ἐπικλινῆ καὶ εὐθύγραμμο βραχόλιθο, ὀρθογώνιου σχήματος, διαστ. 2.20 μ. στὸν ἄξονα Α.-Δ. καὶ 1.40 μ. στὸν ἄξονα Β.-Ν., κατὰστικτο ἀπὸ βραχογραφίες σπειρῶν καὶ ἄλλων γραμμικῶν θεμάτων (εἰκ. 14-17, 20-22).

10. Γιὰ τὸ Μεγάλο Ἀνάλημμα βλ. ΠΑΕ 2018, 288-290, εἰκ. 31-33.

11. Τὶς ἐργασίες ἐπόπτευσε ὁ ἀρχαιολόγος Μ. Χουλιαρᾶς μὲ συνεργάτη πεδίου τὸν φοιτητὴ Μ. Ντίμη καὶ ἐργατοτεχνίτη τὸν Ι. Σταυλᾶ.

12. Γιὰ τὴν «πυλίδα τῶν ἐγχειριδίων», βλ. ΠΑΕ 2012, 120, πίν. 92β-93· 2013, 217-218, εἰκ. 3, πίν. 124. Γιὰ τὴν «ἀτραπὸ τῶν ἐγχειριδίων καὶ τῶν σπειρῶν», βλ. ΠΑΕ 2012, 120, πίν. 94-95· 2017, 283-284, εἰκ. 24· 2018, 291, εἰκ. 1, 45. Βλ. ἐπίσης ΠΑΕ 2018, 288-290, εἰκ. 31-33.

Ὁ «βραχόλιθος τῶν σπειρῶν» εἶναι τὸ χαμηλότερο τμήμα τοῦ κατωφεροῦς «περιδρόμου» ἀπὸ ὅμοιες ἀλλὰ κατεστραμμένες ἐπιφάνειες βράχου. Ὁ «περίδρομος» διερχόταν ἐξωτερικὰ τοῦ ὀγκολιθικοῦ τοίχου καὶ κατέληγε σὲ ἀπροσδόκητα ψηλὸ σταυρόσχημο βράχο, ἐπίσης διακοσμημένο μὲ ἐπικρουστὲς σπεῖρες (εἰκ. 14, 21, 22). Χαμηλοὶ ἀναβαθμοὶ στὴν ἐπαφὴ τοῦ «βραχόλιθου τῶν σπειρῶν» μὲ τοὺς πρὸς Α. καὶ Ν. κατακόρυφους βράχους δείχνουν ἀνάλογη, ἀλλὰ ἀδιάγνωστη σκοπιμότητα, καὶ τεκμηριώνουν ὅτι τὸ λεῖο αὐτὸ κατάστρωμα προῆλθε ἀπὸ ἰσχυρὴ λατόμευση.

Ἡ ἀνασκαφή στὸν «βραχόλιθο τῶν σπειρῶν» ὑπῆρξε πολὺ ἀποδοτική, διότι κάτω ἀπὸ τὸ λιγιστὸ χῶμα ἤλθαν στὸ φῶς ἐξαιρετικῆς διατήρησης βραχογραφίες πού ἔσωζαν τὴν ἀρχικὴ φωτεινὴ γλυφὴ ἐπὶ τοῦ ἀντιχρώμου λεῖου βράχου (εἰκ. 16, 17, 20).

Ἐπιπλέον, ἡ καθαρὴ ἐπίχωση ἀποδείχτηκε ἀμιγῶς προϊστορική, μὲ κεραμικὴ τῆς Τελικῆς Νεολιθικῆς/Πρωτοχαλκῆς Ι περιόδου, πού γιὰ πρώτη φορὰ τεκμηριώνει τὴ χρονολόγηση τῶν βραχογραφιῶν τῆς Ἀστυπαλαίαις στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν 4η στὴν 3η χιλιετία π.Χ.¹³

Ἡ κεραμικὴ αὐτὴ εἶναι φθαρμένη, προϊὼν δευτερογενῶν διαδικασιῶν. Πλέον διαγνωστικὰ εἶναι τμήματα μεγάλης φιάλης, χεῖλος λεκάνης, λαβὴ στάμνου μὲ ἀκτινωτὲς ἐγχαράξεις, κάθετη πηνιόσχημη λαβή, μεγάλου πλάτους ταινιωτὴ λαβὴ κρατηρίσκου καὶ ἐπίπεδος πυθμένας μεγάλου ἀγγείου, ποικιλία σχημάτων πού ἀπαιτεῖ μία ἐρμηνεία γιὰ τὴν ἀποθετικὴ διαδικασία τῶν σπασμένων ἀγγείων (εἰκ. 16). Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα ἀπὸ τοὺς ἴδιους ὀρίζοντες, ὅπως λίθινη χάντρα, ὄστρεα (πεταλίδες, πορφύρες, σαλιγκάρια) καὶ ὅστὰ ζώων, ὀψιανοί, λίθινα μικροεργαλεῖα καὶ βότσαλα, καὶ ἰδίως τὸ λίθινο πῶμα πού βρέθηκε νὰ πατᾷ στὸν βράχο, τεκμηριώνουν λείψανα in situ δραστηριοτήτων (εἰκ. 16, 17). Ἐπιπλέον, μία φιάλη βαθιὰ σφηνωμένη στὸ ΒΑ. τεταρτημόριο τοῦ παρακείμενου σταυρόσχημου βράχου καθιστᾷ τὸ ἀγγεῖο συνδεόμενο μὲ τίς ἐκεῖ χρήσεις τοῦ

13. Γιὰ τὴν κεραμικὴ τῆς φάσης αὐτῆς βλ. ὅ.π. σημ. 5, 212-225.

δημόσιου χώρου (εἰκ. 18, 19) καὶ συμπληρώνει τὴν εἰκόνα κεραμικῆς ὁμοιογένειας γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἐρευνώμενη περιοχή, ποὺ χρονολογικὰ συγκλίνει στὴν πρώιμη Πρωτοχαλκὴ περίοδο.

Οἱ πλέον διακριτὲς ἐπικρουστὲς παραστάσεις τοῦ «βραχόλιθου τῶν σπειρῶν» καὶ τοῦ ὁμορου πρὸς Δ. καταστρώματος φτάνουν τὶς 35. Ἀπὸ αὐτὲς περ. 17 εἶναι δεξιόστροφες σπεῖρες καὶ οἱ ὑπόλοιπες εἶναι κυκλικὲς κοιλότητες μὲ κοτύλες ἐσωτερικά, ἀμφότερα θέματα διαμ. 0.10-0.20 μ.¹⁴ (εἰκ. 14-17, 20-22).

Παρότι ἡ βραχογραφημένη ἐπιφάνεια τοῦ «περιδρόμου» στὴν ἀρχαιότητα ἦταν ἐκτενέστερη, ὅπως δείχνουν φθαρμένα λείψανα θεμάτων σὲ ἐκτεθειμένους στὴ διάβρωση ψηλότερους βράχους, τὰ θέματα τοῦ «βραχόλιθου τῶν σπειρῶν» φαίνεται νὰ διατάσσονται σὲ ζῶνες. Οἱ καλοσχεδιασμένες τρέχουσες σπεῖρες στὸ δυτικὸ ὄριο συνιστοῦν ἓναν ἐν συνοχῇ καμβά, περιμετρικὰ τοῦ ὁποίου ἱσαπέχουν ἐπικρουστὲς δισκοειδεῖς κοιλότητες μὲ 5 ἕως 60 ὅμοιες κοτύλες στὸ ἐσωτερικόν. Στὸ ΝΑ. τμήμα τοῦ «βραχόλιθου τῶν σπειρῶν», ποὺ διατηροῦσε ἔντονα λευκωπὲς τὶς γλυφὲς ἐπὶ τοῦ ἀντιχρώμου γκρίζου βράχου, ἐντοπίζεται δεύτερη ὁμάδα σπειρῶν. Ἀνάμεσά τους προβάλλει ἡ μεγαλύτερη σπεῖρα, διαμ. 0.20 μ., ποὺ διαγράφεται «ἀκέραιη». Αὐτή, μετὰ τὴν τέταρτη κοχλιωτὴ περιέλιξη ἀναδιπλώνεται καὶ ἡ ἑλικὰ τῆς διασπείρεται σὲ ἄλλα θέματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων, ἀτελὲς δακτυλιόσχημο.

Ὁ κατωφερὴς «περίδρομος» μὲ τὸ πυκνὰ βραχογραφημένο κατὰστρωμα δημιουργεῖ νέα δεδομένα γιὰ τὴν ἔκταση τῆς ἐπίκρουσης στοὺς δημόσιους χώρους τῆς προϊστορικῆς ἀκρόπολης καὶ τεκμηριώνει τὴν ἀναγωγὴ τῶν βραχογραφιῶν (τουλάχιστον ὅσων θεμάτων βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση) σὲ πρῶιμο ὀρίζοντα τῆς Πρωτοχαλκῆς περιόδου τοῦ Αἰγαίου. Ζητούμενη τώρα εἶναι ἐρμηνεία τῆς λειτουργίας τοῦ χώρου. Οἱ λεῖες

14. Κατὰ τὴν διαδικασία δημιουργίας ἐκτύπων τῶν βραχογραφιῶν ἀνιχνεύθηκαν καὶ ἄλλα δευτερεύοντα μοτίβα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βραχόλιθου. Τὴ λήψη τῶν ἐκτύπων καὶ τὶς κάθε εἶδους σχεδιαστικὲς ἀποτυπώσεις τῶν βραχογραφιῶν ἔκανε ὁ εἰκαστικὸς Ν. Σεπετζόγλου, μόνιμος συνεργάτης τῆς ἔρευνας.

βραχογραφημένες ἐπιφάνειες δὲν συνιστοῦν κατάστρομα δρόμου, ἀφοῦ ὁ «βραγχόλιθος τῶν σπειρῶν» ἀπολήγει σὲ λαξευμένους ἀναβαθμούς ὅπου ἔχουν συντελεσθεῖ ἀδιάγνωστες δραστηριότητες καὶ ὁ κατὰ 0.50 μ. ψηλότερα σταυρόσχημος βράχος ἀφέθηκε ἀλατόμευτος καὶ βραχογραφήθηκε ἐπίσης.

Τὰ δεδομένα αὐτὰ θυμίζουν τὴν πυκνότητα βραχογραφημένη ζώνη ἔξω ἀπὸ τὸ ὀχυρωματικὸ τεῖχος τοῦ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ στὸν Στρόφιλα Ἀνδρου (5η-4η χιλιετία π.Χ.)¹⁵, ἀλλὰ μόνο ἡ μελλοντικὴ ἔρευνα στὸ Βαθὺ θὰ μπορέσει νὰ φωτίσει περισσότερο τὸ εὔρος, τὴ λειτουργικότητα καὶ τὸν συμβολισμό τῶν βραχογραφιῶν τῆς ἀκρόπολης καὶ τῆς σημαντικῆς διασπορᾶς τους στὴν περιοχή.

Τομὴ 10.1

Ἡ Τομὴ 10.1 ἀποτελεῖ τὴν ἀνατολική κατὰ 1 μ. προέκταση τῆς Τομῆς 10 τοῦ 2019¹⁶, ἡ ὁποία εἶχε ὡς δυτικὸ ὄριο τὸν ἰσχυρὸ (ὀχυρωματικό;) τοῖχο K14 καὶ ὡς νότιο ὄριο τὸν χαμηλὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο K13, ὁ ὁποῖος, μὲ κατεύθυνση Α.-Δ. γωνιάζει μὲ τὸν K14 (εἰκ. 23). Τὸ βόρειο ὄριο τῶν τομῶν ἀπέτέλεσε τὸ ἀμέσως κατώτερο τοῦ K13 ἀναλημματικὸ τοιχεῖο, συνεπῶς ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 2019 καὶ 2020 ἐρεῦνησε καθ' ὅλο τὸ πλάτος (5.70 μ.) τμῆμα τοῦ προτελευταίου ἀνώτερου πλατώματος τοῦ ἀκρωτηρίου, στὴν ἐπικλινῇ βόρεια κλιτύ του. Ὑπενθυμίζεται ὅτι μία σειρὰ ἀναλημματικῶν τοίχων ψηλότερα καὶ χαμηλότερα τοῦ Μεγάλου Ἀναλήμματος διαμορφώνει ἐπ'ἀλλήλα πλατώματα στὴν ἀπότομη βόρεια κλιτὺ τοῦ ἀκρωτηρίου, στὴν ἀκτὴ τῆς ὁποίας διατάσσονται οἱ Π-σχημες

15. C. A. Televantou, *The Roots of the Pictorial Art in Cyclades: from Strophilas to Akrotiri*, στὸ A. Vlachopoulos (ἐπιμ.), *PAINTBRUSHES. Wall-Painting and Vase-Painting of the 2nd millennium BC in dialogue* (Athens 2018) 42-65. C. A. Televantou, *The Neolithic Settlement at Strophilas, Andros, Papyri - Scientific Journal* 8, 2019, 166-173.

16. Βλ. ΠΑΕ 2019, 261-264, εἰκ. 16-27. Τὶς ἐργασίες ἐπόπτευσαν οἱ Ἀλ. Γιαννίκου καὶ Ἀλ. Ἡλιάδου μὲ συνεργάτη πεδίου τὴ Θ. Παναγιωτοπούλου.

ὀγκολιθικὲς κατασκευὲς τῶν βρεφικῶν ἐγγυτρισμῶν καὶ ἀναλημματικὰ λιμενικὰ ἔργα (εἰκ. 1).

Ἡ τομὴ 10 τοῦ 2019 ἐπεκτάθηκε ἐπειδὴ σὲ σημεῖα πλησιόχωρα τῶν τοίχων K13 καὶ K14 εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς ὀστεολογικὰ κατάλοιπα βρεφῶν μέσα σὲ διακλάσεις τοῦ φυσικοῦ βράχου, ποὺ ἀποδόθηκαν σὲ τέσσερις ἄτυπους ἐγγυτρισμούς. Ἐφέτος, βρέθηκαν ἀκόμα δύο ταφές βρεφῶν, ἐπίσης στὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς 10.1.

Στὸ ἀνώτερο στρώμα, ἡ ἀνάμεικτη κεραμικὴ ἱστορικῶν καὶ προϊστορικῶν χρόνων, λιγοστὲς ψηφίδες ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Πύργου καὶ μικρὸ τμήμα γυαλιοῦ ἀποτυπώνουν τοὺς τρεῖς χρονολογικοὺς ὀρίζοντες ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ὅλο τὸ ἀκρωτήριο. Στὰ κατώτερα στρώματα καὶ στὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς, τὰ σημαντικότερα εὐρήματα (πῆλινο σφονδύλι, τμήμα ὀστρέου ποὺ εἶχε μεταποιηθεῖ σὲ ξέστρο, ἀκέραιες λεπίδες καὶ πυρῆνες ὀψιανοῦ) συνδέονται μὲ κεραμικοὺς τύπους (cheesepot, φιάλη μὲ ἐσώστροφο χεῖλος) καὶ ρυθμοὺς διακόσμησης τῆς πρώιμης Πρωτοχαλκῆς περιόδου, ἡ ὁποία κυριαρχεῖ στὸ Βαθύ (εἰκ. 24, 25, 27, 28). Στὰ ἴδια σημεῖα καὶ πρὸς τὸ κέντρο τῆς τομῆς βρέθηκαν ὄστρεα (στρεῖδι, πορφύρες), λευκὰ κοράλλια τοῦ εἶδους *Cladocora caespitosa* καὶ ζωικά ὅστᾶ (εἰκ. 26), σὲ συγκεντρώσεις ποὺ πιθανὸν σχετίζονται μὲ κατανάλωση τροφῆς, ἀλλὰ καὶ δραστηριότητες ποὺ στὰ δύο σύνολα βρεφικῶν ἐγγυτρισμῶν τῆς βόρειας ἀκτῆς (Ἐξέδρες 1-2, Κατασκευὴ Π2) συνδέονται μὲ τοὺς ἐθιμικοὺς κύκλους ἐκείνων τῶν ταφῶν. Συστηματικὴ ἦταν καὶ ἐδῶ ἡ παρουσία θαλασσινῶν βοτσάλων. Στὸ βόρειο τμήμα τῆς τομῆς, σὲ σχεδὸν ἐπιφανειακὸ ὀρίζοντα, βρέθηκε λίθινο δακτυλόσχημο τέχνηργο, ἴσως σχηματικὸ εἰδῶλιο τοῦ τύπου ποῦ, ὅπως εἶδαμε, ἔχει ἀκόμα δύο παραδείγματα στὸ Βαθύ (εἰκ. 29).

Τὰ ἀνθρώπινα λείψανα ποὺ ἐντοπίσθηκαν σὲ δύο σημεῖα σχετικὰ κοντὰ στὸν τοῖχο K13 ἀνήκουν σὲ δύο ἀρτιγενῆ βρέφη. Ἡ ἀποσπασματικότητα τῶν ὀστέων καὶ τῆς κεραμικῆς δὲν ἐπιτρέπει νὰ χαρακτηρίσουμε τὰ δύο σύνολα «ἐγγυτρισμούς» ἢ πρωτογενεῖς ἐνταφιασμούς (εἰκ. 30). Δύο ἀριστερὰ μηριαῖα ὅστᾶ βρέθηκαν σὲ Π-σχημὴ διαμόρφωση τοῦ φυσικοῦ βράχου (εἰκ. 31), ἀλλὰ ἀπὸ τὴν εἰκόνα αὐτὴ δὲν μπορούμε νὰ συναγάγουμε ταυτόχρονη διπλὴ ταφὴ ἢ οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς μεταξὺ τῶν

βρεφῶν. Προφανῶς ἡ ἀναστάτωση ὀφείλεται στὴ λεπτὴ ἐπίχωση γῆς ποὺ ἐκάλυψε τὸν χῶρο μέσα στὶς χιλιετηρίδες¹⁷.

Ἡ εὕρεση τῶν ἑξι συνολικῶν βρεφικῶν ταφῶν κατὰ τὸ μῆκος τοῦ ὀχυρωματικοῦ(;) τοίχου K14 καὶ πλησίον τοῦ τοιχείου K13 ἴσως δὲν συνιστᾷ ἀνασκαφικὴ συγκυρία ὀφειλόμενη στὴ μικρότερη ἔκθεση τῶν ψηλότερων καὶ ἐπίπεδων σημείων τοῦ πλατώματος ἔναντι τῶν ἐπικλινέστερων, ἀλλὰ στὴ «χωροταξικὴ» ἀρχὴ ποὺ ἤθελε τίς ταφές τῶν βρεφῶν νὰ ἀποτίθενται σὲ συγκεκριμένα extra muros σημεία τῆς ἀκρόπολης.

Τομὴ 12 στὸ Ἀνώτερο Πλάτωμα τοῦ πύργου

Ἡ τομὴ 12 ὀρίστηκε στὴ δυτικὴ περιοχὴ τοῦ ἀνώτερου πλατώματος τοῦ ἀκρωτηρίου, στὰ δυτικὰ τοῦ ἐλληνιστικοῦ πύργου, στὴν ἐπίπεδὴ ἐπιφάνεια ποὺ ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὰ προϊόντα τῶν καθαρισμῶν ποὺ εἶχε διενεργήσει τὸ 2008 ὁ Χρ. Ντούμας¹⁸.

Ἡ ἀνασκαφὴ διενεργήθηκε σὲ σημεῖο ὅπου ἀνάμεσα στοὺς ἐπίπεδα λατομευμένους βράχους τοῦ πλατώματος ὑπῆρχε ἐπίχωση, γι' αὐτὸ οἱ διαστάσεις της (3,60 μ. Δ. × 4 μ. Β. × 3 μ. Ν. × 2.50 μ. Α.) καὶ ὁ προσανατολισμὸς της ἀκολουθοῦν τοὺς κομμοὺς τῶν βράχων¹⁹ (εἰκ. 32).

Ἡ τομὴ δὲν ἀπέδωσε κατασκευές ἢ ἄλλα μὴ κινητὰ εὑρήματα. Ἡ ἐπίχωση κόκκινου χρώματος ἦταν ἐνιαία καὶ σὲ μέσο βάθος 0.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια φάνηκε παντοῦ ὁ φυσικὸς βράχος (εἰκ. 35), πιθανότατα λατομευμένος στὴν προϊστορικὴ περίοδο, ὅπως ἔδειξε ἡ καθαρὴ Πρωτοχαλκὴ κεραμικὴ τῶν κατώτερων ὀριζόντων.

Τὸ μόνον σημεῖο ὅπου διαφοροποιήθηκε ἡ ἐπίχωση ἦταν στὸ κέντρο τῆς τομῆς. Ἐδῶ ἀποκαλύφθηκε ἐξαιρετικὰ μεγάλῃ συγκέντρωση ὀστρέων

17. Ἀνάλογα λεπτὴ ἦταν ἡ ἐπίχωση ποὺ εἶχε καλύψει τοὺς τέσσερις ἐγγυτρισμοὺς βρεφῶν στὴν Ὁρθογώνια Κατασκευὴ Π2 τῆς βόρειας ἀκτῆς, βλ. ΠΑΕ 2016, 328-334, εἰκ. 1-8.

18. ΠΑΕ 2008, 133-134.

19. Τὴν ἀνασκαφὴ ἐπόπτεψε ὁ ἀρχαιολόγος Σ. Γκινοῦδης μὲ συνεργάτες τοὺς Μ. Μαραγκάκη, Μ. Ντίμη καὶ Μ. Χουλιάρα.

(πορφύρες καὶ σαλιγκάρια κυρίως), πού φαίνεται ὅτι ἀποτέθηκαν μετὰ τὴν κατανάλωσή τους ἢ τὴν ἐκμετάλλευσή τους γιὰ ἄλλους σκοπούς. Ζωικά καὶ ὁστά ψαριῶν συνηγοροῦν γιὰ ἐπιτόπιες τροφοποπαραγωγικὲς δραστηριότητες (εἰκ. 33, 34).

Ἡ φθαρμένη κεραμικὴ πού προέκυψε ἀπὸ τὴν τομὴ ὑποδηλώνει πὼς ἦταν ἐκτεθειμένη γιὰ ἄρκετὸ διάστημα ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Στὰ ἀνώτερα σημεῖα ἦταν στὴν πλειονότητά της προϊστορικὴ μὲ κάποια ὄστρακα ἱστορικῶν χρόνων, ἐνῶ οἱ κατώτεροι ὀρίζοντες ἦταν ἀμιγῶς προϊστορικοί, μὲ τύπους πού στὸ Βαθὺ χρονολογοῦνται στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν Τελικὴ Νεολιθικὴ στὴν Πρωτοχαλκὴ I καὶ στὴν Πρωτοχαλκὴ II περίοδο (εἰκ. 36-39). Ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἀπουσιάζουν λίθινα ἐργαλεῖα, ἐνῶ λεπίδες, ξέστρα καὶ κόνδυλοι ὀψιανοῦ πιθανὸν ἀποτέθηκαν ἐκεῖ μετὰ τὴν ἐπεξεργασία καὶ ἀχρήστευσή τους. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ δευτερογενεῖς ἀποθέσεις, πού σὲ ὑπαίθριο σημεῖο τῆς προϊστορικῆς ἀκρόπολης, στὸ βάθος τοῦ χρόνου καὶ σὲ διάφορα χρονικὰ ἐπεισόδια, κατέληγαν στὸ σημεῖο αὐτό.

Ὁ βράχος πού ἐντοπίστηκε σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς τομῆς δημιουργεῖ δύο ἐπίπεδα καταστροφώματα, ἡ ἐπιφάνεια τῶν ὁποίων προέκυψε ἀπὸ τὴ λατόμευση τοῦ σκληροῦ ἀσβεστόλιθου. Ἡ εἰκόνα αὐτή, σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς βράχους πού ξεπροβάλλουν στὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ πλατώματος (εἰκ. 32) παραπέμπει σὲ χῶρο ὑπαίθριο, ἴσως μίας πλατείας μὲ χαρρακτηριστικὰ φυσικοῦ ἀμφιθεάτρου, οἱ κοπιώδεις ἀνθρωπογενεῖς ἐπεμβάσεις στὸν ὁποῖον χρονολογοῦνται στὴν προϊστορικὴ περίοδο τῆς ἀκρόπολης.

Τομὴ 13 στὸ βόρειο κλίτος τῆς βασιλικῆς

Ἡ Τομὴ 13 χαράχθηκε ἐγκαρσίως τοῦ βόρειου κλίτους τῆς παλαιο-χριστιανικῆς βασιλικῆς καταλαμβάνοντας τὸ πλάτος του (2.35 μ.). Τὸ μῆκος της στὸν ἄξονα Α.-Δ. ἦταν 4 μ.²⁰. Ὁ ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς

20. Τὴν ἀνασκαφὴ ἐπόπτευσε ἡ ἀρχαιολόγος Θ. Παναγιωτοπούλου, μὲ συνεργάτες πεδίου τοὺς ἀρχαιολόγους Ἀλ. Ἡλιάδου καὶ Μ. Μαραγκάκη.

τῶν πρώτων 2 μ. ἀπὸ Δ. ἀνέδειξε πυκνῆς διάταξης πεσμένο οἰκοδομικὸ ὑλικὸ πὺ ἐπελέγη νὰ μὴν ἀφαιρεθεῖ καὶ ἔτσι ἡ ἀνασκαφή περιορίστηκε στὰ 2 μ. τῆς τομῆς πρὸς Α., ὅπου ἔφτασε ἕως τὸ δάπεδο τοῦ κλίτους (εἰκ. 40, 41).

Τὸ βόρειο κλίτος τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ κατέλαβε τμῆμα τῆς αὐλῆς τοῦ ἑλληνιστικοῦ πύργου²¹, συνεπῶς ὡς βόρειος ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ πρώτου χρησιμοποιήθηκε τὸ λείψανο τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δεύτερου. Ἡ διασπορὰ λευκῶν κονιαμάτων στὴν περιοχὴ, ὥστόσο, δείχνει τουλάχιστον μίαν μεσαιωνικὴ χρήσι τοῦ χώρου, πιθανὸν κάποια μετασκευὴ τοῦ ναοῦ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων. Σὲ αὐτὰ τὰ γεγονότα ὑστερότερον καταρρεύσεων, πὺ δὲν παρακολουθοῦμε στὸ κεντρικὸ κλίτος, ἀποδίδεται ἡ εἰκόνα τῶν πυκνὰ πεσμένων λίθων στὸ δυτικότερο τρίτο τοῦ βόρειου κλίτους. Σὲ μετέπειτα τοῦ ναοῦ χρήσεις τοῦ χώρου ἀποδίδεται ἐπίσης τμῆμα πατημένου δαπέδου ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα στὴν ΝΔ. γωνία τῆς τομῆς (εἰκ. 44-46). Ἡ ἀνασκαφή στὴ συνέχεια ἀφαίρεσε παχὺ στρώμα καταστροφῆς μὲ παρεισφρέον ὑλικὸ προϊστορικῶν αἰώνων (λεμβοειδὲς τριβεῖο) καὶ νεότερων ἱστορικῶν περιόδων (τμῆμα ἀρυβάλλου τοῦ 7ου-6ου αἰ. π.Χ.) (εἰκ. 42, 43).

Τὸ δάπεδο τοῦ βόρειου κλίτους βρέθηκε 0.30 μ. ψηλότερα ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ψηφοθετημένου κεντρικοῦ κλίτους²². Ἦταν ἐπίσης ψηφοθετημένο ἀλλὰ στὴν ἐπιφάνεια πὺ ἀποκαλύφθηκε καλυπτόταν παντοῦ ἀπὸ σκληρὸ ἀσβεστοκονίαμα, προφανῶς σὲ ὑστερότερη χρήσι τοῦ χώρου, ἴσως ἐπειδὴ εἶχε ἤδη φθαρεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ - ὅπως ἔδειξε ἐλάχιστο τμῆμα του - ἢ ἐπειδὴ ὁ χώρος δὲν ἦταν πλέον στεγασμένος (εἰκ. 44-46). Οἱ λιγοστὲς λίθινες ψηφίδες πὺ ἀνασύρθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ χρώματος γκρίζου, καστανοῦ καὶ λευκοῦ δὲν ἐπιτρέπουν διαγνωστικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴν παράστασή του.

Κατὰ τὸ μῆκος τῆς ἐπαφῆς τοῦ δαπέδου τοῦ κλίτους μὲ τὸν θεμέλιο τοῖχο τοῦ πύργου ἀνασκάφηκε ἀγωγός, ὁ ὅποιος στὰ νότια ὀρίζεται ἀπὸ

21. ΠΑΕ 2012, 94, πίν. 74β· 2016, 339, εἰκ. 23· 2017, 284-285, εἰκ. 26.

22. ΠΑΕ 2017, 285-287, εἰκ. 27-30· 2018, 283-285, εἰκ. 2, 6-11.

δύο μεγάλους λίθους κάθετα μπηγμένους στο ὄριο τοῦ καλυμμένου μὲ ἀσβεστοκονίαμα ψηφιδωτοῦ (εἰκ. 44, 45). Μέχρι τὸ βάθος πὺ μπορεῖ νὰ σκάψει τὸ ἀνθρώπινο χέρι δὲν ἐμφανίζεται διαμορφωμένη κοίτη τοῦ ἀγωγοῦ. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωσή του βρέθηκαν στὴν ἐπίπλευση καμένοι σπόροι κυρίως δημητριακῶν²³. Λεῖψανα ἀσβεστοκονιάματος στὸ χεῖλος τοῦ ἀγωγὸ δείχνουν ὅτι αὐτὸς ἀρχικὰ ἦταν καλυμμένος.

Σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ στρώματος καταστροφῆς τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ὀρίζοντα τοῦ μνημείου εἶναι μικρόσωμος ὄξυ-πύθμενος ἀμφορέας τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.²⁴, πὺ ἴσως ἔχει εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴ Σινώπη τοῦ Εὐξείνου Πόντου (εἰκ. 47, 48). Βρέθηκε σὲ κομμάτια στὸ μικρὸ τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ βόρειου κλίτους πὺ ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς.

Ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ Χαλάσματα

Σὲ εὐθεία ἀπόσταση 750 μ. ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο Πύργος, ΒΔ. τοῦ οἰκισμού Μέσα Βαθὺ καὶ στὸν δρόμο γιὰ τὴν Παναγία τοῦ Θωμᾶ, βρίσκονται τὰ ἐρείπια ἐγκατάστασης βοσκῶν καὶ ἡ ἔκταση ὀνομάζεται Χαλάσματα (εἰκ. 49α-β). Τὸ 2019, κατὰ τὶς ἐργασίες μελέτης καὶ ἀποτύπωσης, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν καθηγητὴ τοῦ ΕΜΠ Δ. Φιλιππίδη, τῶν ὁλολίθων καλυβῶν σὲ μία εὐρεία περιοχὴ ἐκατέρωθεν τοῦ δρόμου ἐντοπίστηκαν βραχογραφίες καὶ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα²⁵, γιὰ τὴν καταγραφὴ καὶ τεκμηρίω-

23. Τὴν ἐπίπλευση διενήργησαν οἱ Ἀλ. Ἡλιάδου καὶ Σ. Γκινούδης, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς ἀρχαιοβοτανολόγου δρ. Εὐ. Μαργαρίτη.

24. Σύμφωνα μὲ τὴ βυζαντινολόγο Κατερίνα Πέππα (Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne), πὺ μελετᾷ τὴν κεραμικὴ τῶν χριστιανικῶν αἰώνων ἀπὸ τὸ Βαθὺ, ὁ ἀμφορέας ἀνήκει στὴν κατηγορία Kuzmanov IX ἢ Sinopean “carrot” amphorae, τύπος πὺ χρονολογεῖται στὸν 5ο αἰ. (Α. Opait, “Sinopean, Heraklean and Chersonesan ‘Carrot’ Amphorae”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 16, 2010, 372, εἰκ. 1.6).

25. Βλ. ΠΑΕ 2019, 266-267, εἰκ. 32-33. Γιὰ τὶς ὁλόλιθες καλύβες στὸ Βαθὺ, βλ. Δ. Φιλιππίδης, *Ἀνώνυμη Ἀρχιτεκτονικὴ. Μία Ἀρρητὴ Παρουσία* (Πολιτιστικὸ Ἰδρυμα Ὀμίλου Πειραιῶς, Ἀθήνα 2019) 157, εἰκ. 205.

ση τῶν ὁποίων ζητήθηκε ἡ ἔνταξη τῆς πλαγιᾶς στὴν ἀδειοδοτούμενη ἀπὸ τὸ ΥΠ.ΠΟ.Α. περιοχὴ συστηματικῶν ἐπιφανειακῶν ἐρευνῶν²⁶.

Ἡ συστηματικὴ ἔρευνα ξεκίνησε ἀπὸ περιφραγμένη ἰδιοκτησίᾳ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Φιλόπτωχου Ταμείου Ἀστυπαλαίαις (ΕΦΤΑ), ἡ ὁποία ἐνοικιάζεται ὡς βοσκότοπος²⁷. Στὴν περιοχὴ ὀρίστηκε τοπογραφικὸς κἀνναβος τετραγώνων 50×50 μ. γιὰ τὴν ἔνταξη τῶν ἐπιφανειακῶν λειψάνων καὶ πραγματοποιήθηκε φωτογραμμετρικὴ ἀποτύπωση ἀπὸ ἀέρος (εἰκ. 49, 50). Πραγματοποιήθηκε ἐντατικὴ περιόδευση σὲ ἔκταση περὶπου 8.500 τ.μ., πὺν περιέλαβε κυρίως τὰ τετράγωνα ΑΘ15, ΑΗ15 καὶ ΑΗ14 καὶ σὲ μικρότερη ἔκταση τὰ τετράγωνα ΑΖ14, ΑΖ15 καὶ ΑΘ14.

Ἐντὸς αὐτῆς ἀριθμήθηκαν καὶ καταγράφηκαν 35 κατασκευές, στὴν πλειονότητά τους ἰσχυροὶ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι πὺν δημιουργοῦν ἄνδхра γῆς ἢ ἐπίπεδα κρᾶσπεδα βράχου πὺν συχνὰ φέρουν βραχογραφίες. Δύο ἀπὸ τίς κατασκευές αὐτές ξεχωρίζουν ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὴ χρῆση: ἡ μεγάλη ἐλλειψοειδῆς κατασκευὴ Χ12, ἡ ὁποία συγκροτεῖ ἓναν κεντρικὸ οἰκοδομικὸ χῶρο στὴν ἡπια πλαγιὰ τοῦ ὑψώματος (εἰκ. 51) καὶ ὁ κάθετος στὸν σύγχρονο δρόμο ὀγκολιθικὸς τοῖχος Χ11, πιθανὸν τμήμα διαχωριστικοῦ περιβόλου ἢ ἀρχαῖος συνοριακὸς τοῖχος (εἰκ. 52).

Μὲ τὸ σύστημα καταγραφῆς τῶν βραχογραφιῶν ἀνὰ εἰκονιστικὴ μονάδα καὶ χωρικὴ ἐνότητα καὶ μὲ τὴ λήψη ἐκτύπου ἀπὸ εἰδικὴ ὑγρὴ σιλικὸνη καταγράφηκαν καὶ φωτογραφήθηκαν σὲ εἰδικὰ προγράμματα (εἰκ. 63) οἱ περὶπου 20 ἐπικρουστὲς παραστάσεις στοὺς βράχους τῆς περιοχῆς

26. Γιὰ τίς ἐνέργειες τῆς ἔνταξης τῶν Χαλασμάτων στὴ ζώνη τῆς ἔρευνας θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου καὶ στὴ Διεύθυνση Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ ΥΠ.ΠΟ.Α. Τὴν ὀμάδα τῆς ἔρευνας ἀποτέλεσαν ὁ τοπογράφος Δ. Νιώτης καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι Σπ. Τριάντος, Σ. Γκινούδης καὶ Κ. Μερκούρης. Ἡ ἡλεκτρονικὴ καταγραφὴ τῶν μνημείων ἔγινε μὲ εἰδικὰ σχεδιασμένη ἐφαρμογὴ σὺν πρόγραμμα Evernote, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ μηχανικοῦ ὑπολογιστῶν Παναγιώτη Δούλου. Τὴ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση RTI τῶν βραχογραφιῶν ἐπιμελήθηκε ὁ ἀρχαιολόγος Παναγιώτης Τζοβάρας.

27. Στὸν νομέα τῆς ἔκτασης Πανορμίτη Κουσουλίνη ὀφείλονται εὐχαριστίες γιὰ τίς παρεχόμενες διευκολύνσεις.

ἔρευνας, οἱ ὁποῖες στήν πλειονότητά τους συνδέονται μὲ ἀνθρωπογενεῖς κατασκευές. Θέματα γνωστὰ ἀπὸ τὴ χεσόνησο Πύργος, ὅπως σπεῖρες καὶ πλοῖα πολλῶν τύπων κυριαρχοῦν (εἰκ. 53-59), ὅμως ταυτίστηκαν καὶ νέα θέματα, ὅπως μηγοειδῆ (εἰκ. 60), φαλλόσχημα (εἰκ. 59), καὶ μερικὰ ἀδιάγνωστα (εἰκ. 61-62).

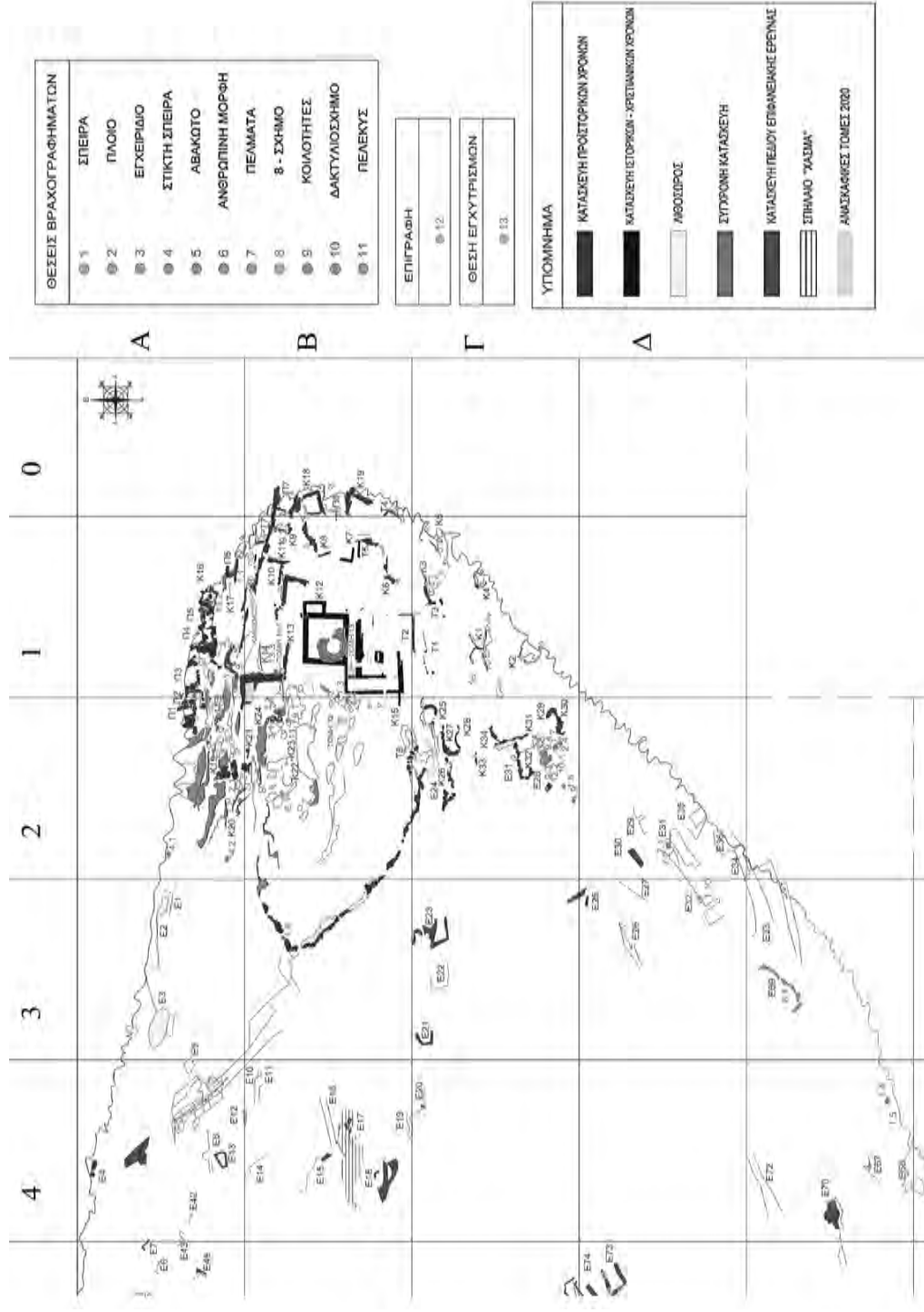
Ἀπὸ τὴν περιοχή ἔρευνας περισυλλέχθηκαν ἐλάχιστα διαγνωστικὰ ὄστρακα κεραμικῆς (κυρίως προϊστορικῶν ἀλλὰ καὶ ἱστορικῶν καὶ νεότερων χρόνων) καὶ λίθινα ἐργαλεῖα (τριβεῖα, λεπίδες ὀψιανοῦ). Ἀπότμημα ἐπιγραφῆς σὲ πολὺ διαβρωμένο ἀσβεστόλιθο σώζει ἀκέραιο τὸ γράμμα Α σὲ γραφὴ κλασικῶν χρόνων (εἰκ. 64, 65), ἐνισχύοντας τὴν εἰκόνα πυκνῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων τῆς ἱστορικῆς ἀρχαιότητος στήν πρὸς Α. τῆς ἐφέτος ἐρευνημένης ζώνης τῶν Χαλασμάτων.

Περιοδεῖες

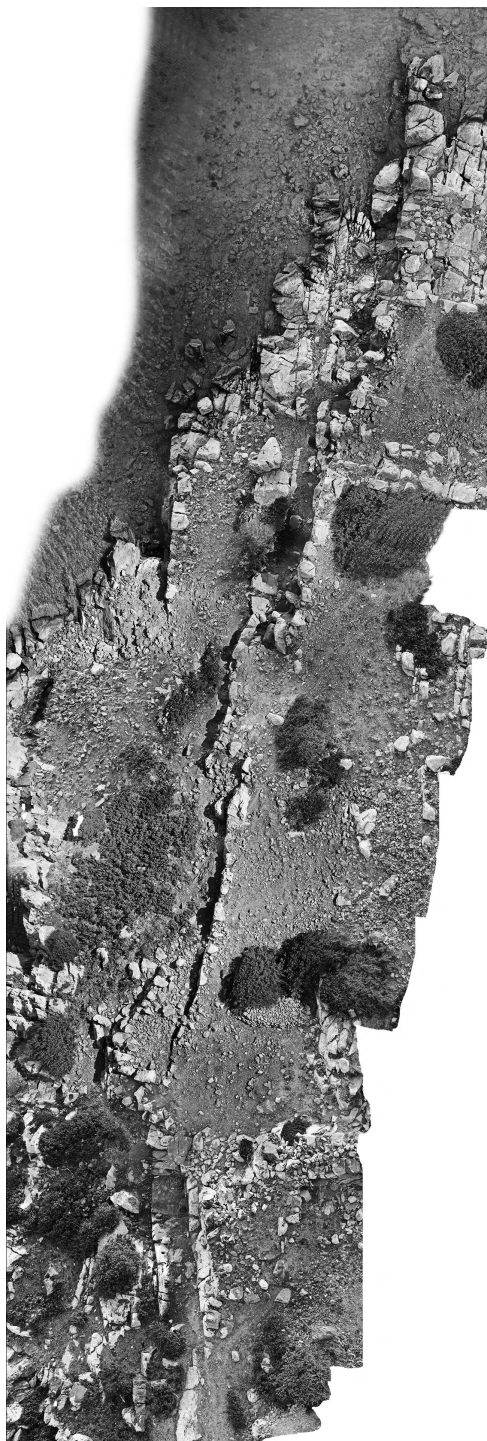
Ἡ περιόδευση στὸ πρὸς Β. τοῦ οἰκισμοῦ Μέσα Βαθὺ ἀπότομο καὶ κατάφυτο μὲ σκίνους ὕψωμα, ποὺ σήμερα ἔχει ἀποδοθεῖ ἐξ ὀλοκλήρου στήν κτηνοτροφία, ἀπέδωσε σημαντικό γιὰ τὴν ἐποπτεία τοῦ κόλπου καὶ τῆς χερσονήσου Βαθὺ παρατηρητήριον, λαξευμένο καὶ ἐν μέρει οἰκοδομημένο ἀπὸ τὸν βράχο τῆς πλαγιᾶς (εἰκ. 66). Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ εὐρήματος ἐπιτείνει ἡ διαπίστωση ὅτι ἀπὸ τὸ ὕψος αὐτὸ ὑπῆρχε ὅχι μόνον ἀπόλυτη ἐποπτεία εὐρύτατης ἔκτασης ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὸν διάυλο τῆς Μπούκας καὶ φτάνει ἕως τὸν Πάνορμο καὶ τὴ Λιανὴ Πούντα, τὸ ΒΔ. ἄκρο τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ ὅτι ἀπὸ ἐδῶ φαίνεται ἡ Χώρα, διαχρονικὸ ἄστρ τοῦ Ἀστυπάλαιας.

Λιγιστὴ ἀλλὰ διαγνωστικὴ κεραμικὴ τῶν ἱστορικῶν κυρίως περιόδων δίνει ἓνα χρονολογικὸ στίγμα γιὰ τὴν κύρια περίοδο χρήσης τοῦ παρατηρητήριου. Τὸ ἀπρόσιτο καὶ τὸ μὴ ὁρατὸ τῆς θέσης ἀπὸ τὴ θάλασσα καθιστοῦν τὴ βίγλα αὐτὴ ὀχυρὸ φυλακεῖο ἄμυνας καὶ ἐλέγχου τῆς περιοχῆς.

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

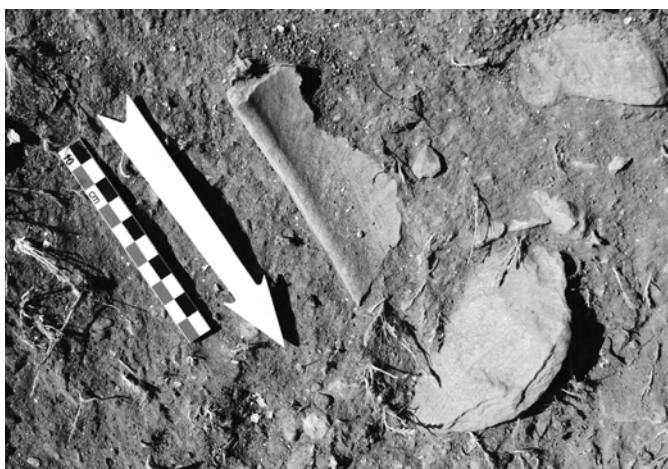
Είχ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο του ακρωτηρίου Πύργος /Ελληνικό (τοπογράφος: Δ. Νιώτης). Μὲ σκίαση σημειώνονται οἱ Τομὲς 10.1, 12 καὶ 13 πρὸς ἀνασκάφηκαν τὸ 2020 καὶ οἱ περιωγὲς τῶν καθαρισμῶν.

Εἰκ. 2. Ὀρβοφωτογράφιση τοῦ Μεγάλου Ἀναλήμματος μετὰ τοὺς καθαρισμοὺς τοῦ 2020 (λήψη Σπ. Τριάντος). Στὸ μέσον τοῦ διαμορφώνεται ὁ Ἀνατολικὸς Ὀρβογώνιος Πρόβολος καὶ στὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ ὁ Δυτικὸς Τριγωνικὸς Πρόβολος, ὁ ὁποῖος ἐφάπτεται τῆς ἀναλημματικῆς θεμελίωσης τοῦ Ὀρβογώνιου Οἰκοδομήματος.

Εἰκ. 3. Μεγάλο Ἀνάλημμα βόρειας κλιτύος. Ὁ Ἀνατολικὸς Ὁρθογώνιος Πρόβολος μετὰ τὸν καθαρισμὸ (λήψη ἀπὸ ΒΑ.). Ὁ λαξευμένος φυσικὸς βράχος λειτουργεῖ ὡς κατὰστρωμα τῆς ἀνηφορικῆς εἰσόδου πρὸς τὴν προϊστορικὴ ἀκρόπολη.

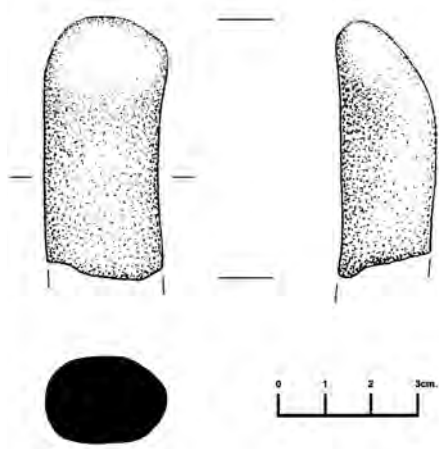
Εἰκ. 4. Μεγάλο Ἀνάλημμα. Χεῖλος φιάλης καὶ σχιστολιθικὸ πῶμα, ἐπιφανειακὰ εὐρήματα κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἀνοίγματος ποὺ διαμορφώνει τὸν Ἀνατολικὸ Ὁρθογώνιο Πρόβολο.

Εἰκ. 5. Μεγάλο Ἀνάλημμα. Χεῖλος εὐρύστομης φιάλης με πτερυγίσχημη ἀπόφυση-λαβή.

Εἰκ. 6, 7. Μεγάλο Ἀνάλημμα, Ἀνατολικὸς Ὁρθογώνιος Πρόβολος. Κεφάλι μαρμάρινου εἰδωλίου σχηματικῶ τύπου ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμό.

Εἰκ. 8. Σχέδιο τοῦ μαρμάρινου εἰδωλίου (Ν. Σεπετζόγλου).

Εἰκ. 9. Μεγάλο Ἀνάλημμα βόρειας κλιτύος. Ὁ Ἀνατολικὸς Ὁρθογώνιος Πρόβολος διαμορφώνει διπλὴ ἐπικλινῇ πρόσβαση στὴν ἀκρόπολη. Ὁ Δυτικὸς Τριγωνικὸς Πρόβολος γωνιάζει μετὸ ἰσχυρὸ κτίριο (πύργος;) καὶ ἔχει χαρακτηριστικὰ κύριαι εἰσόδου τῆς προϊστορικῆς ἐγκατάστασης.

Εἰκ. 10. Ὁ Δυτικὸς Τριγωνικὸς Πρόβολος (ἀριστερὰ) λειτουργοῦσε πιθανότατα ὡς εἴσοδος στὴν προϊστορικὴ ἀκρόπολη, ἴσως καὶ ὡς προμαχώνας. Τὸ Μεγάλο Ἀνάλημμα στὸ πέρας του γωνιάζει μετὸ Ὁρθογώνιο Οἰκοδόμημα (πύργος;), ὃ πρὸς Β. θεμέλιος βράχος τοῦ ὁποίου διαμορφώνει ἐπικλινὲς κατὰστρωμα πυκνότατα βραχογραφημένο.

Είκ. 11. Ὁ Δυτικός Τριγωνικός Πρόβολος μετὰ τὸν καθαρισμό, λήψη ἀπὸ Β. Ἡ ὀγκολιθική του δομὴ δείχνει ὅτι ἀποτελοῦσε ἐξ ἀρχῆς ὀργανικὸ τμῆμα τοῦ Μεγάλου Ἀναλήμματος, πιθανότατα τῇ βασικῇ εἰσόδῳ τῆς ἀκρόπολης.

Είκ. 12. Τὸ Μεγάλον Ἀνάλημμα καὶ ὁ Δυτικός Τριγωνικός Πρόβολος μετὰ τὸν καθαρισμό, λήψη ἀπὸ ΒΑ.

Εἰκ. 13. Ὁρθογώνιο Οἰκοδόμημα. Ὁ καθαρισμὸς τοῦ στιβαροῦ δυτικοῦ τοίχου ἐνισχύει τὴν ἐκτίμηση ὅτι πρόκειται γιὰ κτίριο ἀμυντικῆς χρήσης, ἴσως πύργο.

Εἰκ. 14. Ὁ κατωφερὴς βράχος ἐξωτερικὰ τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ Ὁρθογώνιου Οἰκοδομήματος δημιουργεῖ κατάστρωμα κατάστικτο μὲ βραχογραφίες (σημειώνονται μὲ κιμωλία). Λήψη ἀπὸ ΒΑ.

Εἰκ. 15. Ὁ «βραχόλιθος τῶν σπειρῶν» κατὰ τὶς ἐργασίες ἀποκάλυψης τῶν πυκνῶν ἐπικρουστῶν παραστάσεων σπειρῶν καὶ κοιλοτήτων.

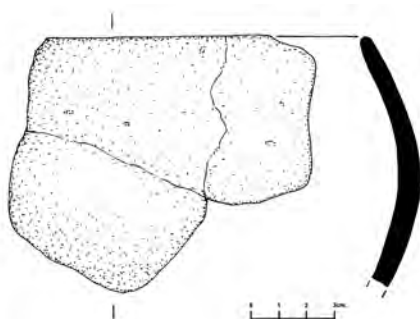
Εἰκ. 16. Ἡ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸν «βραχόλιθο τῶν σπειρῶν» περιεῖχε τμήματα ἀγγείων, τέχνηρα ὀψιανοῦ, ὄστρεα καὶ λίθινη χάντρα.

Εἰκ. 17. Στὴν ἐπαφὴ τοῦ «βραχόλιθου τῶν σπειρῶν» μὲ τὸν σταυρόσχημο βράχο ἓνας κομμὸς λατομευμένου βράχου καὶ λίθοι διαμόρφωσαν χαμηλὸ ἀναβαθμό. Ἐπ' αὐτοῦ πατοῦσε λίθινο πῶμα.

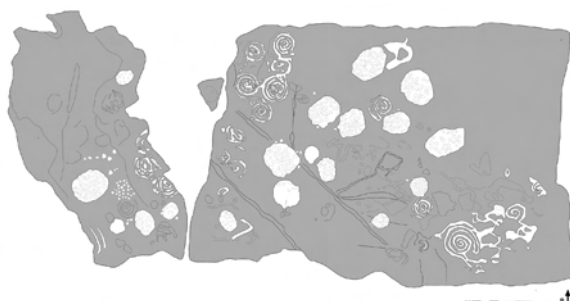
Εἰκ. 18. Σφηνωμένη στὸν σταυρόσχημο βράχο βρέθηκε φιάλη τῆς Τελικῆς Νεολιθικῆς / Πρωτοχαικῆς Ι περιόδου.

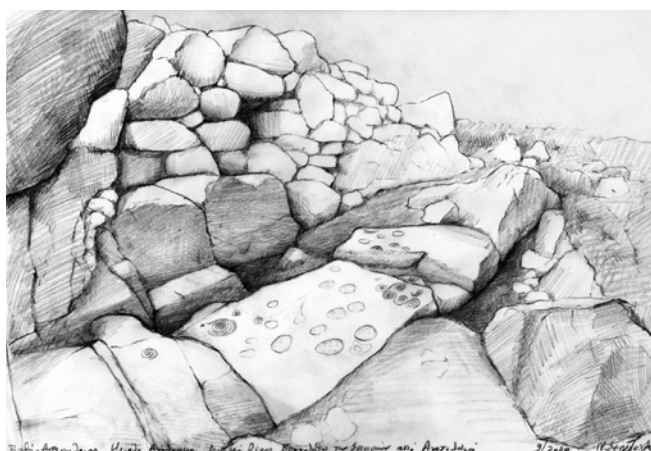
Εἰκ. 19. Σχέδιο τῆς φιάλης (Ν. Σεπετζόγλου).

Εἰκ. 20. Στὸ ΝΔ. τμῆμα τῆς ἐπιφάνειάς του ὁ «βραχόλιθος τῶν σπειρῶν» διέσωζε τὴν ἀντίχρωμη εἰκόνα πού δημιουργοῦσαν στὴν ἀρχαιότητα οἱ ἐπικρουστὲς γλυφές.

Εἰκ. 21. Ὁ «βραχόλιθος τῶν σπειρῶν» (σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου).

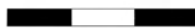
Εἰκ. 22. Ἡ περιοχή τοῦ «βραχόλιθου τῶν σπειρῶν» σὲ σκίτσο τοῦ ζωγράφου Ν. Σεπετζόγλου.

Εἰκ. 23. Ἡ τομὴ 10.1 (ἐνοποιημένη πρὸς Δ. μετὰ τὴν Τομὴ 10 τοῦ 2019) μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς. Ὁ ὀχυρωματικός(;) τοῖχος K14 καὶ ὁ ἀναλημματικός K13 συνιστοῦν τὰ ὅριά της. Σὲ πλησιόχωρα τῶν τοίχων σημεῖα βρέθηκαν οἱ ἑξὶ συνολικὰ ταφῆς βρεφῶν.

Εἰκ. 24. Τομὴ 10.1. Πήλινο σφονδύλι ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν βρεφικῶν ταφῶν.

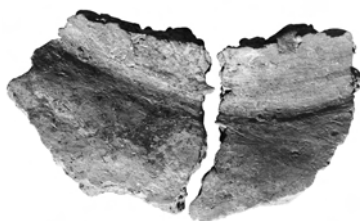
Εἰκ. 25. Τομὴ 10.1. Χεῖλος ὀστρέου μεταποιημένο ὡς ξέστρο ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν βρεφικῶν ταφῶν.

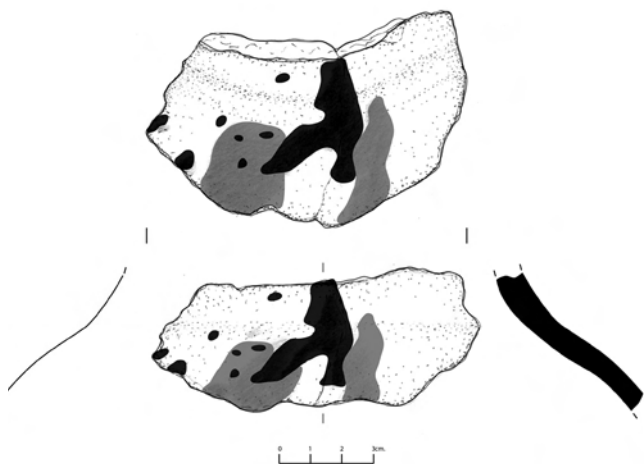
Εἰκ. 26. Τομή 10.1. Λευκὸ κοράλλι τοῦ εἴδους *Cladocora caespitosa* ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν βρεφικῶν ταφῶν.

Εἰκ. 29. Τομή 10.1. Λίθινο δακτυλόσχημο τέχνηργο, πιθανὸν σχηματικὸ εἰδῶλιο.

Εἰκ. 27. Τομή 10.1. Τμῆμα ἀπὸ τὸν ὦμο ἀγγείου μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ δίχρωμη διακόσμηση μελανοῦ καὶ ἐρυθροῦ τῶν Τελικῶν Νεολιθικῶν / Πρωτογαλκῶν I χρόνων.

Εἰκ. 28. Σχέδιο τοῦ δίχρωμου ἀγγείου (Ν. Σεπετζόγλου).

Εἰκ. 30. Τομή 10.1. Συσσώρευση ὀστῶν καὶ ὀστράκων ἀπὸ διαταραγμένη ταφὴ βρέφους (ἐγγυτρισμός:).

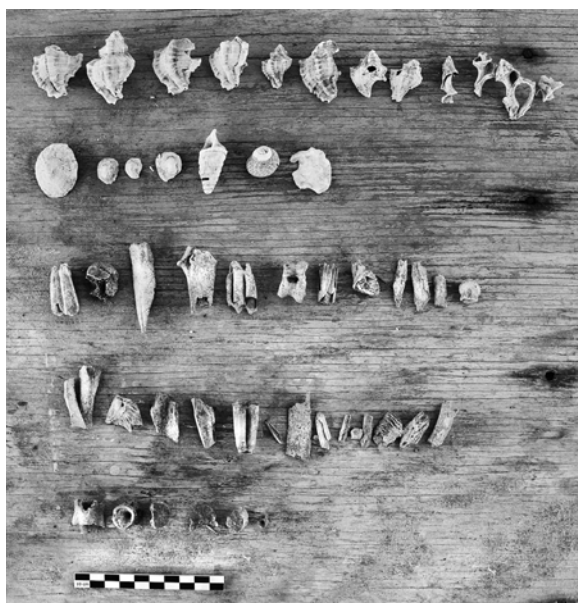
Εἰκ. 31. Τομή 10.1. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν ὁρίζοντα τῶν ταφῶν μὲ δύο ἀριστερὰ μηριαῖα ὅστὰ ἀρτιγενῶν βρεφῶν.

Εἰκ. 32. Ἡ Τομὴ 12 ἀπὸ τὰ Δ. Στὸ βάθος ὁ ἐλληνιστικὸς πύργος καὶ τὸ σύγχρονο ἀσβεστοκάμινο.

Εἰκ. 33. Ἡ Τομὴ 12 ἀπὸ τὰ ΒΔ. Στὸ μέσον της βρέθηκε πυκνὸς σωρὸς ἀπὸ κελύφη ὀστρέων, ἀκέραια καὶ θρυμματισμένα, καὶ λιγότερα ζωικὰ καὶ ὀστὰ ψαριῶν.

Εικ. 34. Τομή 12. Χαρακτηριστικά κελύφη όστρέων, ζωικά και όστά ψαριών.

Εικ. 35. Ή Τομή 12 από ΒΔ. Ή λατόμευση του βράχου στόν πυθμένα της χρονολογήθηκε στην προϊστορική περίοδο τής ακρόπολης.

Εἰκ. 36. Τομή 12. Λαβὴ ὑδροφόρου με ἐγχαράξεις ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ.

Εἰκ. 37. Τομή 12. Συμπαγὴς λαβὴ μεγάλης φιάλης, χαρακτηριστικὸς τύπος ἀγγείου τῆς πρώιμης 3ης χιλιετίας π.Χ.

Εἰκ. 38. Τομή 12. Βάσεις ἀγγείων με ἀποτύπωμα ψάθας καὶ χεῖλη ἀνοικτῶν ἀγγείων τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ.

Εἰκ. 39. Τομή 12. Λαίμους καὶ χεῖλος εὐρύστομου ἀγγείου τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ.

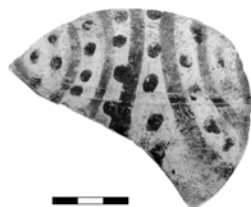
Εἰκ. 40. Ἡ Τομή 13 ἐρεῦνησε τμῆμα τοῦ δυτικοῦ πέρατος τοῦ βορείου κλίτους τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Ἐπιφανειακὰ εὐρήματα καὶ μεγάλος ὄγκος πεσμένου οἰκοδομικοῦ ὕλικου δείχνουν περισσότερες φάσεις χρήσεων σὲ αὐτὸν τὸν χώρο τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 41. Ὁρθοφωτογράφιση τῆς Τομῆς 13. Ὁ δυτικὸς ἰσχυρὸς τοῖχος εἶναι ὁ διαχωριστικὸς τοῦ νάρθηκα ἀπὸ τὸ βόρειο κλίτος τῆς βασιλικῆς.

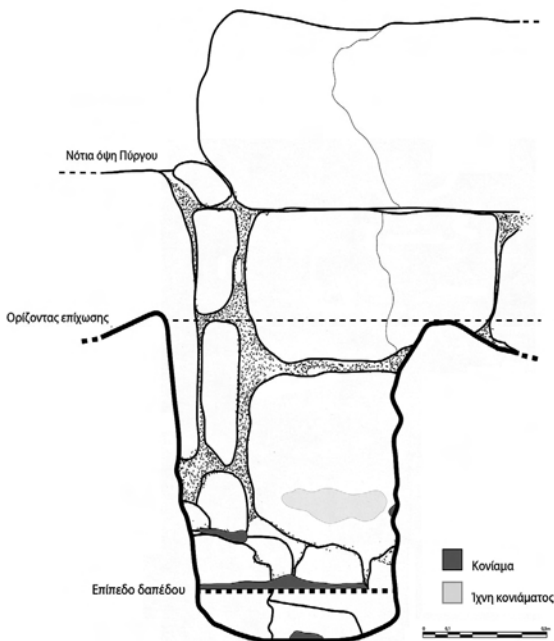
Εἰκ. 42. Τομὴ 13. Λεμβοειδὲς τριβεῖο προϊστορικῆς περιόδου ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ βόρειου κλίτους τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

Εἰκ. 43. Τομὴ 13. Τμῆμα ἀρυβάλλου τοῦ 7ου-6ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ βόρειου κλίτους τῆς βασιλικῆς.

Εἰκ. 44. Τομή 13. Τὸ ψηφο-
θετημένο βόρειο κλίτος τῆς
παλαιοχριστιανικῆς βασιλι-
κῆς ἀκουμποῦσε στὸ λείψα-
νο τοῦ ἐλληνιστικοῦ πύργου.
Κατὰ τὸ μῆκος τῆς ἐπαφῆς
τους ἐρευνήθηκε κτιστὴ αὖ-
λακα, πιθανότατα ἀγωγός.

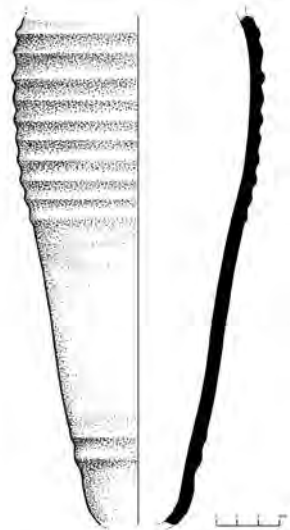
Εἰκ. 45. Τομή 13. Ὅψη
πρὸς Α, μὲ τὸν ἐξωτε-
ρικό τοῖχο τοῦ ἐλλήνι-
στικοῦ πύργου (σχέδιο
Ν. Σεπετζόγλου).

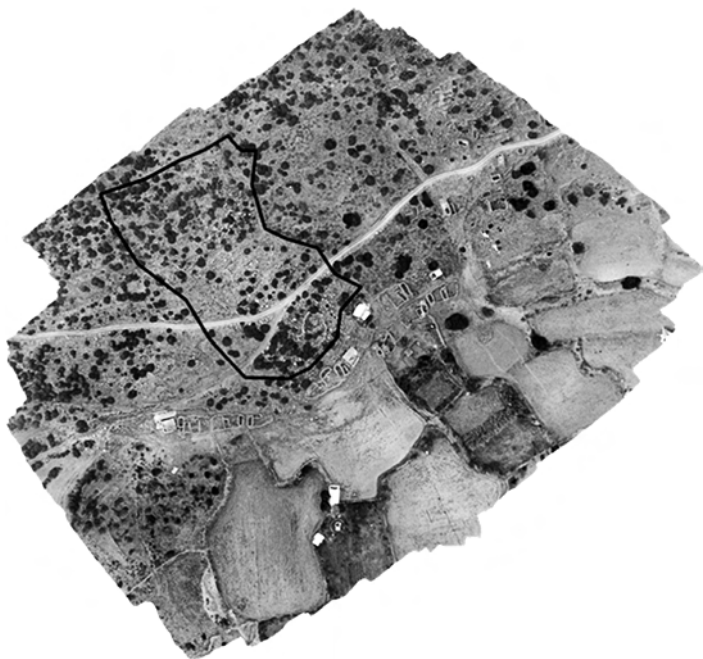
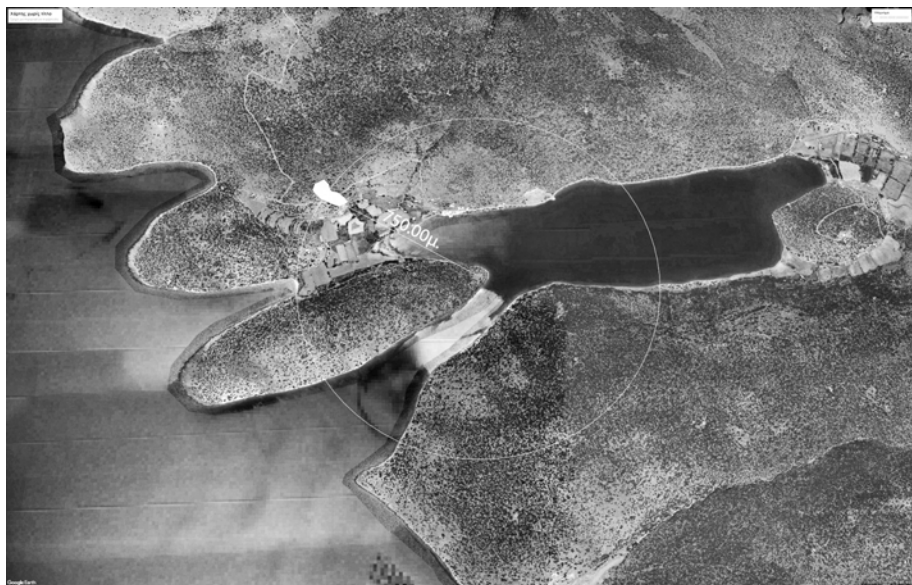
Εἰκ. 46. Τομή 13. Τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ βόρειου κλίτους εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ σκληρὸ ἀσβεστοκονίαμα, πιθανὸν λόγῳ ἐκτεταμένης φθορᾶς τοῦ ἢ σὲ μεταγενέστερη φάση, ὅταν ὁ χώρος αὐτὸς δὲν ἦταν πλέον στεγασμένος.

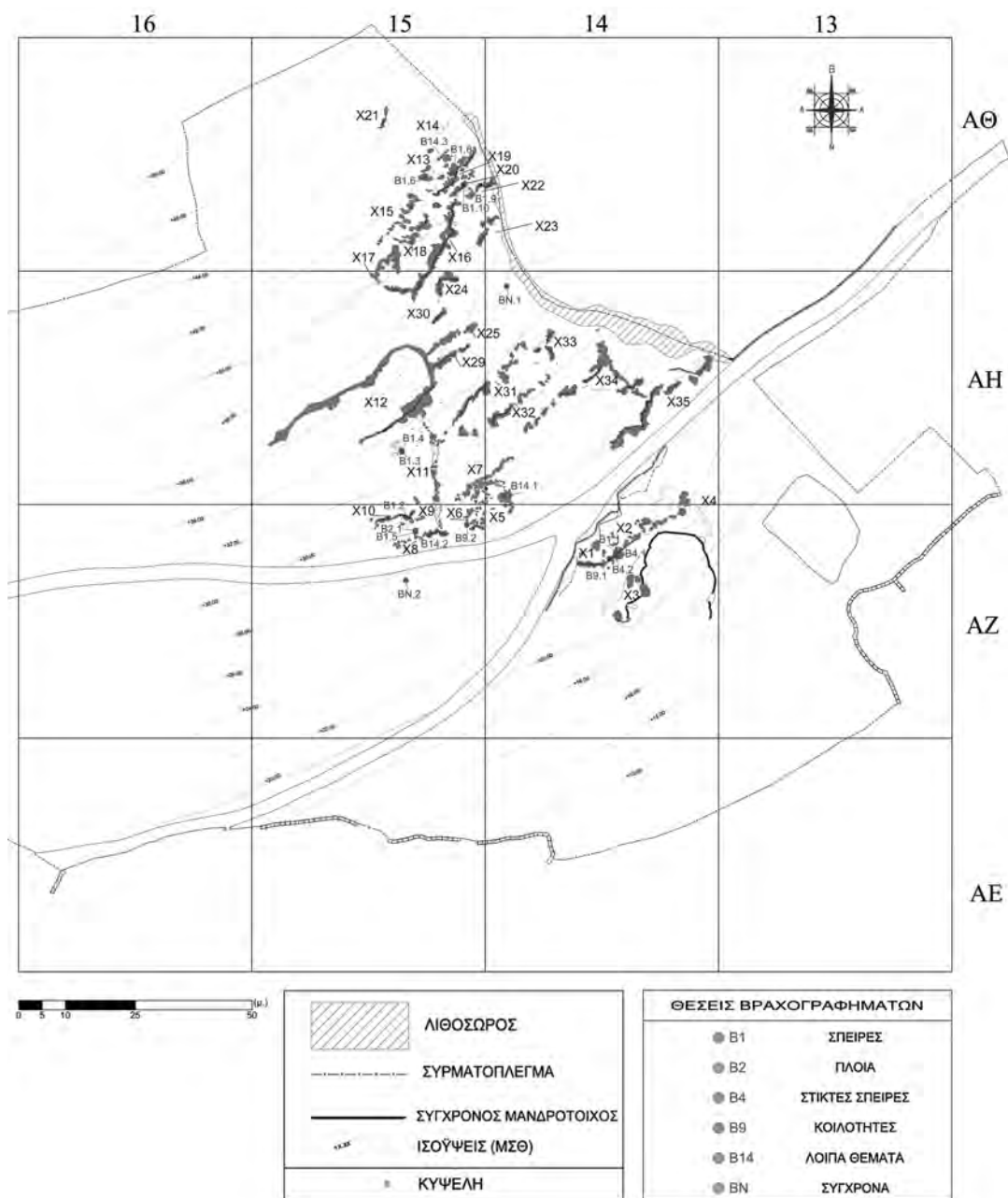
Εἰκ. 47. Τομή 13. Ὄξυπύθμενος ἀμφορίσκος τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ βόρειου κλίτους.

Εἰκ. 48. Τομή 13. Σχέδιο τοῦ ὀξυπύθμενου ἀμφορίσκου (Ν. Σεπετζόγλου).

Είκ. 49α-β. Χαλάσματα, ή θέση τής νέας έρευνας στόν κόλπο Βαθύ. Στήν είκ. 49α ή θέση σημαίνεται σέ άεροφωτογραφία τής περιοχής (Δ. Νιώτης). Στήν είκ. 49β έντός πλαισίου σημαίνεται ή περιοχή συστηματικής περιόδευσης τοῦ 2020 (Σπ. Τριάντος).

Είκ. 50. Χαλάσματα. Ο τοπογραφικός κάρναβος στην περιοχή ενδιαφέροντος με τις αριθμημένες κατασκευές και τις βραχογραφίες (Δ. Νιώτης).

Είκ. 51. Χαλάσματα. Ἡ ἐλλειψοειδῆς κατασκευὴ X12 καταλαμβάνει ἐπίπεδο πλάτωμα τῆς πλαγιᾶς. Λήψη ἀπὸ Ν.

Είκ. 52. Χαλάσματα. Ὁ ἰσχυρὸς τοῖχος X11, κατεύθυνσης Β.-Ν., ἴσως τμῆμα περιβόλου ἢ συνοριακοῦ τοίχου.

Εἰκ. 53. Χαλάσματα. Οἱ βραχογραφίες στικτῶν καὶ σπειρῶν συνεχοῦς γλυφῆς B1.1, B4.1, B4.2 πάνω σὲ βράχο τῆς κατασκευῆς X1.

Εἰκ. 54. Χαλάσματα. Βραχογραφίες σπειρῶν σὲ κατακόρυφη ἐπιφάνεια ριζιμοῦ βράχου, στὸ ἀνώτερο σημεῖο τῆς ἐρευνημένης πλαγιᾶς. Στὸ βάθος ἡ χερσόνησος τοῦ Πύργου.

Εἰκ. 55. Χαλάσματα. Τὸ ζεῦγος βραχογραφημένων σπειρῶν ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ ἴδιου πλάτους καὶ βάθους γλυφὴ στὸν φλοιὸ τῆς πέτρας.

Εἰκ. 56. Χαλάσματα. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις οἱ βραχογραφίες σπειρῶν σή-
μαιναν ἐπιφάνειες ὁρατῶν ἀπὸ μακριὰ βράχων καὶ καταστρώματα «δρόμων».
Στὸ βάθος ὁ μεσοβυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη Θεολόγου.

Εἰκ. 57. Χαλάσματα. Βραχογραφίες σπείρας καὶ πολύκωπου πλοίου με̐ θαλαμίσκο, στοιχεῖο καινοφανές στὴ συναφῇ εἰκονογραφία τοῦ Αἰγαίου τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ.

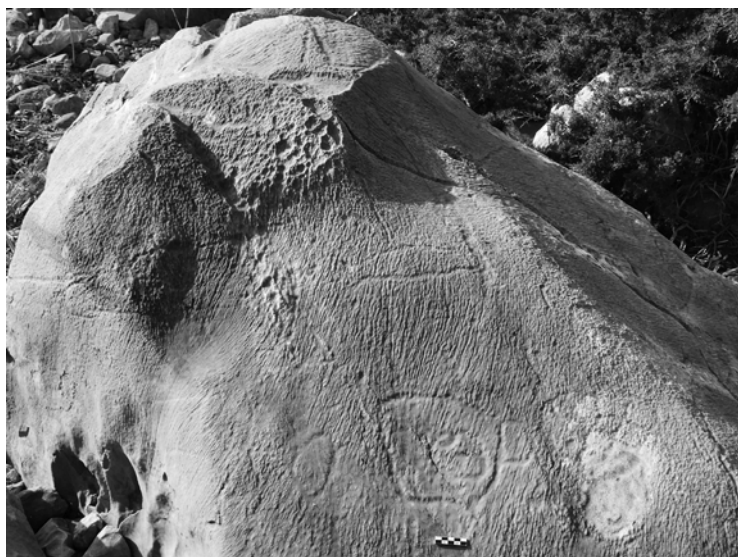
Εἰκ. 57, 58. Σχέδιο τῶν βραχογραφιῶν (Ν. Σεπετζόγλου).

Εἰκ. 59. Χαλάσματα. Βραχογραφίες σπείρας, φαλλόσχημου(;) καὶ ἄλλων θεμάτων καλύπτουν ριζιμιὸ βραχόλιθο.

Εἰκ. 60. Χαλάσματα. Βραχογράφημα μηνοειδῶν θεμάτων B13.2 (ἴσως πλοίων) πάνω στὴν κατασκευή X8.

Εἰκ. 61. Χαλάσματα. Βραχογραφίες ἀδιάνγνωστων θεμάτων συνεχοῦς γλυφῆς (B13.1) διατεταγμένες σὲ δύο σειρὲς σὲ κατακόρυφο βράχο τῆς κατασκευῆς X5.

Εἰκ. 62. Σχέδιο τῶν βραχογραφιῶν τῆς εἰκ. 61 (Ν. Σεπετζόγλου).

Εἰκ. 63. Οἱ βραχογραφίες στὸ Βαθὺ τεκμηριώνονται μὲ κάθε πρόσφορο μέσο τῆς τεχνολογίας, ἐδῶ σὲ νυχτερινή φωτογράφιση μὲ τὴ μέθοδο RTI (Π. Τζοβάρας).

Εἰκ. 64. Χαλάσματα. Ἀπότμημα ἐπιγραφῆς σὲ διαβρωμένο ἀσβεστόλιθο. Ἐντοπίστηκε σὲ συνάφεια μὲ τὴν κατασκευὴ X8.

Εἰκ. 65. Τὸ ἀπότμημα τῆς ἐπιγραφῆς διασώζει σὲ τύπο τῶν κλασικῶν χρόνων τὸ γράμμα Λ.

Εἰκ. 66. Οἱ βραχώδεις ὄγκοι τῆς ἀπότομης πλαγιᾶς στὰ ΒΑ. τοῦ χωριοῦ Μέσα Βαθὺ ἔχουν διαμορφωθεῖ σὲ ὄχυρὸ παρατηρητήριον, ποὺ ἐποπτεύει τὴ Χώρα τῆς Ἀστυπάλαιας καὶ ὁλόκληρη τὴ βόρεια ἀκτογραμμὴ τοῦ νησιοῦ.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

Με χορηγία του Ρώσου φίλου της Άνασκαφης Eugene Kaspersky κατά το 2020 ἐκτελέστηκαν ἐργασίες πεδίου που ἀπέβλεπαν ἀφ' ἑνὸς στὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Οἰκία τῶν Θρανίων καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν ἀποκάλυψη τοῦ κατεστραμμένου ἀπὸ τὴν δράση τοῦ χειμάρρου που διέσχιζε τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο μέχρι τὸ 1967 νοτιοδυτικὸ τμήματος τοῦ Συγκροτήματος Β¹.

Α. «Οἰκία τῶν Θρανίων» (εἰκ. 1)

Με ὑπεύθυνη τὴν ἀρχαιολόγο Κικὴ Μπίρταχα μεταξὺ 15 Σεπτεμβρίου καὶ 30 Ὀκτωβρίου 2020 συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸν Χῶρο 2 (εἰκ. 2)². Γνωστὰ ἀπὸ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους παρέμεναν στὴ θέση τους στὴν ΒΔ. γωνία τοῦ Χώρου ἀμφορεῖς, μία πρόχους, δύο πρῶιμοι τύποι νευρωτῶν ἀγγείων καὶ πήλινες λάρνακες (εἰκ. 3). Κατὰ τὸ τρέχον ἔτος ἀφαιρέθηκαν σταδιακὰ ἀποκαλύπτοντας τὰ ἀκόλουθα.

Μετὰ τὴν μετακίνηση τῶν λαρνάκων, ἓνα πολὺ μικρὸ μολύβδινο εἰδῶλιο τετράποδου ζώου, μᾶλλον νεαροῦ αἰγοειδοῦς³ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸν πυθμένα τῆς μεγαλύτερης (εἰκ. 4)⁴, ἐνῶ δυτικὰ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες κρυβό-

1. ΠΑΕ 1967, 130-131.

2. Τὴν ἀνασκαφικὴ ομάδα ἀποτελέσαν ἡ ἀρχαιολόγος Κικὴ Μπίρταχα ἐπικουρούμενη ἀπὸ τὴν πτυχιούχο τοῦ Ἱστορικοῦ - Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τοῦ ΕΚΠΑ Μαρία Καρρᾶ, ὁ ἀρχιτέκτων Γιάννης Μπίτης, ὁ ἀρχιτεχνίτης Ἀρτέμης Σιγάλας καὶ ὁ τεχνίτης ἀνασκαφῆς Μανώλης Σιγάλας.

3. Ὡψ. 2.2 ἐκ., μῆκ. 4 ἐκ.

4. Ἡ λάρνακα ποὺ περιεῖχε τὸ χρυσὸ εἰδῶλιο αἰγᾶγρου (ΠΑΕ 1999, 172-173).

ταν θησαυρός 72 μικκύλων άγγείων (είκ. 5), ήτοι: 21 πρωτοκυκλαδικά άρυβαλλοειδή (είκ. 6) και μεσοκυκλαδικά, μικρά επίσης σωληνωτά (είκ. 7), ραδινοί άμφορίσκοι (είκ. 8), μία προχοΐσκη και άωτα ποτήρια (είκ. 9), καθώς και ραδινα νευρωτά άγγεία (είκ. 10). Δύο από τά σωληνωτά άγγεία κοσμοϋνται με πλαστική παράσταση φιδιοϋ (είκ. 11), ένω πέντε άλλα φέρουν έγγάρακτα σύμβολα (είκ. 12). Στο σύνολό τους τά μικρά αϋτά σκεύη ήσαν προϊόντα μαζικής παραγωγής και εϋτελοϋς ποιότητας και ή έναπόθεσή τους στην Οικία τών Θρανίων είχε μάλλον συμβολική σημασία.

Τό χωμάτινο δάπεδο, στο όποιο ήσαν πακτωμένα βότσαλα και πλακοειδείς λίθοι (είκ. 5) καλυπτόταν από λευκή άνόργανη ύλη, πιθανώς ζεόλιθο, ένω τό χαλαρό στρώμα καθαρής λεπτόκοκκης θαλάσσιας άμμου πού άπλωνόταν προς την ΝΑ. γωνία τοϋ χώρου φαίνεται πως ήταν συνέπεια παλιρροϊκοϋ κύματος άμέσως μετά την ήφαιστειακή έκρηξη. Προκειμένου νά συντηρηθοϋν στο έργαστήριο, αφαιρέθηκαν και τά έναπομένοντα κέρατα από τόν αποθέτη τής ΒΑ. γωνίας τοϋ Χώρου 2 (είκ. 13). Ο αριθμός τών κεράτων πού συνολικά άνασύρθηκαν ύπερβαίνει τά 1.000 ζεύγη, τά όποια άναρτώνταν σε κατακόρυφους μικροϋς πασσάλους (είκ. 14) σχηματίζοντας ένα είδος ίκριώματος έκτατοϋ προς κάθε κατεύθυνση (είκ. 15-16). Στην πλειονότητά τους (περ. 80%) είναι κέρατα κριών, ένω τά υπόλοιπα άνήκαν σε αίγες και εκείνα τής κατώτερης στρώσης σε βοοειδή (είκ. 17). Ύπενθυμίζεται ότι παλιότερα είχαν βρεθεί και κέρατα ελάφου⁵. Τά ίχνη καύσης πού παρατηροϋνται σε όρισμένα κέρατα πιθανώς προέρχονται από έκθεση σε φωτιά για την πλήρη απαλλαγή τους από όργανικά κατάλοιπα πριν από την απόθεσή τους. Στην επιφάνεια άλλων κεράτων διατηροϋνται ίχνη πορτοκαλέρυθρης οϋσίας, πιθανώς από έμβάπτιση σε υδρόχρωμα.

Στο μέσον περίπου τής νότιας παρειάς τοϋ αποθέτη κεράτων άποκαλύφθηκε τό αποτύπωμα μεγάλου ξύλινου όμοιώματος κέρατος ύψους περ.

5. ΠΑΕ 1999, 172.

80 εκ. (εἰκ. 16), τὸ ὁποῖο ἀνακτῆθηκε ὡς γύψινο ἐκμαγεῖο (εἰκ. 17). Στὴν ἴδια περιοχὴ καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀνακτῆθηκαν καὶ ἄλλα ξύλινα ὁμοιώματα διπλῶν κεράτων σὲ διάφορα μεγέθη.

Ἀνάμεσα στὰ ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν μαζί μὲ τὰ κέρατα, περιλαμβάνονται μία βαθειὰ προχυτική λεκάνη μὲ κατάλοιπα ἐρυθροῦ χρώματος στὸ ἐσωτερικὸ καὶ καπνιάς στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 18, κάτω), ἓνας ἀμφορίσκος (εἰκ. 18, ἐπάνω ἀριστερά), ἐπτὰ σωληνωτά (εἰκ. 18, ἐπάνω δεξιὰ), καὶ πέντε μικκύλα ΠΚ ἀγγεῖα (εἰκ. 19, ἐπάνω δεξιὰ καὶ κάτω ἀριστερά). Ἀνάμεσα στὰ κέρατα τῶν κατώτερων στρώσεων περι-συνελέγησαν πληθώρα ἀπανθρακωμένων καρπῶν κριθῆς, ὀσπρίων καὶ ἐλαιοπυρήνων, ἐνῶ λίγο βαθύτερα, στὴν ΒΑ. γωνία (εἰκ. 17) βρέθηκε ἀνεστραμμένη μικρὴ ὀρθογώνια λάρνακα ἐπιχρισμένη ἐσωτερικὰ μὲ κόκκινο χρῶμα (εἰκ. 19, ἐπάνω ἀριστερά).

Στὴν περιοχὴ τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ Χώρου 2 εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ σὲ προγενέστερες ἀνασκαφικὲς περιόδους⁶ πήλινες λάρνακες καὶ ἀμφορεῖς (εἰκ. 20). Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν λαρνάκων ἀποκαλύφθηκαν τρία κύπελλα, ἓνας σκύφος, τρία σωληνωτά ἀγγεῖα καὶ ἓνας ἀμφορίσκος (εἰκ. 21), καθὼς καὶ τὸ ὄστρεο θαλάσσιου τρίτων (εἰκ. 22). Ἀπὸ δὲ τὴν ΝΑ. γωνία (εἰκ. 23) ἀφαιρέθηκαν πέντε στενοπύθμενοι μεσοκυκλαδικοὶ ἀμφορεῖς μὲ ὀριζόντιες μηνοειδεῖς λαβές (εἰκ. 24) ποὺ περιεῖχαν ἀνόργανη οὐσία ρόδινου χρώματος καὶ μία μικρὴ λάρνακα. Τὸ χῶμα κάτω ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα ἦταν χαλαρὸ καὶ ἀνάμικτο μὲ μικροὺς ἀργοὺς λίθους, λίθινα ἐργαλεῖα, ὄστρακα, θραύσματα ὀστέων, καθὼς ἐπίσης μικρὰ ἐργαλεῖα καὶ ἀποκρούσματα ἀπὸ ὀψιανό (εἰκ. 25).

Ἡ εἰκόνα τοῦ σημερινοῦ δαπέδου στὸν Χῶρο 2 δείχνει ὅτι ὁ βράχος εἶχε ὑποστεί καθίζηση καὶ τὸ κενὸ εἶχε γεμίσει μὲ ἄτακτα ριγμένες ἀκατέργαστες πέτρες (εἰκ. 26). Καὶ ἐπειδὴ ὁ νότιος τοῖχος του ἐδράζεται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου περὶ τὰ δύο μέτρα χαμηλότερα, ἐξετάζεται τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὑπῆρχαν ἐκεῖ λαξευτοὶ ὑπόγειοι θάλαμοι ποὺ καταργήθη-

6. ΠΑΕ 2017, 2018.

καν για τήν πρὸς Β. ἐπέκταση τοῦ οἰκισμού⁷. Ἐλπίζεται ὅτι τὸ θέμα θὰ διαλευκανθεῖ κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος.

Β. Κτιριακὸ Συγκρότημα Β

Ὡς γνωστόν, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμήμα τῆς ΒΔ. πτέρυγας του, τὸ συγκρότημα αὐτὸ εἶχε σχεδὸν ὁλοσχερῶς καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν δράση τοῦ ἐκεῖθεν διερχομένου χειμάρρου πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῶν ἀνασκαφῶν⁸. Ἀργότερα, ὅταν ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος ἀνοιξε γιὰ τὸ κοινό, σημαντικὸ τμήμα τῆς περιοχῆς αὐτῆς εἶχε ἐπιχωματωθεῖ γιὰ τὴν δημιουργία διαδρόμου κυκλοφορίας τῶν ἐπισκεπτῶν (εἰκ. 27)⁹. Μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ βιοκλιματικοῦ στεγάστρου καὶ τὴν δημιουργία εἰδικῶν διαδρομῶν γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες, ἀποκάλυψη τοῦ μνημείου προκειμένου νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη του γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση¹⁰.

Μὲ ὑπεύθυνη σκάμματος τὴν ἀρχαιολόγο Νατάσα Ἀκριβάκη¹¹ οἱ ἐργασίες ποὺ διενεργήθηκαν μεταξὺ 15/09/2020 καὶ 30/10/2020 περιορίστηκαν στὴν ἀφαίρεση τῶν τεχνητῶν ἐπιχώσεων (εἰκ. 28), ὥστε νὰ καταστεῖ προσεχῶς δυνατὴ ἡ πλήρης ἀποκάλυψη τοῦ μνημείου.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

7. Doumas, C., *Chambers of Mystery*, στὸ Brodie N., Doole J., Gavalas G. and Renfrew C. (ἐκδ.), *Horizon: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades 25-28 March 2004*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research (2008) 165-175.

8. ΠΑΕ 1967, 132.

9. ΠΑΕ 1975, 216· 1994, 159.

10. Γιὰ τὴν πρώτη δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἔρευνας βλέπε Φ. Γεώργια, Ι. Μπίτη καὶ Εἰρ. Νικολακοπούλου: Τὸ Κτίριο Βήτα στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας. Τοιχογραφίες, κεραμικὴ καὶ ἀρχιτεκτονική, *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὰ Νησιά τοῦ Αἰγαίου, Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο, 2017*, τόμος Β', 471-485.

11. Τὴν ἀνασκαφικὴ ομάδα ἀποτελέσαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο, ὁ ἀρχιτέκτων Γιάννης Μπίτης καὶ οἱ ἐργάτες Στέφανος Ράπτης, Σταῦρος Χρυσοβέργης, Γιάννης Βλαντωνόπουλος, Σπύρος Γιαννακόπουλος, Νίκος Ράπτης, Μηνᾶς Φύτρος καὶ Γιάννης Ἀλεφραγκῆς.

Εἰκ. 1. Οἰκία τῶν Θρακίων. Γενική κάτοψη.

Εἰκ. 2. Οἰκία τῶν Θρακίων. Κάτοψη τοῦ Χώρου 2 κατὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς.

Εἰκ. 3. Οἰκία τῶν Θρανίων. Λάρνακες καὶ ἀμφορεῖς ἀποτεθειμένοι στὴν ΒΔ. γωνία τοῦ Χώρου 2.

Εἰκ. 4. Μολύβδινο εἰδώλιο νεαροῦ αἰγοειδοῦς.

Είκ. 5. Οἰκία τῶν Θρανίων, ΒΔ. γωνία Χώρου 2. Ἀμφορεῖς καὶ μικκύλα ἀγγεῖα κατὰ χώραν.

Είκ. 6. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Μικκύλα πρωτοκυκλαδικὰ ἀγγεῖα.

Εἰκ. 7. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Μικκύλα μεσοκυκλαδικὰ σωληνωτὰ ἀγγεῖα.

Εἰκ. 8. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Μεσοκυκλαδικοὶ ἀμφορίσκοι.

Εἰκ. 9. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Προχοῖδιο καὶ ποτήρια.

Εἰκ. 10. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Μικκύλα ραδινὰ νευρωτὰ ἀγγεῖα.

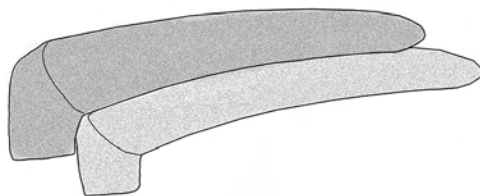
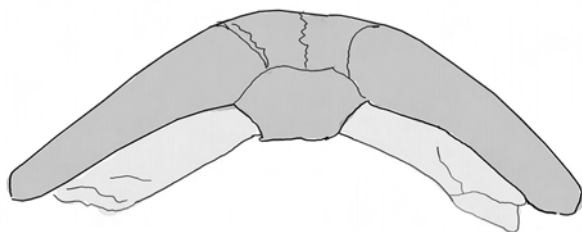
Εἰκ. 11. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Μικρὰ μικκύλα σωληνωτὰ σκεύη μὲ πλαστική παράσταση φιδιοῦ.

Εἰκ. 12. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Μικρὰ σωληνωτὰ σκεύη με ἐγχάρ-
ακτα σύμβολα.

Εἰκ. 13. Οἰκία τῶν Θρανίων. Ὁ ἀποθέτης κεράτων στὴν ΒΑ. γωνία τοῦ Χώρου 2.

Εἰκ. 14. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Κέρατα κατὰ χώραν διευθετημένα κατὰ ζεύγη.

Εἰκ. 15. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Τρόπος διευθέτησης τῶν κεράτων στὸν ἀποθέτη.

Εἰκ. 16. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Τὸ ἀποτύπωμα ξύλινου ὁμοιώματος μεγάλου κέρατος.

Εἰκ. 17. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Κέρατα βοοειδῶν στὴν κατώτερη στρώση τοῦ ἀποθέτη καὶ γύψινο ἐκμαγεῖο ἀπὸ τὸ ἀποτύπωμα τοῦ ξύλινου ὁμοιώματος κέρατος τῆς εἰκ. 16.

Εἰκ. 18. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Βαθεῖα προχυτική λεκάνη καὶ μικρὰ σκεύη.

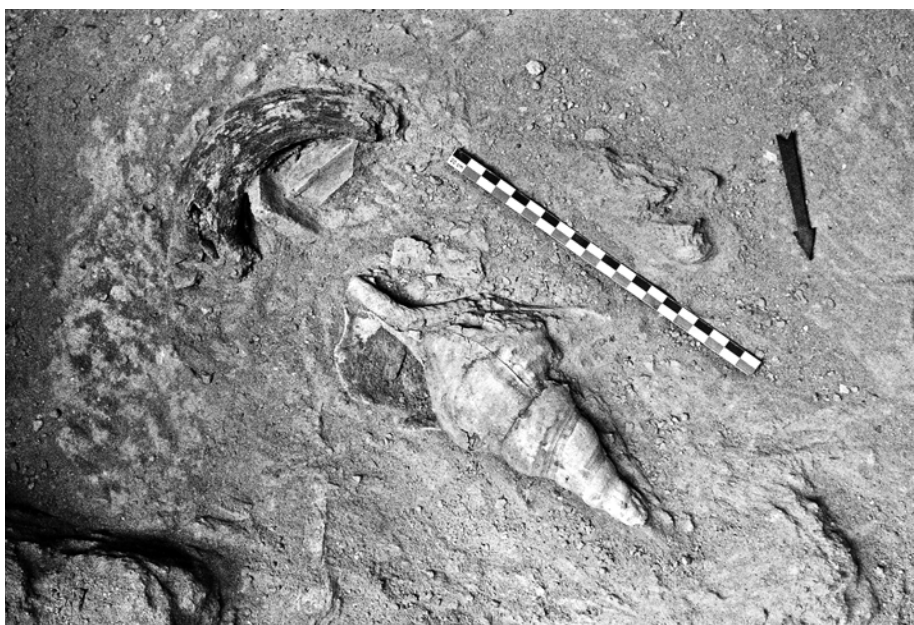
Εἰκ. 19. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Μικκύλα ἀγγεῖα καὶ μικρὴ πήλινη λάρνακα (ἄνω ἀριστερά).

Εἰκ. 20. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Περιοχὴ τῆς ΝΑ. γωνίας.

Εἰκ. 21. Οἰκία τῶν Θρακίων, Χῶρος 2. Μόνωτα κύπελλα (ἄνω) καὶ μικκύλα ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ΝΑ. γωνίας.

Εἰκ. 22. Οἰκία τῶν Θρακίων, Χῶρος 2. Ὅστρεο τρίγωνο κατὰ χώραν στὴν περιοχὴ τῆς ΝΑ. γωνίας.

Εἰκ. 23. Οἰκία τῶν Θρανίων, Χῶρος 2. Μεσοκυκλαδικοὶ ἀμφορεῖς καὶ μικρὴ λάρνακα κατὰ χώραν στὴν ΝΑ. γωνία.

Εἰκ. 24. Οἰκία τῶν Θρανίων. Μεσοκυκλαδικοὶ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν ΝΑ. γωνία τοῦ Χώρου 2.

Εἰκ. 25. Οἰκία τῶν Θρακίων. Λίθινα ἐργαλεῖα καὶ μικρολιθικὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ Χώρου 2.

Εἰχ. 26. Οἰκία τῶν Θρανίων. Κάτοψη τοῦ Χώρου 2 μετὰ τὸ πέρασ τῆς ἀνασκαφῆς.

Είχ. 27. Κτιριακό Συγκρότημα Β. Νοτιοανατολική πέρυγα πριν από την αποχωμάτωση.

Εἰκ. 28. Κτιριακὸ Συγκρότημα Β. Ἡ νοτιοανατολικὴ πτέρυγα μετὰ τὴν ἀπογομμάτωση.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ

Συνεχίσθηκε καὶ τὸ 2020 ἡ ἀνασκαφή στὴν Ζώμινθο (εἰκ. 1) ὑπὸ τὴν διεύθυνση τῆς δρ. ᾽Ε. Σαπουνᾶ Σακελλαράκη¹. Ἡ ἔρευνα διεξήχθη στοὺς Χώρους 65, 66, 67, 68, 69, 70.

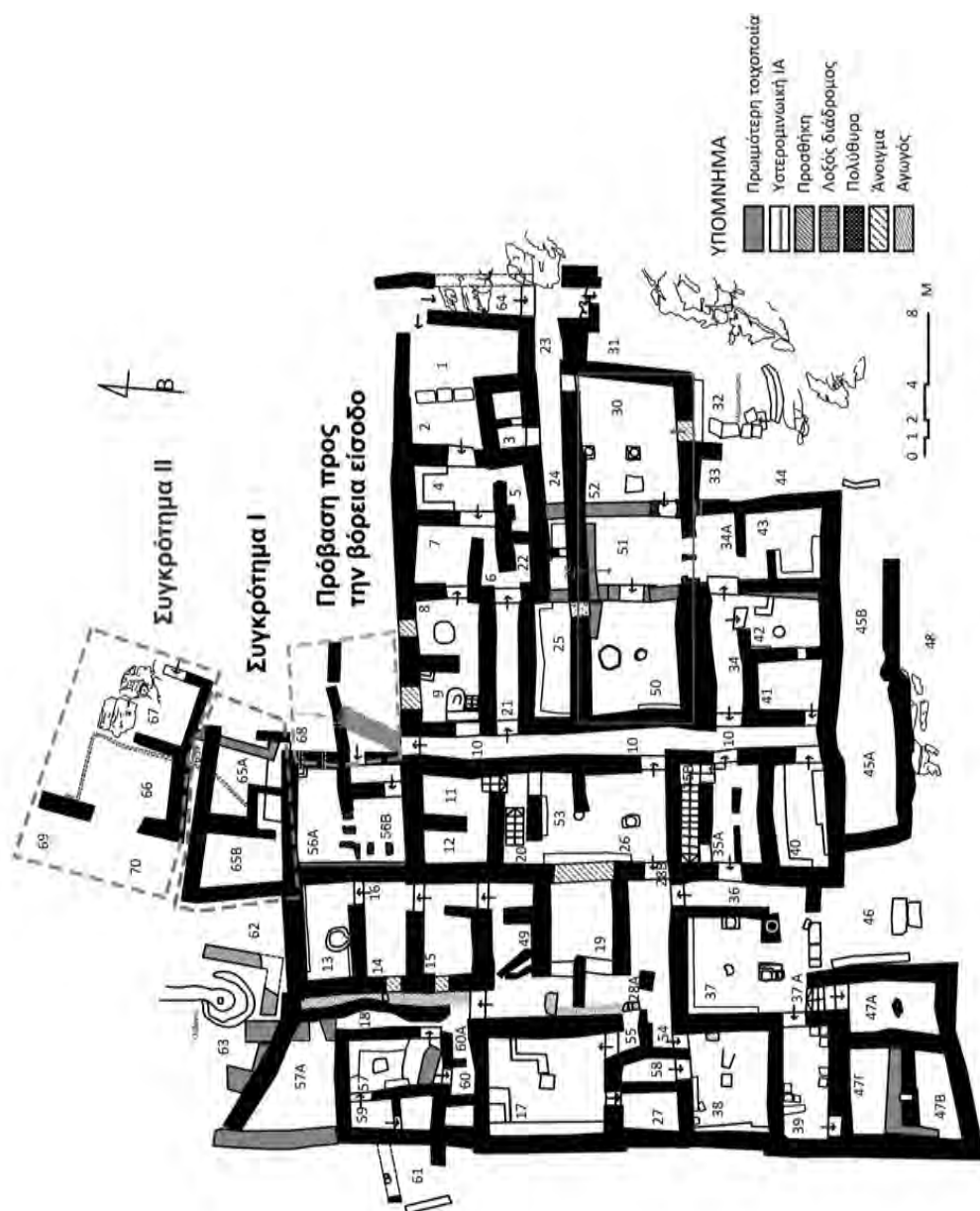
Συγκρότημα I

Χῶρος 65A – Βόρειο ἱερό

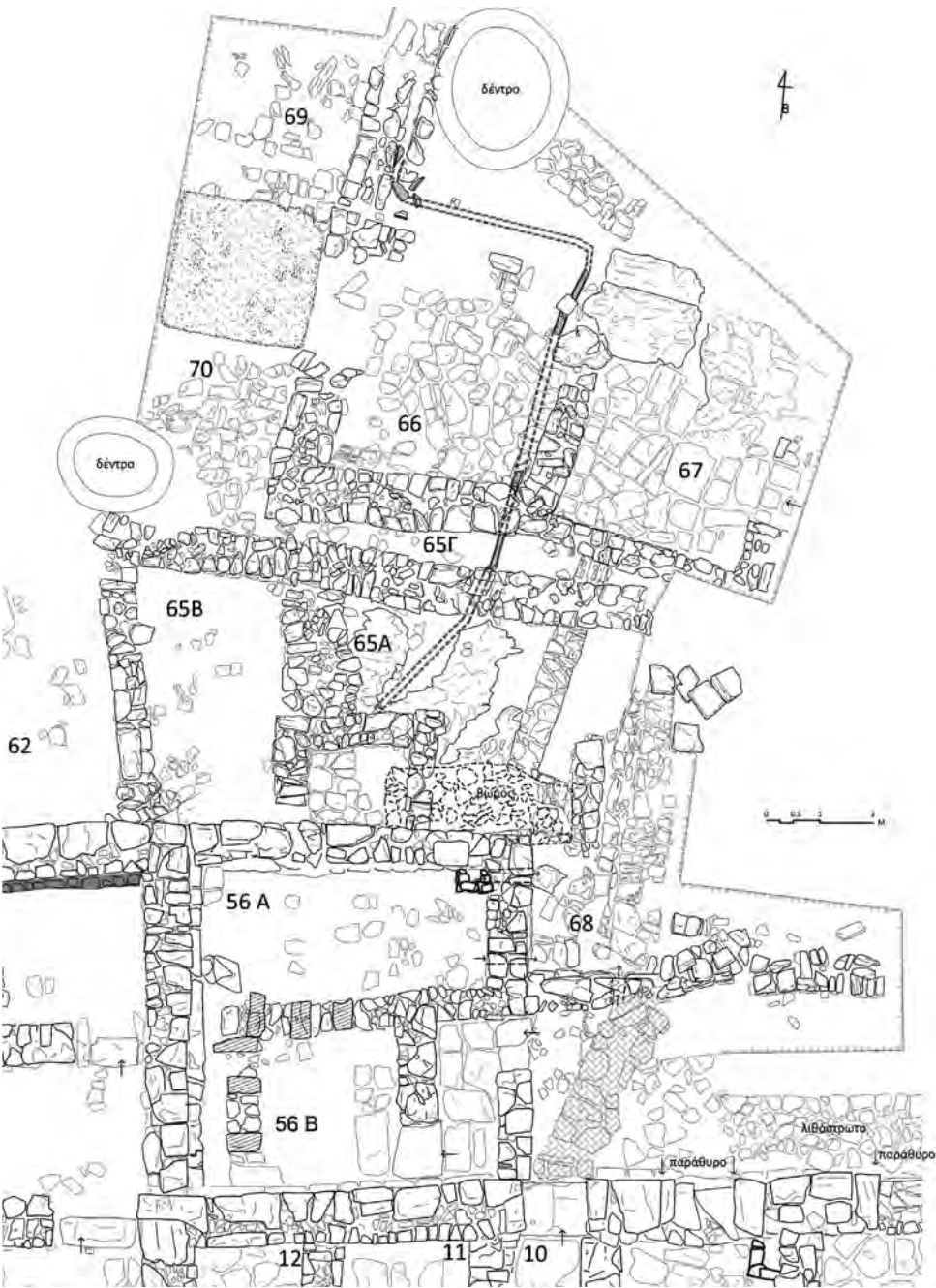
Ὁ Χῶρος 65² (εἰκ. 1-3, σχ. 1-3), βρίσκεται ἐξωτερικὰ τῆς βόρειας πρόσοψης τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου καὶ συγκεκριμένα ἀκριβῶς βόρεια τοῦ Χώρου 56A. Οἱ δύο αὐτοὶ χώροι ἀποτελοῦν τὸ Συγκρότημα I, τὸ ὁποῖο διαχωρίζεται στὰ βόρεια μέσω στενοῦ διαδρόμου ἀνάμεσα στοὺς τοίχους Α καὶ Β (Χῶρος 65Γ, βλ. παρακάτω) ἀπὸ ἓνα δεύτερο συγκρότημα, τὸ Συγκρότημα II τῶν Χώρων 66, 67, 69 καὶ 70. Ὁ τοίχος Γ (σχ. 3) (ἀπὸ Ν. πρὸς Β.) χωρίζει τὸν Χῶρο 65 σὲ δύο τμήματα δημιουργώντας δύο διαμερίσματα, τὸ ἀνατολικό (Χῶρος 65A) καὶ τὸ δυτικό (Χῶρος 65B). Ὁ Χῶρος 65B ἐρευνήθηκε τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ

1. Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 2020 ἐργάστηκε ὁ ἀρχαιολόγος Δημήτρης Κοκκινάκος, ἡ σχεδιάστρια Ἀγάπη Λαδιανοῦ, ἡ συντηρήτρια Χρυσάνθη Ζαχαριουδάκη καὶ ὁ γεωλόγος δρ. Μπάμπης Φασουλάς. Συμμετεῖχαν περὶ τοὺς 20 ἐργάτες.

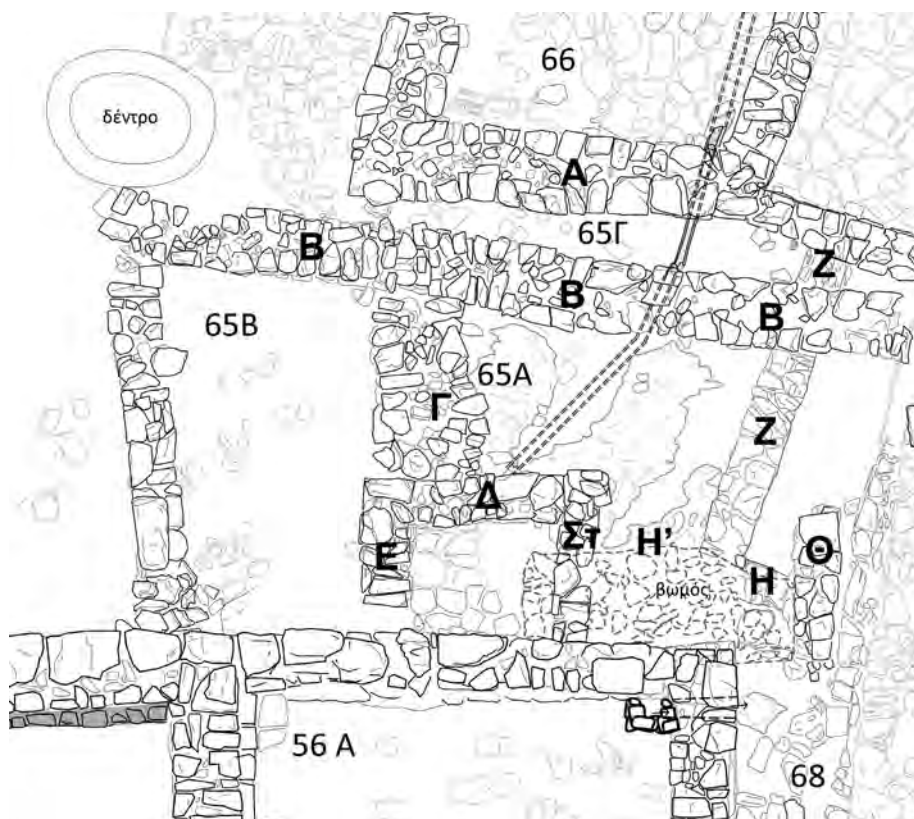
2. Ὡς σταθερὸ σημεῖο μέτρησης βάθους στὸν Χῶρο 65 χρησιμοποιήθηκε τὸ βασικὸ σταθερὸ σημεῖο τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου ἐπάνω στὴν ΒΔ. γωνία τοῦ Χώρου 12, τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ ὕψ. 103.732 μ. σὲ σχέση πρὸς τὸ βασικὸ σταθερὸ σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ βρίσκεται στὸ ἄλῳνι στὰ Δ. τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου.

Σχ. 1. Γενική κάτοψη του Κτιρίου τῆς Ζωμίνου.

Σχ. 2. Κάτοψη των ανασκαφέντων κατά τὸ 2020 χώρων.

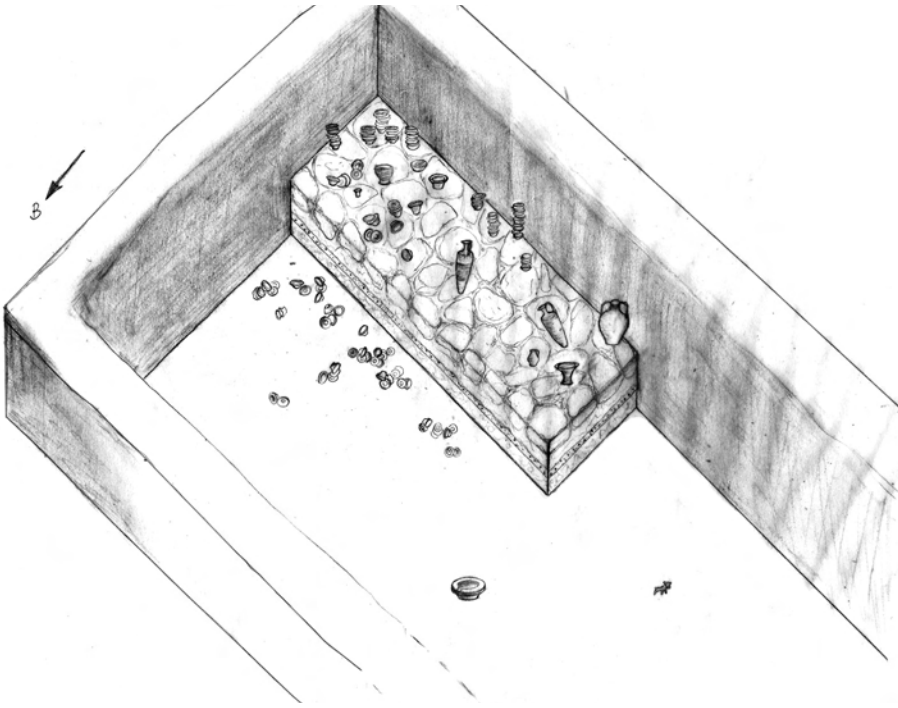

Σχ. 3. Κάτοψη του Χώρου 65.

περίοδο³. Η ανασκαφή του Χώρου 65Α συνεχίστηκε την φετινή περίοδο. Ο Χώρος 65Α έχει μήκος 4.15 μ. από τον βόρειο τοίχο του Χώρου 56Α έως τον τοίχο Β (νότιος τοίχος του Χώρου 65Α) και πλάτος 3.70 μ. (από Α. προς Δ., δηλαδή από τον τοίχο Ζ έως τον τοίχο Γ).

Στο νοτιότερο τμήμα του Χώρου 65Α έχει αποκαλυφθεί βωμός της ΥΜ ΙΑ περιόδου από λίθους μικρού και μεσαίου, κυρίως, μεγέθους στην ανώτερη επιφάνειά του (είκ. 4). Ο βωμός εφάπτεται στα νότια με τον βόρειο τοίχο του Χώρου 56Α (νότιος τοίχος του Χώρου 65Α) και στα

3. ΠΑΕ 2019, 383-385.

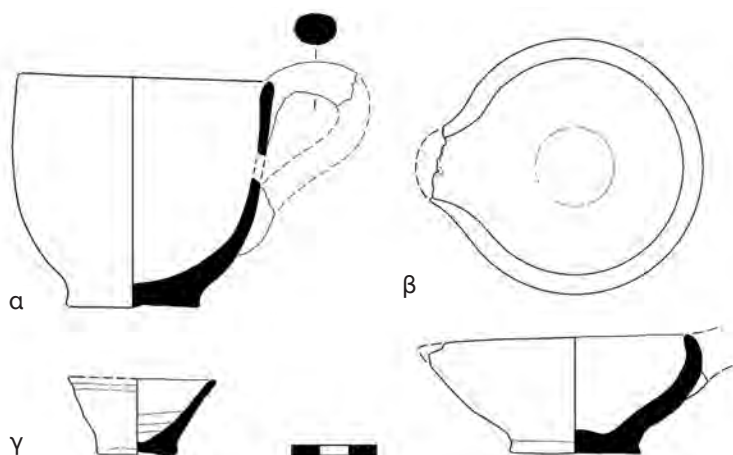

Σχ. 4. Ἀξονομετρικὴ ἀναπαράσταση τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης τοῦ βωμοῦ τοῦ Χώρου 65Α, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο βρέθηκαν ὑπολείμματα ξύλινου ξοάνου μὲ χρυσὴ ἐπένδυση.

ἀνατολικά μὲ τὸν τοῖχο Θ (σχ. 3). Τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο⁴ εἶχαν βρεθεῖ στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ βωμοῦ (πάνω καὶ ἀνάμεσα στοὺς λίθους), ἀλλὰ καὶ πεσμένα γύρω ἀπὸ αὐτὸν πλῆθος ἀγγείων (εἰκ. 5, σχ. 4), ὅπως τυπικὰ κύπελλα μὲ ἢ χωρὶς ἔξω νεῦον χεῖλος, ὑψηλὰ κύπελλα μὲ εὐρὺ περιχεῖλωμα, προχοῖδια, καρποδόχες, ἡμισφαιρικὰ κύπελλα, ρυτὰ καὶ ἓνα τμήμα εἰδωλίου ταύρου πλησίον τοῦ βωμοῦ, πιθανότατα πεσμένο ἀπὸ αὐτόν. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα εἶχαν ἐντοπιστεῖ ἀκέραια καὶ μερικὰ εἶχαν βρεθεῖ τοποθετημένα τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο⁵. Βόρεια τοῦ βωμοῦ εἶχε ἐντοπιστεῖ καὶ βενετσιάνικο νόμισμα.

4. ΠΑΕ 2019, 371-375.

5. ΠΑΕ 2019, 373.

Σχ. 5. Χῶρος 65Α: α. μόνωτο κύπελλο, β. λύχνος, γ. μικρογραφικό ἄωτο κύπελλο.

Κατὰ τὴν φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ βωμοῦ μετὰ ἀπὸ τὴν ὀξεία παρατήρηση τοῦ φύλακα ἀρχαιοτήτων Βασίλη Φασουλᾶ, πὺ ἐντόπισε ἓνα μικρὸ χρυσὸ ἔλασμα κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ ΥἼΜ ΙΑ βωμοῦ, καὶ ἀκολούθησε ἡ ἔρευνα ἀνάμεσα στὸ στρῶμα κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους (οἱ ὁποῖοι ἀφαιρέθηκαν προσωρινὰ καὶ ἐπανατοποθετήθηκαν ἀργότερα) καὶ τὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ αὐτοὺς.

Εἰδικότερα, ἀφαιρέθηκαν προσωρινὰ οἱ λίθοι τοῦ βωμοῦ καὶ ἀνασκάφηκε τὸ λεπτὸ στρῶμα κάτω ἀπὸ αὐτοὺς πᾶχ. 0.25 μ. σὲ βάθ. 3.11-3.36 μ. Συλλέχθηκε μικρὴ ποσότητα θραυσμένης κεραμικῆς καὶ πέντε ἀγγεῖα [3 ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, μόνωτο κύπελλο (σχ. 5α) καὶ ἀκέραιο λυχνάρι (εἰκ. 6, σχ. 5β)], τρία τμήματα ὀρείας κρυστάλλου (εἰκ. 7γ καὶ ε-στ), ἓνας λίθινος τριπτήρας ἀπὸ ψαμμίτη⁶ (εἰκ. 8α) καὶ πολλὰ χρυσὰ ἐλάσματα μικροῦ μεγέθους.

Ἀναλυτικότερα, ἐντοπίστηκαν καὶ συλλέχθηκαν 96 χρυσὰ ἐλάσματα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀρκετὰ εἶναι διπλωμένα (εἰκ. 9), καὶ 19 ψήγματα χρυσοῦ. Κατόπιν ἀνάλυσης ὀρισμένων ἐλασμάτων ἀπὸ τὴν ἐρευνήτρια Βίκη Κοντογιάννη ἀπεδείχθη ὅτι ἀποτελοῦνται ἀπὸ κράμα χρυσοῦ μὲ χαλκὸ καὶ

6. Σύμφωνα μὲ τὴν γνωμάτευση τοῦ γεωλόγου δρ. Μπάμπη Φασουλᾶ.

ἄργυρο. Τὰ χρυσὰ ἐλάσματα βρέθηκαν γύρω καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ καμένο ξύλο (εἰκ. 10-11) καὶ τμήματα κάρβουνου. Τὸ ξύλο ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν Ζωμίνθο εἶναι κυρίως κυπάρισσος, ὅπως ἀπέδειξε ἡ μελέτη τοῦ Γ. Ζηδιανᾶκη⁷. Μερικὰ χρυσὰ ἐλάσματα εἶχαν προσκολληθεῖ πάνω στὸ καμένο ξύλο. Τὸ σχῆμα του παραπέμπει σὲ καμπύλο στέλεχος καὶ ὅχι σὲ κάποιον τύπο κιβωτιδίου (ὁπότε θὰ ἦταν ἐπίπεδο). Τὸ συγκεκριμένο σημεῖο εὗρεσης τοῦ στελέχους καὶ ἡ ἀνεύρεση τῶν χρυσῶν ἐλασμάτων ἀνάμεσα στὰ καμένα τμήματά του ἐρμηνεύεται ὡς λείψανο ξύλινου εἰδώλου (ξόανο), τὸ ὁποῖο ἦταν ἐπενδεδυμένο μὲ φύλλα χρυσοῦ. Τὴν τεχνικὴ αὐτὴ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ ἐλεφάντινο εἶδωλο τῶν Ἀρχανῶν⁸.

Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι κάτω ἀπὸ τὸν βωμὸ μὲ τοὺς λίθους (ΥΜ ΙΑ) ὑπῆρχε ἓνας πρωιμότερος βωμὸς ποὺ καταστράφηκε στὴν πρώτη ΜΜ ΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ καταστροφὴ τοῦ ἀνακτόρου, τὸν ὁποῖο οἱ ἀπόγονοι σεβάστηκαν καὶ ἄφησαν στὴν θέση τους τὰ λείψανα πάνω ἀπὸ τὰ ὁποῖα τοποθέτησαν πλῆθος θρησκευτικῶν ἀντικειμένων (ρυτὰ) συνεχίζοντας τὴν λατρεία.

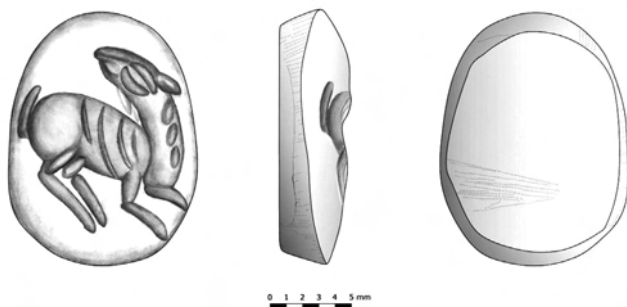
Τὸ μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ βωμοῦ, τὸ ὁποῖο ἐδραζόταν στὸ νότιο καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ «Π»⁹, ἀφαιρέθηκε. Συλλέχθηκαν ἄρκετὰ ὄστρακα.

Στὰ ἀνατολικά τοῦ περιγραφέντος τμήματος τοῦ βωμοῦ (διαστ. 1.10×0.80 μ.) ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση συν. πάχ. 0.91 μ. ἀπὸ βάθ. 2.94 μ. (ἀνώτερη ἐπιφάνεια λίθων κατασκευῆς) ἕως 3.85 μ., τὸ ὁποῖο ἐκτεινόταν μέχρι τὸν τοῖχο Θ (καὶ ἐφαπτόταν μὲ αὐτόν). Ἦταν ἐμφανὲς ἤδη ἀπὸ τὸ ἀνώτερο στρώμα ὅτι τὸ τμήμα αὐτό, ποὺ πιθανῶς ἀνῆκε στὸν βωμό, ἔχει βυθιστεῖ (εἰκ. 12). Ἀπὸ τὸ τμήμα αὐτὸ συλλέχθηκαν ἄρκετὰ ὄστρακα, ἓνα μικρογραφικὸ κύπελλο (σχ. 5γ) καὶ λίγα ὀστὰ ζώων.

7. Ἀναλυτικότερα γιὰ τὰ εἶδη ξύλου ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν μελέτη τοῦ δρ. Ζηδιανᾶκη βλ. ΠΑΕ 2016, 455-457.

8. Γ. καὶ Ε. Σακελλαράκη, ΑΡΧΑΝΕΣ, Μία νέα ματιὰ στὴν Μινωϊκὴ Κρήτη II (1997) 707.

9. ΠΑΕ 2019, 383.

Σχ. 6. Χῶρος 65Α. Σφραγιδόλιθος.

Ἰδιαίτερο εὔρημα ἀποτελεῖ σφραγιδόλιθος ἀπὸ ἡμιπολύτιμο λίθο (εἰκ. 13, σχ. 6), μήκ. 0.016 μ., πλάτ. 0.0115 μ. καὶ πάχ. 0.0044 μ. σὲ βάθ. 3.55-3.65 μ. Ἡ πρόσθια ὄψη εἶναι κοίλη καὶ ἔχει μορφὴ ζώου ἐνῶ ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι ἐπίπεδη. Δὲν φέρει τὴν συνήθη ὀπὴ γιὰ νὰ περάσει κλωστή καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη, γι' αὐτὸ θεωρήθηκε ἀρχικὰ ἡμιτελής¹⁰. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὕλικὸ κατασκευῆς, διακρίνεται ἐλαφρὰ ὀξείδωση ποὺ ὑποδηλώνει περιεκτικότητά σιδήρου, ἄρα ἴσως πρόκειται γιὰ αἱματίτη¹¹ ἢ ὀφίτη ἢ ἀνήκει σὲ κάποιο λίθο ἀπὸ τὴν κατηγορία τῶν κορνεάλιων. Ἡ ἀνεύρεση τοῦ σφραγιδόλιθου χαμηλότερα ὀφείλεται στὴν βύθιση τοῦ τμήματος αὐτοῦ. Τὸ πιὸ κοντινὸ παράλληλο, ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ θέματος, ἀποτελεῖ σφραγίδα ἀπὸ τὴν Κνωσὸ ὙΜ Ι περιόδου¹², ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ θέμα εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς Μυκῆνες.

10. Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο γιὰτὶ ὑπάρχουν σφραγίδες χωρὶς ὀπή: J. Younger, Creating a Sealstone, A Study of seals in the Greek late bronze age, *Expedition Magazine* 23.4, 1981, 38 γιὰ μερικὰ σφραγιστικὰ δαχτυλίδια ποὺ δὲν εἶχαν ποτὲ ὀπή γιὰ νὰ περάσει ἡ κλωστή. Γιὰ σφραγίδες μὲ ἐπίπεδη τὴν κάτω ἐπιφάνεια βλ. Helen Hughes-Brock, Minoan engraved ringstones and a unique polyonymous sealstone ramifications, στὸ B. Davis, R. Lafineur (ἐκδ.), *Aegaeum* 44, 153 πίν. XXIII d ἀρ. 6 (CMS III ἀρ. 150).

11. Σύμφωνα μὲ τὴν γεωμάτευση τοῦ γεωλόγου δρ. Μπάμπη Φασουλᾶ.

12. CMS III-419-1.

Στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ MM III βωμοῦ, μὲ τὸ ξύλινο εἶδωλο καὶ τὰ χρυσὰ ἐλάσματα βρέθηκαν ἐπίσης ἕξι ὄστρεα (εἰκ. 14), ἐκ τῶν ὁποίων ἓνα (τύπος pecten (χτένι)¹³, ἀπολίθωμα, ἔχει ὑποστειῖ διάβρωση) εἶναι μεγαλύτερου μεγέθους.

Ἡ ὕπαρξη τῶν ὀστρέων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ξύλινο εἶδωλο καὶ τὰ διάφορα βότσαλα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο συνδέουν τὸ Βόρειο Ἱερό μὲ τὸ «Temple Repositories» τῆς Κνωσοῦ.

Παλαιότερο στρώμα τοῦ Χώρου 65Α ἀνάμεσα στοὺς τοίχους Γ καὶ Ζ (εἰκ. 3, σχ. 3).

Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ Χώρου 65Α εἶχε ἀνασκαφῇ τὴν περίοδο τοῦ 2019 ὅποτε εἶχαν ἐντοπιστεῖ δύο στρώματα. Τὸ ἀνώτερο, σὲ βάθος 2.64 μ. ἕως περ. 3.30 μ., πᾶχ. 0.66 μ.¹⁴ καὶ τὸ κατώτερο σὲ βάθος περ. 3.30 μ. ἕως περ. 3.70 μ. (πᾶχ. 0.30 μ.), ὅπου βρέθηκε τὸ σημαντικὸ γυναικεῖο εἶδωλο («Κυρὰ τῆς Ζώμινθος», εἰκ. 15) ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἀνθρωπόμορφα καὶ ζωόμορφα εἶδωλα, καθὼς καὶ χάλκινο ἐγχειρίδιο¹⁵.

Φέτος συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή τοῦ παλαιότερου αὐτοῦ στρώματος σὲ μέγ. βάθ. 4.31 μ. (πᾶχ. 0.61 μ.¹⁶), ὅπου ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ φυσικοῦ βράχου στὸ κατώτερο ἐπίπεδο, τὰ κενὰ τοῦ ὁποίου ἦταν γεμισμένα μὲ χῶμα. Μικροὶ σχιστόλιθοι πάνω στὸ χῶμα ἀποτελοῦσαν, προφανῶς, τὸ δάπεδο. Συλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικῆς¹⁷.

13. Σύμφωνα μὲ τὴν γνωμάτευση τοῦ γεωλόγου δρ. Μπάμπη Φασουλᾶ.

14. ΠΑΕ 2019, 370.

15. ΠΑΕ 2019, 380.

16. Τὸ συνολικὸ πᾶχος τοῦ παλαιότερου στρώματος τοῦ Χώρου 65Α (2019 καὶ 2020) εἶναι 1.01 μ.

17. Τμήμα χεῖλους καὶ σώματος ἀπὸ σφαιρικὸ ἄβαφο κύπελλο, τμήμα πίθου μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση, τμήμα μεγάλου μελαμβανοῦς πίθου (MM), τμήμα βάσης ἀπὸ ἄβαφο καδόσχημο ἀγγεῖο, πόδι χύτρας καὶ τμήμα χεῖλους μεγαλύτερου μεγέθους χύτρας, σῶμα καὶ τμήμα λαβῆς ἀπὸ χύτρα, ὄστρακα ἀπὸ διάφορες χύτρες, τμήμα χονδροῦ πίθου ἢ χύτρας, τμήμα δίσκου, τμήμα χεῖλους κυπέλλου μελαμβαφὸς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, λαβὴ μελαμβανοῦς ἀμφορέα, τμήμα κυπέλλου

Συλλέχθηκαν επίσης τρία egg-cups (σχ. 7ε καὶ 7η). Τὸ ἓνα ἔχει ἐρυθρὸ χρῶμα ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Ἄλλο εἶναι βαμμένο μαῦρο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Συλλέχθηκε ἐπίσης ἰδιαίτερου τύπου σχεδὸν ἀκέραιο μικρὸ λυχνάρι μὲ ἵχνη καύσης (σχ. 8α), τμήμα λεπτοῦ μόνωτου κυπέλλου (σχ. 8β), τμήμα ἀπὸ λοπάδιο, κύπελλο μὲ ὑψηλὰ τοιχώματα (tubler)¹⁸, μία βάση πιθανῶς ἀπὸ πίθο, τμήμα ἀπὸ μικρὸ λυχνάρι (σχ. 8γ) καὶ ἓνα ἀνεστραμμένο τμήμα ἀγωγοῦ, ἀκριβῶς βόρεια τοῦ τοίχου Δ.

Συλλέγονται ἐπίσης λίγα ὅστὰ ζῶων, λίγα μικρὰ τμήματα κάρβουνου, μικρὲς μάζες κονιάματος χωρὶς ἐπιφάνεια διακόσμησης καὶ ἓνα λίθινο ἀντικείμενο (εἰκ. 16).

Συλλέχθηκαν ἐπίσης διάφορα μικρὰ λίθινα ἀντικείμενα, ὅπως μικρὰ τμήματα ἀσβεστίτη¹⁹, μικρὸς μαῦρος λίθος/βότσαλο ἀπὸ πυριτόλιθο ἢ ραδιολαρίτη (εἰκ. 17β)²⁰, μικρὸ τμήμα ἡμιδιαφανοῦς χαλαζία, βότσαλο ἀπὸ ἀργιλικὸ πέτρωμα ἢ πηλότη²¹ (εἰκ. 18ε), βότσαλο ἀπὸ κάποιου εἵδους μάρμαρο²² (εἰκ. 18β), μικρὸς λίθινος πέλεκυς ἀπὸ λεπτόκοκκο ψαμμίτη²³ (εἰκ. 19) καὶ τμήμα διαφανοῦς ὀρείας κρυστάλλου (εἰκ. 7α).

μὲ πιθανὴ μαύρη ταινία στὸ ἐσωτερικὸ του. Πολλὰ χονδρὰ ὄστρακα, ἓνα μεγάλο ἐπίπεδο μελαμβαφεὲς στὴ μία ὀψὲς ἀπὸ ἀγωγὸ ἢ κασέλα, τμήμα ἀπὸ ἀγωγὸ ἐσωτερικὰ μαῦρο, χεῖλος ἀπὸ καδόσχημο ἀγγεῖο, τμήμα σώματος καὶ βάσης ἀπὸ σφαιρικὸ προχοῖδιο, μεγάλο προχοϊδὲς μὲ ἐξωτερικὰ μαῦρες ταινίες, μικρὸ προχοϊδὲς μὲ ταινίες, τμήμα καρποδόχης μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος, τμήμα ἄλλης καρποδόχης, ὀριζόντιο χεῖλος καὶ σῶμα ἀπὸ σφαιρικὸ κύπελλο, τμήμα λαβῆς μαύρου ἀμφορέα, τμήμα βάσης κυπέλλου μὲ κάθετα τοιχώματα, τμήμα λεπτοῦ κυπέλλου σκληρὸ καὶ καμένο μὲ λαβὴ κυκλικῆς τομῆς, χεῖλος πρόχου ἐξωτερικὰ κοκκινωπό. Τμήμα χείλους μεγάλου πίθου, βάση μεγάλου μελαμβαφοῦς, ἄβαφο προχοειδὲς, χεῖλος ἀνοίχτου μελαμβαφοῦς ἀγγείου, χαμηλὰ κωνικὰ κύπελλα, τμήμα καδόσχημου, ἀρκετὰ κλειστὰ μελαμβαφῆ, βάση πιθανῶς πρόχου, λεπτὸ κύπελλο μὲ ταινιοειδῆ λαβή, λαιμὸς καὶ τμήμα ὧμου πρόχου μὲ πλαστικὸ δακτύλιο στὴν βάση τοῦ λαιμοῦ, καμένο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τραχὺ ἀγγεῖο.

18. Γιά παράλληλο βλ. *Kommos* I, 1105 πίν. 313 L9.

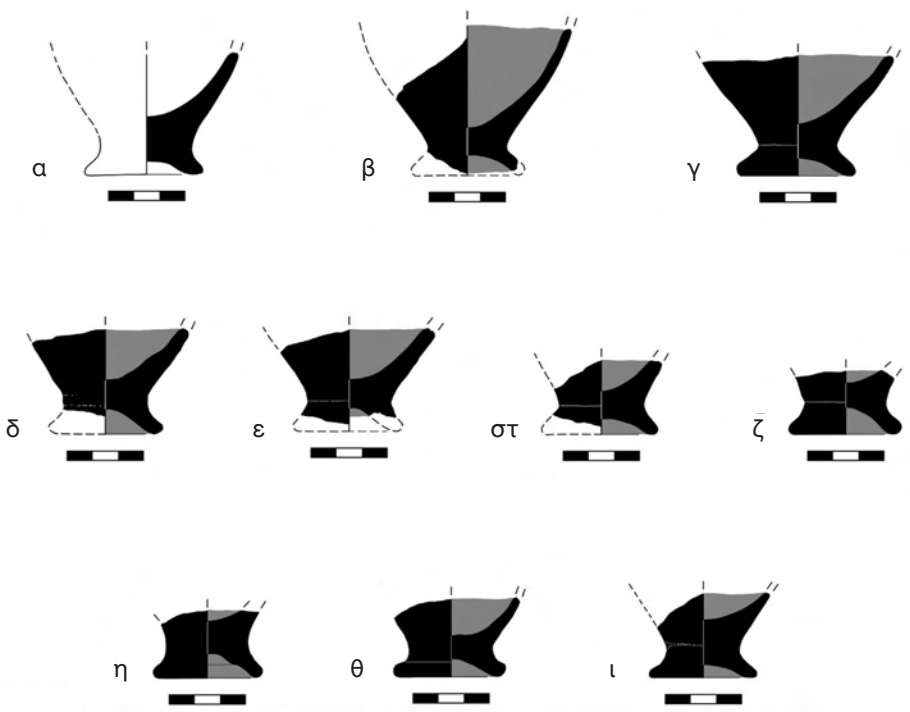
19. Σύμφωνα μὲ τὴ γνωμάτευση τοῦ γεωλόγου δρ. Μπάμπη Φασουλᾶ.

20. Βλ. σημ. 19.

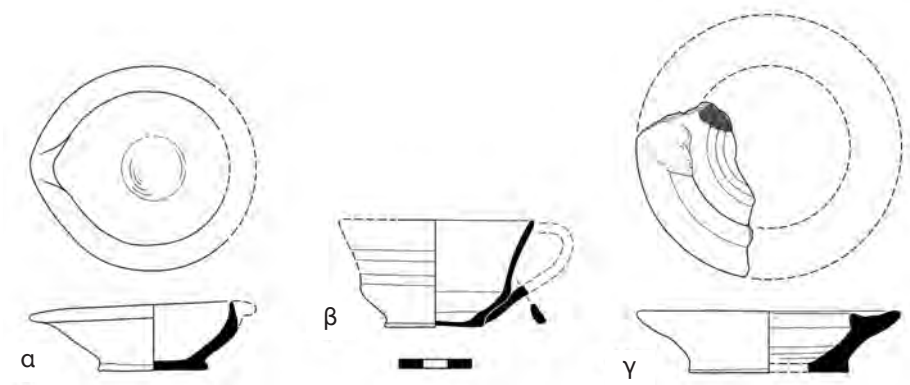
21. Βλ. σημ. 19.

22. Βλ. σημ. 19.

23. Βλ. σημ. 19.

Σχ. 7. “Egg-cups” από διάφορους χώρους.

Σχ. 8. Χῶρος 65Α. α. λύχνος, β. μόνωτο κύπελλο, γ. λύχνος.

Τὰ ἀνθρωπόμορφα καὶ ζωόμορφα εἰδώλια ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα (2019 καὶ 2020) ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ συγκρότημα τοῦ Χώρου 65Α ὑπῆρξε διαχρονικὰ ἱερό, τὸ ὁποῖο ὀνομάστηκε Βόρειο Ἱερό.

Περιοχὴ ἐσωτερικὰ τοῦ «Π» (εἰκ. 3, σχ. 3)

Ἐνα ἀκόμη διαμέρισμα στὸ Χώρου 65Α δημιουργοῦν οἱ τοῖχοι Δ, Ε καὶ Στ σχηματίζοντας ἓνα «Π»²⁴. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ τμήμα ἐσωτερικὰ τοῦ «Π» εἶχε σταματήσει κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο σὲ βάθ. 3.45 ἕως 3.50 μ. Φέτος συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ τμήμα αὐτὸ σὲ μέγ. βάθ. 3.70 μ. (εἰκ. 20), ἀπὸ τὸ ὁποῖο συλλέχθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα²⁵, μικροῦ μεγέθους σιδηρόπετρα (εἰκ. 17γ), τμήμα ὀψιανοῦ (εἰκ. 21γ) καὶ μικρὸ τμήμα ὀστρέου.

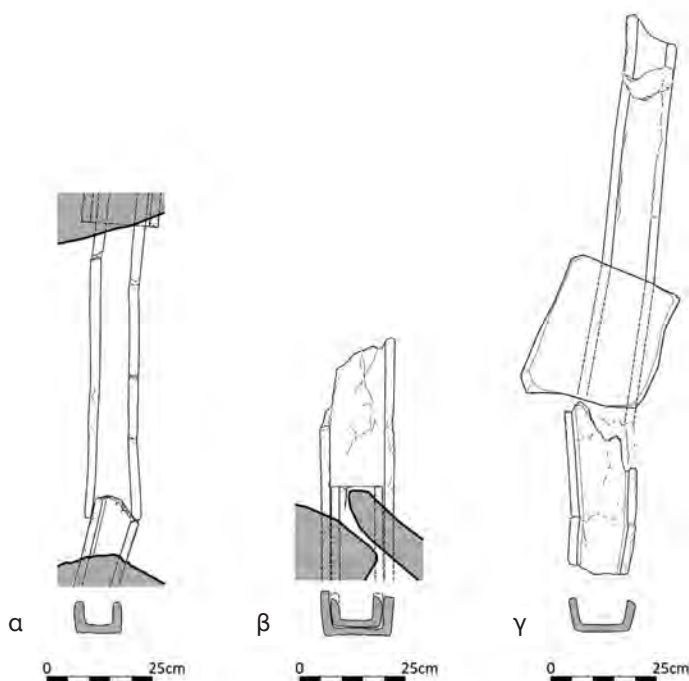
Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ τμήμα ἐσωτερικὰ τοῦ «Π» ἀποκάλυψε δύο σειρὲς λίθων (εἰκ. 3 καὶ 20) πὺν ἴσως ἀποτελοῦν τμήμα παλαιότερου τοίχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β. Μάλιστα οἱ βορειότεροι λίθοι τοῦ πιθανοῦ αὐτοῦ τοίχου εἰσχωροῦν κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Δ καὶ ἴσως ἀποτελοῦν τμήμα τοῦ τοίχου Γ σὲ παλαιότερη φάση (:).

Χῶρος 65Γ - Στενὸς διάδρομος ἀνάμεσα στοὺς τοίχους Α καὶ Β

Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὁ Χῶρος 65Γ χωρίζει τὸ Συγκρότημα Ι ἀπὸ τὸ Συγκρότημα ΙΙ. Πρόκειται γιὰ ἓναν στενὸν διάδρομο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ. πρὸς Α. ἀνάμεσα στοὺς τοίχους Α καὶ Β (εἰκ. 3) πλάτ. 0.47 ἕως 0.79 μ. Τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο εἶχε ἐρευνηθεῖ ἓνα τμήμα τοῦ χώρου, ὅπου εἶχαν ἐντοπιστεῖ μερικὰ ἰδιαιτέρα

24. ΠΑΕ 2019, 383.

25. Πῶμα πιθανῶς μὲ κυκλικὲς ραβδώσεις στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, διάφορα κύπελλα μὲ ὀριζόντιο χεῖλος, τμήμα μικροῦ λυχνarioῦ, λεπτὰ ὄστρακα πιθανῶς ἀπὸ καρποδόχη, τμήμα σώματος ἀπὸ μικρὸ προχοῖδιο, δύο πόδια ἀπὸ διαφορετικὲς χύτρες, πολλὰ ὄστρακα μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα, χαμηλὰ κύπελλα μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος, λευκὰ ὄστρακα, τὰ ὁποῖα σύμφωνα μὲ τὸν Colin MacDonald εἶναι κνωσιακά, λευκὰ ὄστρακα μὲ μίκα, ἀρκετὰ μελαμβαφῇ ὄστρακα καὶ λαβὲς ἀμφορέων.

Σχ. 9. Πήλινοι άγωγοί από τούς Χώρους 65Γ και 66.

εύρήματα, όπως τμήμα πλαστικής κοτσίδας και χάλκινο δαχτυλίδι με ανάγλυφη παράσταση διπλού πέλεκυ²⁶.

Κατά την φετινή ανασκαφική περίοδο αφαιρέθηκαν αρκετοί λίθοι μικρού μεγέθους κατά μήκος του χώρου και συλλέχθηκαν μερικά όστρακα²⁷.

26. ΠΑΕ 2019, 382-383.

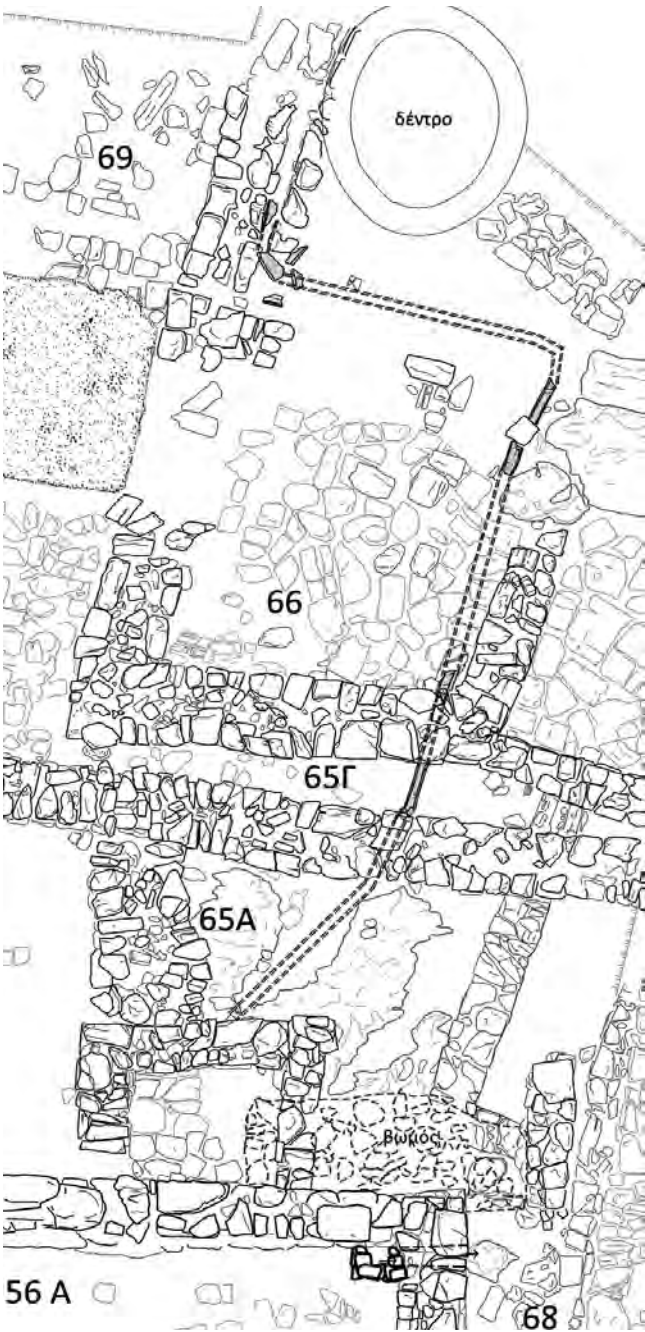
27. Τμήμα άγγείου με καμπύλη βάση και λαβή (πλάθανο;), λαβή μεγάλου άμφορέα, πόδι και λαβές από μικρά προχοειδή με σφαιρικό σώμα, τμήμα μελαμβάφους κυπέλλου με κάθετα τοιχώματα, τμήμα βάσης πιθανώς από egg-cup, τμήμα από σφαιρικό κύπελλο βαμμένο έρυθρό έσωτερικά και έξωτερικά, τμήμα σώματος κλειστού άγγείου με κόκκινες καταλιβάδες, τμήμα λεκάνης μεγάλου ανοιχτού άγγείου με έξω νεῦον χείλος, λαβή άμφορέα και λαβές κυπέλλων με σφαιρική τομή, πόδι χύτρας, τμήμα χείλους καρποδόχης, τμήμα χείλους και σώματος μικρού λυχνarioῦ, ύψηλό κύπελλο με κάθετα τοιχώματα βαμμένο έρυθρό έσωτερικά και έξωτερικά.

Στὸ μέσον περίπου τοῦ Χώρου 65Γ πραγματοποιήθηκε τομὴ διαστ. 0.80×0.80 μ., ὅπου ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. 4.18 ἕως 4.27 μ. στενὸς πῆλινος ἀγωγός (εἰκ. 22-23) μήκ. 0.65 μ. περίπου, ἐσωτ. πλάτ. 0.05 μ. καὶ συνολικοῦ 0.10 μ. καὶ ὕψ. 0.09 μ. Τὸ νοτιότερο καὶ βορειότερο τμήμα τοῦ στενοῦ αὐτοῦ ἀγωγοῦ εἶναι τοποθετημένο μέσα σὲ ἓναν εὐρύ-τερο ἀγωγό (εἰκ. 24, σχ. 3 καὶ 9α) πὺ εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Α (βόρειο τμήμα) καὶ κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Β (νότιο τμήμα). Τὸ σημεῖο ὅπου ὁ ἀγωγός εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Β ἔχει ὑποστεί καθίζηση. Ὁ ἀγωγός αὐτὸς ἀποτελεῖ τμήμα ἑνὸς μεγαλύτερου δικτύου ἀποχέτευσης πὺ διαπερνᾷ τὸ Συγκρότημα Ι καὶ ΙΙ (σχ. 10). Τέλος, σημειώνεται ὅτι ἀπὸ τὴν τομὴ ὅπου ἐντοπίζεται ὁ ἀγωγός συλλέχθηκαν μερικὰ χαρακτη-ριστικά ὄστρακα²⁸ τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου, ἀνάμεσα στὰ ὅποια ἀρκετὰ λεπτότεχνα βαμμένα ἐρυθρὰ ἢ μαῦρα μὲ λευκὲς ταινίες, καθὼς καὶ τμήμα λεπίδας ὀψιανοῦ (εἰκ. 21β).

Τμήμα βόρεια τοῦ τοίχου Θ καὶ ἀνατολικά τοῦ τοίχου Ζ (εἰκ. 3, σχ. 3)

Τέλος, ἀνασκάφηκε τὸ τμήμα βόρεια τοῦ τοίχου Θ καὶ ἀνατολικά τοῦ τοίχου Ζ. Συλλέχθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα, τμήμα κύπελλου πὺ φέρει τρο-πίδωση, τμήμα ἀγγείου τύπου egg-cup, δόντι ζώου (εἰκ. 25) καὶ μικρὸ τμήμα κάρβουνου. Τὸ χῶμα ἦταν ὅμοιο μὲ αὐτὸ τοῦ κατώτερου στρώ-ματος τοῦ Χώρου 65Α, ἐντοπίζεται ὅμως λεπτὴ στρώση λεπιδochώματος μικρῆς ἔκτασης, ἀπὸ τὸ ὅποιο συλλέγεται δείγμα. Ἀφαιρέθηκε ἐπίσης τὸ διαταραγμένο τμήμα ἀπὸ πεσμένους λίθους ἀκριβῶς βόρεια τοῦ τοίχου Θ, ἀπὸ τὸ ὅποιο συλλέχθηκαν μερικὰ ὄστρακα.

28. Ἀρκετὰ ὄστρακα τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου: Τμήματα ἀπὸ βάση καὶ χεῖλος χυτρῶν, λεπτὰ μελαμβαφῇ κύπελλα, λαβὲς καὶ σῶμα (ἄβαφο ἐσωτερικά καὶ καστανὸ ἐξωτερικά) ἀπὸ προχοῖδια μὲ σφαιρικό σῶμα, γεφυρόστομη μελαμ-βαφῆς προχοή, βάση καθόσχημου, μελαμβαφὲς κύπελλο μὲ λευκὲς ταινίες πάνω σὲ μαῦρο.

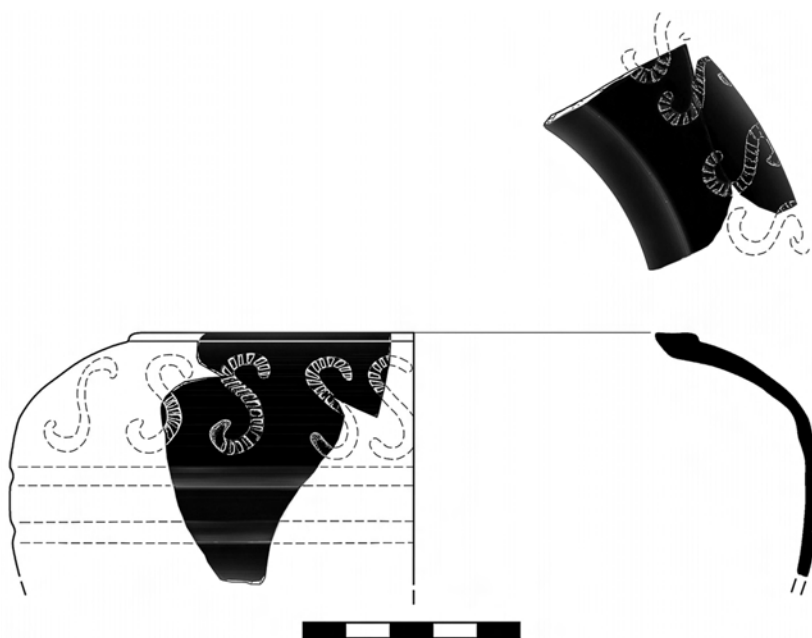
Σχ. 10. Δίκτυο αποχέτευσης στα Συγκροτήματα Ι και ΙΙ.

Τοίχοι ΥΜ ΙΑ φάσης (Β και Γ) (είκ. 3, σχ. 3)

Ο τοίχος Β ἔχει μῆκ. 9.60 μ., πλάτ. 0.70 ἕως 1 μ. καὶ ὕψ. 0.14 ἕως 0.52 μ. καὶ διασώζει ἀπὸ μία ἕως τέσσερις σειρὲς λίθων. Βρίσκεται στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Χώρου 65Α μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α. πρὸς Δ. καὶ εἶναι σχεδὸν παράλληλος μὲ τὸν τοῖχο Α. Ἐντοπίζεται σὲ βάθ. 3.57 μ. (στὰ Δ.) ἕως 4.01 μ. (στὰ Α.). Στὸ μέσον περίπου τοῦ τοίχου Β παρατηρεῖται ἔντονη διατάραξη καθὼς εἶναι ἐμφανὴς ἡ κλίση (βύθισμα) ποὺ ἔχει ὑποστειῖ ἡ τοιχοποιία του (είκ. 22). Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο πραγματοποιήθηκε μικρῆς ἔκτασης τομὴ μὲ σκοπὸ τὴν διερεύνηση πιθανῆς εἰσόδου πρὸς τὸν Χῶρο 65Α, καθὼς καὶ τὴν διερεύνηση τοῦ πῆλινου ἀγωγοῦ ποὺ φαινόταν πὼς εἰσχωροῦσε κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Β. Τὸ χῶμα ἀνάμεσα στοὺς λίθους τοῦ τοίχου Β ἦταν ἀρκετὰ γκρίζο (καμένο), μαλακὸ καὶ ξηρό. Συλλέχθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα²⁹, λίγα ὅστὰ ζώων, τέσσερα τμήματα κυπέλλων ποὺ διασώζουν τμήμα τῆς βάσης καὶ τῶν σωμάτων τους, δείγμα χρώματος καὶ μικρὸ βότσαλο (είκ. 18στ). Δὲν ἐντοπίστηκε εἴσοδος πρὸς τὸν Χῶρο 65Α στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ τὸ τμήμα ἀγωγοῦ φαίνεται πὼς ἡ εἰσχωρεῖ ἀρκετὰ βαθύτερα λόγω τῆς καθίζησης ἣ ἔχει καταστραφεῖ.

Ο τοίχος Γ ἔχει μῆκ. 2.40 μ., πλάτ. 1.15 μ. καὶ ὕψ. 0.36 μ. (δυτικὴ ὄψη) ἕως 0.80 μ. (ἀνατολικὴ ὄψη) καὶ διασώζει ἀπὸ τέσσερις ἕως ἑπτὰ σειρὲς λίθων. Βρίσκεται στὸ μέσον περίπου τοῦ Χώρου 65, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β. καὶ ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε χωρίζει τὸν χῶρο σὲ δύο τμήματα, τὸν Χῶρο 65Α (Α.) καὶ τὸν Χῶρο 65Β (Δ.). Ἐντοπίζεται σὲ βάθ. 2.94 μ. (Ν.) ἕως 3.80 μ. (Β.) λόγω τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους.

29. Λαβὴ χονδρὸ ἄμφοροειδοῦς, χεῖλη ἀπὸ διάφορους πίθους, ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ κεραμόχρωμο πηλὸ καὶ λευκὸ ἐπίχρυσμα μὲ μαύρη μίκα (Μεσαρά), κύπελλο μὲ κάθετα τοιχώματα, λαβὴ κυπέλλου ποὺ ἀνοίγει πρὸς τὰ κάτω, λεπτὰ τμήματα σωμάτων μελαμβαφῆ ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά, λεπτὸ τμήμα ἀγγείου μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ κόκκινο ἐπίχρυσμα ἐξωτερικά, τμήμα κυπέλλου μὲ ραβδώσεις (ΜΜ II;), πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ λεπτὰ σφαιρικά κύπελλα, κύπελλο μὲ βάθυνση πρὸς τὴν βάση καὶ ἀρκετὰ μελαμβαφῆ ὄστρακα.

Σχ. 11. Χώρος 65. Σχεδιαστική απόδοση θραύσματος μελαμβαφούς αγγείου διακοσμημένου με σειρά σπειρών.

Ἡ διατάραξη τοῦ τοίχου Γ εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανής, καθὼς φαίνεται πὼς ὅλος ὁ τοῖχος ἔχει ἀνοίξει κατὰ πλάτος πρὸς τὰ Α. καὶ πρὸς τὰ Δ. Δὲν φαίνεται νὰ «δένει» στὰ νότια μὲ τὸν τοῖχο Δ καὶ στὰ βόρεια μὲ τὸν τοῖχο Β. Ὁ τοῖχος Γ ἔχει τὸ μεγαλύτερο πλάτος ἀπὸ ὅλους τοὺς ὑπόλοιπους τοίχους τοῦ Χώρου 65. Κατὰ τὸ ξεκαθάρισμα τῶν λίθων τοῦ τοίχου Γ συλλέγονται μερικὰ ὄστρακα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἐντοπίζεται ἓνα ὄστρακο βαμμένο μαῦρο ἐξωτερικά, τὸ ὁποῖο εἶναι διακοσμημένο μὲ ἐμπέστα «S»³⁰ (εἰκ. 26, σχ. 11). Συνανῆκον ὄστρακο³¹ εἶχε ἐντοπιστεῖ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀνατολικά τοῦ τοίχου Γ.

30. Βλ. γιὰ ἐπ'ἀλληλες σειρές S, *Kömmos I*, 1094 καὶ 1100 πίν. 3.8.

31. ΠΑΕ 2019, 377.

Παλαιότερης φάσης τοῖχοι (εἰκ. 3, σχ. 3)

Οἱ τοῖχοι Δ, Ε καὶ Στ δημιουργοῦν ἓνα «Π»³². Ὁ τοῖχος Δ ἔχει μῆκος 3.20 μ., πλάτ. 0.50 μ., ὕψ. 0.71 μ. καὶ διασώζει ἀπὸ δύο ἕως ὀκτὼ σειρὲς λίθων. Ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Ἐντοπίζεται σὲ βάθος 2.96 ἕως 3.67 μ. Στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ του ἀπόληξη «δένει» μὲ τοὺς τοίχους Στ καὶ Ε σχηματίζοντας γωνία. Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, δὲν δένει μὲ τὸν τοῖχο Γ στὰ βόρεια.

Ὁ τοῖχος Ε ἔχει μῆκ. 1.10 μ., πλάτ. 0.53 μ. καὶ ὕψ. 0.75 μ. καὶ διασώζει ἀπὸ ἑξὶ ἕως ἑπτὰ σειρὲς λίθων. Ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β. καὶ δένει μὲ τὸν τοῖχο Δ σχηματίζοντας γωνία. Ἐντοπίζεται σὲ βάθος 2.92 ἕως 3.67 μ. Δὲν δένει μὲ τὸν τοῖχο Γ.

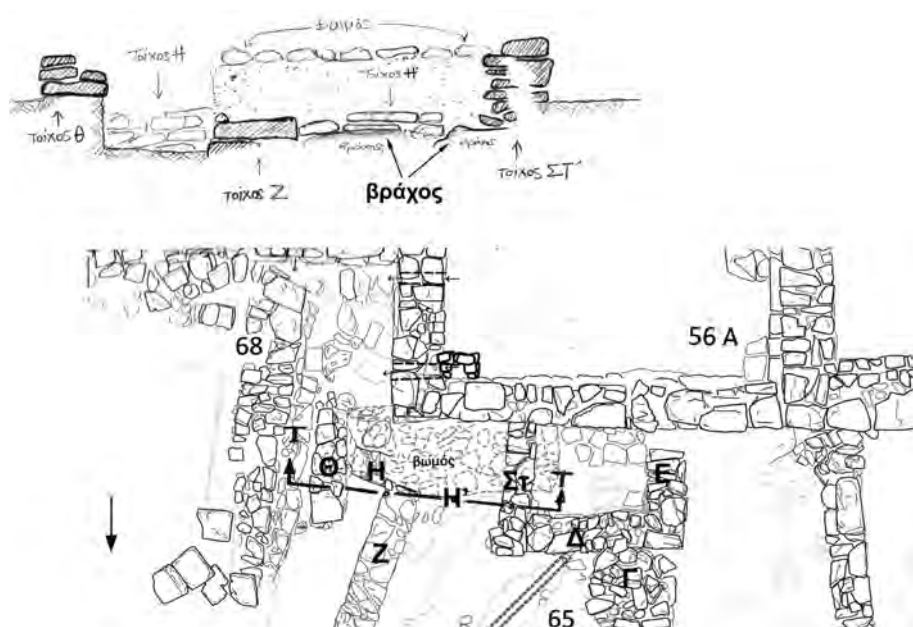
Ὁ τοῖχος Στ ἔχει μῆκ. 2.30 μ., πλάτ. 0.50 μ., ὕψ. 0.36 μ. καὶ διασώζει ἀπὸ τρεῖς ἕως πέντε σειρὲς λίθων. Ἐντοπίζεται σὲ βάθος 3.13 μ. Ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β. καὶ «δένει» μὲ τὸν τοῖχο Δ. Ἐνα τμήμα τοῦ τοίχου Στ εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ βωμοῦ (εἰκ. 27-28).

Σὲ παλαιότερη φάση ἀνήκουν ἐπίσης οἱ τοῖχοι Ζ, Η, Η' (εἰκ. 3, σχ. 3). Ὁ τοῖχος Ζ ἔχει μῆκ. 2.80 μ. ἕως τὸν τοῖχο Β καὶ 4.17 μ. ἕως τὸν τοῖχο Α καθὼς εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Β. Ἔχει πλάτ. 0.67 μ., ὕψ. 0.29 μ. καὶ διασώζει ἀπὸ δύο ἕως τρεῖς σειρὲς δόμων. Ἐντοπίζεται σὲ βάθος 3.79 μ. καὶ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ. πρὸς ΒΑ. Πιθανότατα σχηματίζει γωνία μὲ τὸν τοῖχο Η (βλ. παρακάτω), ἂν καὶ δὲν διακρίνεται, καθὼς καλύπτεται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ βωμοῦ.

Ὁ τοῖχος Η ἔχει μῆκ. 0.70 μ., πλάτ. 0.54 μ., ὕψ. 0.17 μ. καὶ διασώζει ἀπὸ μία ἕως δύο σειρὲς δόμων. Ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. καὶ ἐντοπίζεται σὲ βάθ. 3.74 μ., δηλαδὴ βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν τοῖχο Ζ.

Ὁ τοῖχος Η (εἰκ. 29) βρίσκεται στὸ παλαιότερο στρώμα τοῦ Χώρου 65Α κάτω ἀπὸ τὸν ΥΜ ΙΑ βωμό. Βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τοὺς

32. ΠΑΕ 2019, 383.

Σχ. 12. Χώρος 65Α. Τομή T-T'.

τοιίχους Z και H (σχ. 12) και πιθανότατα αποτελεί τμήμα του τοίχου H. Διαφαίνεται μόνο η βόρεια όψη του τοίχου «H», καθώς το υπόλοιπο τμήμα του τοίχου σκεπάζεται από την επίχωση κάτω από τον βωμό.

Συγκρότημα II

Χώρος 66

Ο Χώρος 66 (Συγκρότημα II³³, εικ. 30, σχ. 1, 13) βρίσκεται βόρεια του Χώρου 65Α (Συγκρότημα I), από τον οποίο διαχωρίζεται μέσω στενού διαδρόμου (Χώρος 65Γ). Έχει μῆκ. 5.70 μ.³⁴, πλάτ. 3.80 μ. και ανασκάπτεται για πρώτη φορά την φετινή ανασκαφική περίοδο. Παρου-

33. Στο Συγκρότημα II ανήκουν οι Χώροι 66, 67, 69 και 70.

34. Το πλακόστρωτο δάπεδο εκτείνεται σε μήκος 3.20 μ.

σιάζει κλίση πρὸς τὰ Β. (εἰκ. 31). Στὰ νότια ὀριοθετεῖται ἀπὸ τὸν τοῖχο Α, ὅπου διατηροῦνται ἕως τέσσερις σειρὲς δόμων³⁵, στὰ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 67, ὅπου διατηροῦνται ἀπὸ μία ἕως τέσσερις σειρὲς δόμων (μῆκ. 2.75 μ., πλάτ. 0.65 μ. καὶ ὕψ. 0.43 μ.) καὶ στὰ δυτικά ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 70, ὅπου διατηροῦνται ἀπὸ μία ἕως δύο σειρὲς δόμων (μῆκ. 2.80 μ., πλάτ. 0.90 μ. καὶ ὕψ. 0.33 ἕως 0.48 μ.)³⁶. Στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ χώρου, ἀποκαλύφθηκε διαταραγμένη συσσώρευση λίθων μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. Οἱ λίθοι αὐτοὶ πιθανῶς προέρχονται ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο, ὁ ὁποῖος δὲν διακρίθηκε καθαρά στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἀφέθηκαν πρὸς τὸ παρὸν στὴν θέση τους.

Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ Χώρου 66 καλύπτεται ἀπὸ καλὰ διατηρημένο πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ ὁποῖου τὰ ἔχνη χάνονται πρὸς τὰ Β. (εἰκ. 30, σχ. 13). Τὸ πλακόστρωτο δάπεδο ἀποτελεῖται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ ἀσβεστολιθικὲς πλάκες μεσαίου μεγέθους καὶ ἐντοπίζεται σὲ βάθος ἀπὸ 4.35 ἕως 4.82 μ. ἀκολουθώντας τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους πρὸς τὰ Β. Συλλέχθηκε ἀρκετὴ ποσότητα κεραμικῆς³⁷, τρία τμήματα ἀγγείων τύπου

35. Κατὰ τὸ ξεκαθάρισμα τῆς βόρειας ὀφης τοῦ τοίχου Α συλλέχθηκε ἓνα μικρὸ βότσαλο. Συλλέχθηκε, ἐπίσης, μικρὴ ὁμάδα ἀντικειμένων: τρία συνανήκοντα τμήματα πιθανῶς ἀγωγοῦ, τμήμα κυπέλλου μὲ ἔχνη μαύρου χρώματος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, τμήμα χονδρῆς λαβῆς.

36. Βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα μὲ λεπτὰ τοιχώματα (egg-shell), τμήμα σφαιρικοῦ κυπέλλου μὲ κάθετη λαβή, τμήμα καρδόσχημου μὲ ὀριζόντια λαβή, τμήμα χεῖλους πίθου μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση, τμήμα λεπτοῦ κλειστοῦ ἀγγείου, λεπτὴ προχοή ἀγγείου, τμήμα λεπτοῦ κυπέλλου μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος.

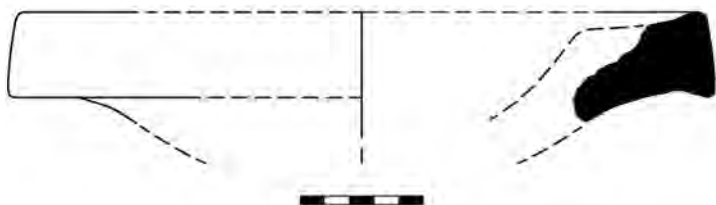
37. Μερικὰ ὄστρακα μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ ροδόχρωμο πυρήνα καὶ ἀρκετὰ χειροποίητα ὄστρακα μὲ ἐξογκώσεις, χειροποίητο τμήμα χεῖλους ἀπὸ ἀνοιχτὸ ἀγγεῖο, τμήμα λεπτῆς καρποδόχης, τμήμα τραχειᾶς καρποδόχης, τμήμα χύτρας μὲ πεπλατυσμένο χεῖλος καὶ αὐλακα στὸ ἐσωτερικόν, διάφορα τμήματα χυτρῶν ἀπὸ ἐρυθρὸ πηλόν, τμήμα κυπέλλου μελαμβαφὲς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, τμήμα ὑψηλοῦ κωνικοῦ κυπέλλου πιθανῶς χειροποίητου, ταινιοειδῆς λαβὴ ἀπὸ κύπελλο μὲ αὐλακα στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, τμήμα σφαιρικοῦ κυπέλλου μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ καστανὴ ταινία στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια, διαφορετικοὶ τύποι ὀριζόντιων πεπλατυσμένων χεϊλέων μὲ λεπτὴ αὐλακα στὸ ἐσωτερικόν, κλειστὸ ἀγγεῖο μὲ ἀνοιχτὸ

Σχ. 13. Κάτοψη Συγκροτήματος II.

egg-cup (σχ. 7δ, στ και ζ), ένα μικρό κομμάτι από ασβεστίτη, τμήμα βάσης καδόσχημου, τμήμα λύχνου (σχ. 14) και τμήμα ὀψιανού (εἰκ. 21δ). Πάνω από τὸ πλακόστρωτο δάπεδο ἐντοπίστηκαν λίγοι σχιστόλιθοι μικροῦ μεγέθους πού ἴσως εἶναι πεσμένοι ἀπὸ τὴν στέγη.

ἐπίχρισμα καὶ μελαμβαφῇ ταινία στὸ μέσον τοῦ σώματος, κύπελλα μὲ λεπτὴ αὔλα-
κα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χεῖλους, λαβὴ χονδροῦ πίθου καὶ πιθανὸ πόδι κύλικας. Συ-
νανήκοντα τμήματα κυπέλλου ἀπὸ γκρίζο πηλὸ βαμμένο καστανέρυθρο ἐσωτερικὰ
καὶ ἐξωτερικὰ, λαβὲς διαφορετικῶν τύπων καὶ τμήμα βάσης egg-cup.

Σχ. 14. Χώρος 66. Τμήμα πήλινου λύχνου.

Χαρακτηριστικό του Χώρου 66 αποτελεί τὸ σύστημα ἀγωγῶν ποὺ διαπερνᾷ κάθετα τὸν χώρο ἀπὸ Ν. πρὸς Β. (σχ. 13). Εἰδικότερα στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ χώρου καὶ σὲ βάθ. 4.21 ἕως 4.35 μ. ἀποκαλύφθηκαν δύο τμήματα ἀνοιχτῶν πήλινων ἀγωγῶν (εἰκ. 32-33, σχ. 9β) ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἓνας εἰσχωρεῖ μέσα στὸν ἄλλο³⁸. Ὁ μεγαλύτερος καὶ εὐρύτερος πήλινος ἀγωγὸς ἔχει μῆκ. 0.35 μ., ἐσωτ. πλάτ. 0.13 μ., συνολ. πλάτ. 0.18 μ. καὶ ὕψ. 0.09 μ. Τὸ πάχος τοῦ χείλους εἶναι 0.02 μ. Ὁ μικρότερος ἀγωγὸς (ὁ ὁποῖος εἶναι τοποθετημένος μέσα στὸν μεγαλύτερο) ἔχει συν. πλάτ. 0.08 μ., ὕψ. 0.05 μ. καὶ ἐξέχει ἀπὸ τὸν τοῖχο κατὰ 0.05 μ. Ὁ πήλινος αὐτὸς ἀγωγὸς εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Α καὶ συνδέεται μὲ τὸ ἄλλο τμήμα ἀγωγοῦ ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἀνάμεσα στοὺς τοίχους Α καὶ Β (Χῶρος 65Γ). Πάνω στὸν ἀγωγὸ τοῦ νότιου τμήματος τοῦ Χώρου 66 βρέθηκε ἓνας ἐξαιρετικὰ λειασμένος ὠσειδοῦς σχήματος λίθινος τριπτήρας (εἰκ. 32, 34) ἀπὸ ὀφίτη ἢ σερπεντίτη³⁹. Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του εἶναι καμπύλη ἐνῶ ἡ κάτω ἐπίπεδη. Πιθανῶς ἀποτελοῦσε κάποιο ὄργανο εἰδικῆς χρήσης. Ἡ ἐξαιρετικὴ του ποιότητα καὶ ἡ θέση ποὺ ἐντοπίστηκε ὑποδηλώνει ὅτι πιθανῶς μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸ Χῶρο 65 μέσω τοῦ ἀγωγοῦ πρὸς τὸν Χῶρο 66. Στὸν Χῶρο 66 δὲν παρατηρήθηκαν ἄλλα ἰδιαίτερης ποιότητος ἀντικείμενα.

38. Στὸ σημεῖο αὐτὸ βρέθηκαν: μικρὸ τμήμα, πιθανῶς ἀπὸ τὸν ἀγωγό, ὄστρακο ἀπὸ πιθάρι μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση, ὄστρακα μὲ διακόσμηση μαύρων ταινιῶν καὶ τμήμα βάσης χύτρας.

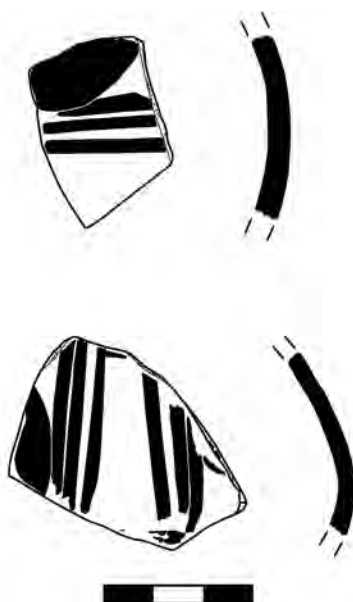
39. Σύμφωνα μὲ τὴν γνωμάτευση τοῦ γεωλόγου δρ. Μπάμπη Φασουλᾶ.

Στὸ βορειότερο τμήμα ἀποκαλύφθηκαν μερικὰ ἀκόμη τμήματα πῆλινου ἀγωγοῦ (σχ. 9γ). Τὸ καλύτερα διασωζόμενο ἔχει μῆκ. 0.45 μ., συν. πλάτ. 0.15 μ., ἔσωτ. πλάτ. 0.11 μ., ὕψ. 0.06 μ. καὶ κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β., ἐνῶ μερικὰ κατάλοιπα ἀγωγῶν δείχνουν ὅτι τὸ ἀποχετευτικὸ δίκτυο συνεχίζει πρὸς τὰ Δ. (σχ. 13), δηλαδὴ πρὸς τὸν Χῶρο 69.

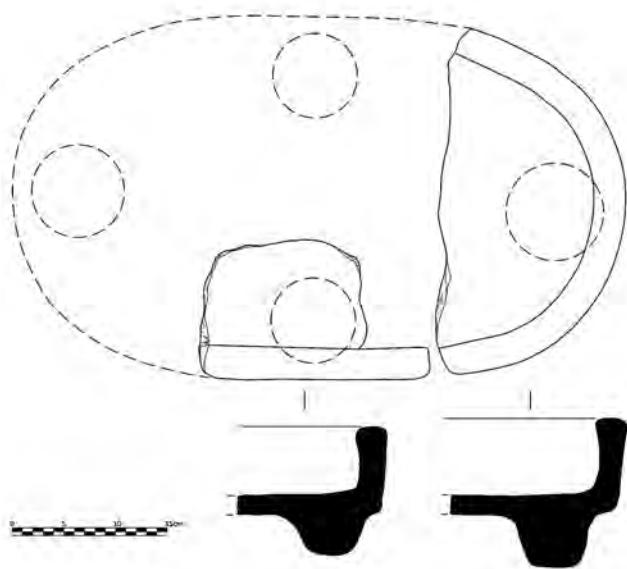
Στὸ βορειότερο αὐτὸ τμήμα τοῦ χώρου (ὅπου τὸ πλακόστρωτο δάπεδο δὲν διασώζεται) καὶ σὲ βάθ. 5.18 μ., τὸ χῶμα εἶναι σκληρὸ καὶ καστανέρυθρο. Πιθανῶς ἀποτελεῖ παλαιότερο δάπεδο. Συλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικῆς⁴⁰, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεχωρίζουν τὰ ὄστρακα μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ προανακτορικὸ ρυθμὸ (ΠΜ I-II) Ἀγίου Ὀνουφρίου⁴¹ (εἰκ. 35, σχ. 15), μεγάλο συμπαγὲς τμήμα ἀσβεστίτη, λίθινος τριπτήρας (εἰκ. 8β), θραυσμένο τμήμα ὀρείας κρυστάλλου, δύο τμήματα egg-cups (σχ. 7β-γ) καὶ συνανήκοντα τμήματα μεγάλης λεκάνης μὲ τέσσερα πόδια (εἰκ. 36-37, σχ. 16), μὲ ἄνοιγμα 0.32 μ. καὶ ὕψ. 0.09 μ. Ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο σκεῦος, πὺ μπορεῖ νὰ ἔχει σχέση μὲ λειτουργία σχετικὴ μὲ αὐτὴ

40. Κατὰ κύριο λόγο χονδρὰ ὄστρακα ἐκ τῶν ὁποίων μερικὰ ἴσως ἀποτελοῦν τμήματα ἀγωγοῦ. Μεγάλῃ ὁμάδᾳ μὲ πολλὰ χονδρὰ ὄστρακα οἰκιακῆς χρήσεως, πολλὰ μελαμβαφῇ ὅπως χεῖλη καὶ σώματα κυπέλλων, τμήμα βάσης μελαμβαφοῦς κλειστοῦ ἀγγείου, τμήμα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου μελαμβαφὲς ἐσωτερικὰ καὶ ἄβαφο ἐξωτερικὰ (πιθανῶς λεκάνη), τμήματα βάσης καὶ σώματος ἀπὸ δύο ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα (ἓνα μικρότερο καὶ ἓνα μεγαλύτερο) μελαμβαφὲς ἐσωτερικὰ καὶ ἄβαφο ἐξωτερικὰ. Ἐπίσης, χεῖλος καὶ τμήματα λαβῆς πρόχου, τμήμα ἀγγείου τύπου egg-cup, χεῖλος καδόσχημου, κατώτερο τμήμα μελαμβαφοῦς κυπέλλου, τμήμα μικροῦ πίθου μὲ σχοινοειδῇ διακόσμησι, τραχὺ ἔσω νεῦον χεῖλος καὶ τμήμα ἔκφυσης λαβῆς ἀπὸ χύτρα, ταινιοειδεῖς λαβὲς μὲ αὐλακα στὸ κέντρο, λαβὲς ἀπὸ προχοειδῇ μὲ κυκλικὴ τομὴ καὶ τμήμα κυπέλλου πὺ διασώζονται οἱ ἐκφύσεις κάθετης λαβῆς.

41. *Palace of Minos I*, 62 εἰκ. 25· C. Zervos, *L'Art de la Crète* (Paris 1956) 146-147 εἰκ. 131-133· D. Wilson, *Early Minoan IIA West Court House*, *BSA* 80, 1985, πίν. 37 n. 214, n. 219: *Early Minoan II*· P. Warren, *An Early Bronze Age settlement in Crete* (Oxford 1972) 99 n. 17 εἰκ. 39, 97 εἰκ. 38 πίν. 154: *Period I (Early Minoan IIA)*· P. H. Betancourt, *The History of Minoan Pottery* (Princeton 1985) εἰκ. 136f: *Early Minoan IIB*.

Σχ. 15. Χῶρος 66. Ὅστρακα ρυθμοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου.

Σχ. 16. Χῶρος 66. Τμῆμα πήλινης λεκάνης.

τῆς λεκάνης ἀπὸ τὸν Χῶρο 1 πού βρέθηκε τὸ 2019⁴², μὲ παράλληλο τριποδική τράπεζα ἀπὸ τὸν Κομμό⁴³.

Χῶρος 67

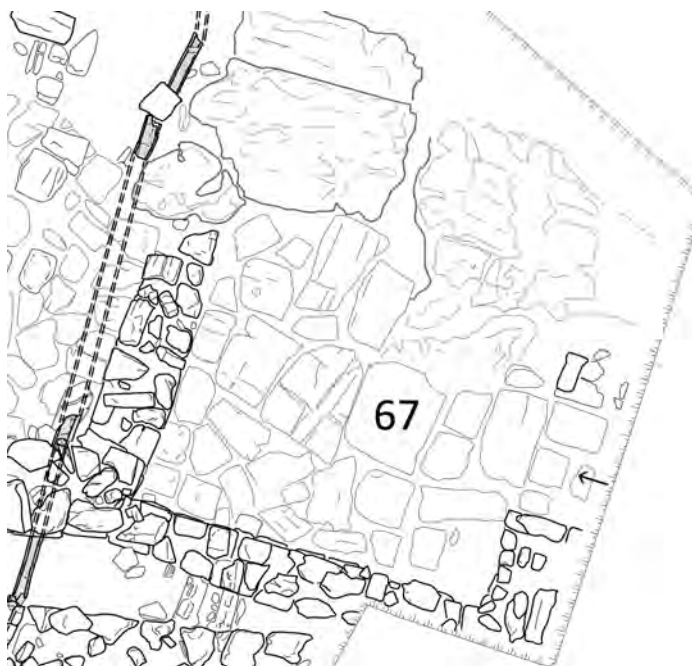
Ὁ Χῶρος 67 (Συγκρότημα II εἰκ. 30, σχ. 13 καὶ 17) βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ Χώρου 66 καὶ ἀνασκάπτεται γιὰ πρώτη φορὰ τὴν φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο. Σὲ βάρθ. 4.58 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ⁴⁴ τοῦ χώρου ἀποκαλύφθηκε καλὰ διατηρημένο πλακόστρωτο δάπεδο ἀπὸ ἀσβεστολιθικὲς πλάκες μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους (ἡ μεγαλύτερη πλάκα ἔχει μῆκος 1 μ., πλάτ. 0.77 μ. καὶ πᾶχ. 0.07 μ.). Πρὸς τὰ Β., ὅπου δὲν ἐντοπίστηκαν πλάκες δαπέδου, ἀποκαλύφθηκαν τμήματα φυσικοῦ βράχου («ριζιμιὸ χαράκι» εἰκ. 38) σὲ βάρθ. 4.56 ἕως 4.96 μ. Ὁ χῶρος ἔχει συν. μῆκ. 5 μ. (3.20 μ. καλύπτει τὸ πλακόστρωτο δάπεδο, 1.80 μ. καλύπτει ὁ φυσικὸς βράχος) καὶ πλάτ. 3.25 μ.

Στὰ δυτικὰ συνορεύει μὲ τὸν Χῶρο 66. Ὁ τοῖχος πού χωρίζει τοὺς δύο χώρους ἔχει μῆκ. 2.75 μ., πλάτ. 0.65 μ. καὶ ὕψ. 0.60 μ., στὸν ὁποῖο διασώζονται ἕως πέντε σειρὲς δόμων. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος (εἰκ. 39) ἔχει μῆκ. 1.30 μ., πλάτ. 0.54 μ. καὶ ὕψ. 0.20 μ. Ἔχει διαταραχθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ διασώζονται δύο δόμοι. Πιθανολογεῖται ἡ ὑπαρξὴ εἰσόδου (εἰκ. 40) στὸ σημεῖο αὐτό. Ὁ νότιος τοῖχος ἔχει μέγ. πλάτ. 0.47 μ. καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ τοίχου Α, ὁ ὁποῖος ἔχει πλάτ. 0.80 μ. (εἰκ. 41, σχ. 13) Τὰ βόρεια ὅρια τοῦ Χώρου 67 δὲν ἐντοπίστηκαν, ἐνδεκτικὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ βορειότερου τμήματος ὅλου τοῦ Συγκροτήματος II.

42. ΠΑΕ 2019, 310.

43. *Kommos* I 1209 πίν. 4.38, ὠσειδῆς τριποδική τράπεζα ἀπὸ κονίαμα.

44. Ὡς σταθερὸ σημεῖο μέτρησης τῶν βαθῶν στὸν Χῶρο 67 χρησιμοποιήθηκε τὸ βασικὸ σταθερὸ σημεῖο τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου πού βρίσκεται ἐπάνω στὴν ΒΔ. γωνία τοῦ Χώρου 12 καὶ τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ ὕψος 103.732 μ. σὲ σχέση πρὸς τὸ βασικὸ σταθερὸ σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς πού βρίσκεται στὸ ἀλώνι στὰ δυτικὰ τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου.

Σχ. 17. Κάτοψη Χώρου 67.

Συνολικά, στὸν Χῶρο 67 ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση μέγ. πάχ. περίπου 0.60 μ., ἂν καὶ στὸ πρὸς τὰ Β. τὸ πάχος δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 0.20 μ. λόγω τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους. Συλλέχθηκε ἀρκετὴ ποσότητα κεραμικῆς⁴⁵ στὸ χαμηλότερο κυρίως ἐπίπεδο. Συλλέχθηκε ἐπίσης τμήμα λεπίδας ὀψιανοῦ, βότσαλο, βόλος⁴⁶ (εἰκ. 42α), θραυσμένο πολυεδρικό τμήμα ὀρείας κρυστάλλου (εἰκ. 42β) καὶ λεπτὸ θραυσμένο πλακίδιο ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο

45. Ὀστρακα ἀπὸ χονδρὰ ἀγγεῖα, ὄστρακο ἀπὸ πιθᾶρι μὲ λευκὸ ἐπίχρυσμα καὶ μίκα, τμήματα ἀπὸ χύτρες, τμήμα ἀπὸ egg-cup, τμήματα κυπέλλων μὲ κάθετα τοιχώματα, τμήμα κυπέλλου μὲ λεπτὴ ταινία, τμήμα μελαμβαφοῦς κλειστοῦ ἀγγείου. Πόδια ἀπὸ χύτρες, ὄστρακα μὲ λευκὸ ἐπίχρυσμα, βάσεις καὶ λαβὲς πίθων, λαβὲς ἀπὸ προχοῖδια, λαβὴ ἀπὸ κύπελλο πού πλαταίνει πρὸς τὰ κάτω καὶ τμήμα καρποδόχης.

46. Βόλος ἀπὸ ψαμμίτη (ὄχι ντόπιο) σύμφωνα μὲ τὴν γνωμάτευση τοῦ γεωλόγου δρ. Μπάμπη Φασουλᾶ.

(είκ. 42γ). Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν γειτονικὸ Χῶρο 66, δὲν ἐντοπίστηκαν τμήματα ἀγωγῶν.

Χῶρος 69

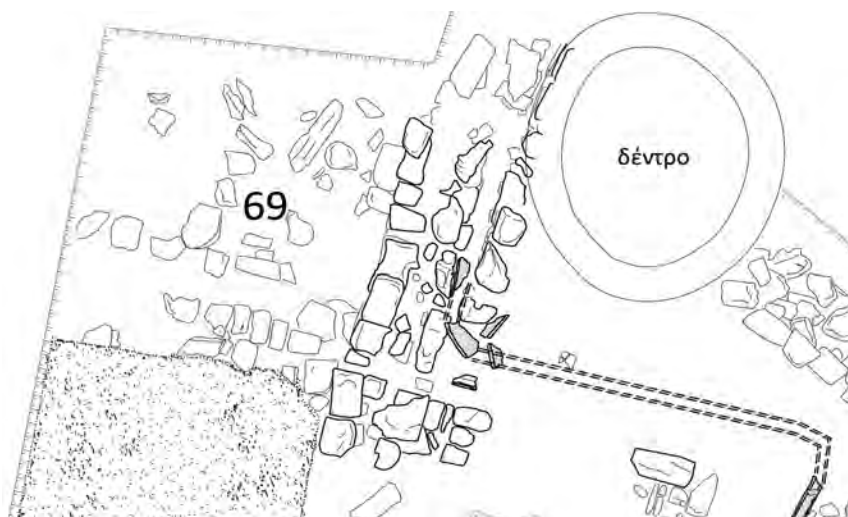
Ὁ Χῶρος 69 (είκ. 30, σχ. 13 καὶ 18) τοῦ Συγκροτήματος II βρίσκεται βόρεια τοῦ Χώρου 70 καὶ ΒΔ. τοῦ Χώρου 66. Ὁ χῶρος αὐτὸς ἀνεσκάφη γιὰ πρώτη φορὰ φέτος μὲ σκοπὸ νὰ ἐλεχθεῖ ἡ γεωμαγνητικὴ ἔρευνα⁴⁷ ποὺ εἶχε διενεργηθεῖ τὸ 2013 σὲ ὅλο τὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος ἔχει μῆκ. 4.05 μ., πλάτ. 0.80 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 0.27 μ. Διασώζονται δύο ἕως τέσσερις σειρὲς δόμων (είκ. 43). Στὰ νότια ἀποκαλύφθηκε μία σειρὰ λίθων ποὺ πιθανῶς ἀποτελεῖ τὸν νότιο τοῖχο, τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ὁποῖου ἔχει καταστραφεῖ καὶ διασώζεται μία μόνο σειρὰ λίθων. Ὁ πιθανὸς αὐτὸς νότιος τοῖχος ἔχει μῆκ. 1.90 μ., πλάτ. 0.50 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 0.10 μ. Τὰ δυτικὰ καὶ βόρεια ὅρια τοῦ χώρου δὲν εἶναι διακριτά. Ἡ ἕως τώρα ἀνασκαφεῖσα περιοχὴ τοῦ Χώρου 69 ἔχει ἐσωτ. διαστ. 3.40×3.30 μ. Ἡ κεραμικὴ ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἔρευνα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἀποτελεῖται ἀπὸ ὄστρακα κυρίως χονδροειδῶν ἀγγείων, ἕνα μικρὸ προχοειδές, δισκοειδῆ βάση καὶ σῶμα ἀπὸ egg-cup.

Σὲ μεγαλύτερο βάθος ἀποκαλύφθηκαν διάφορες ἀσβεστολιθινὲς πλάκες μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους ποὺ πιθανὸν ἀποτελοῦν τμήμα δαπέδου. Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ἀποκαλύφθηκαν μερικοὶ σχιστόλιθοι. Συλλέχθηκε μικρὴ σχετικὰ μὲ τὴν ἔκταση τοῦ χώρου ποσότητα κεραμικῆς⁴⁸, ἡμιδιαφανὲς

47. ΠΑΕ 2013, 229 καὶ πίν. 140α.

48. Πολλὰ χονδρὰ ὄστρακα ἀπὸ πιθάρια, λευκὰ τραχιὰ ὄστρακα μὲ μαῦρα στίγματα, χεῖλος ἀπὸ πιθάρια, τμήμα κυπέλλου μὲ ὑπόλευκο πηλὸ, τμήμα μελαμβροῦς κυπέλλου μὲ κάθετα τοιχώματα, χεῖλη ἀπὸ μεγάλες καὶ μικρὲς χύτρες, τμήματα σφαιρικῶν κυπέλλων μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος, ὄστρακο ἐσωτερικὰ μελαμβροῦς καὶ μὲ ἐρυθρὲς ὀριζόντιες ταινίες ἐξωτερικά, πιθανῶς ἀπὸ πινάκιο, τμήμα ἄβαφου κυπέλλου ποὺ διατηρεῖ τὴν λαβή, σφαιρικῆς τομῆς, ὄστρακο μὲ αὐλακώσεις ἐξωτερικά, τμήμα δίσκου, τμήμα πιθανῶς ἀπὸ κυψέλη καὶ τμήματα ἀγωγοῦ μελαμβροῦς ἐσωτερικά. Δὲν ἐντοπίζονται τὰ τυπικὰ κωνικὰ κύπελλα.

Σχ. 18. Κάτοψη Χώρου 69.

Σχ. 19. Χῶρος 69. Λίθινη σφραγίδα.

τμήμα ὀρείας κρυστάλλου, βότσαλο, ἓνα φυσικὰ διαμπερές ἀντικείμενο (εἰκ. 44), πιθανῶς ὑπόλειμμα σφουγγαριοῦ⁴⁹ καὶ τέσσερα συνανήκοντα τμήματα λεπίδας ὀφianoῦ (εἰκ. 21α). Ἐντοπίστηκαν ἐπίσης τέσσερα διάσπαρτα τμήματα ἀγῶγοῦ.

Ἰδιαίτερο εὔρημα ἀποτελεῖ ἡ λίθινη σφραγίδα (εἰκ. 45, σχ. 19) ἀπὸ στεατίτη ἢ ὀφίτη⁵⁰, ἡ ὁποία διασώζει τμήμα τῆς παράστασης ἀπὸ ὁμόκεντρους κύκλους σὲ φυσικὸ μοτίβο (πέταλα ἄνθους). Κάτω ἀπὸ τὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια ἐξέχει κυλινδρικό στέλεχος μὲ αὐλακώσεις ποὺ ἐπιστέφεται ἀπὸ ὀπὴ ἀνάρτησης. Ἡ σφραγίδα ἔχει ὕψ. 0.008 μ. καὶ ἡ διάμετρος τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειας (τοῦ ἄνθους) ὑπολογίζεται περὶ τὰ 0.013 μ. Χρονολογεῖται στὴν MM II περίοδο⁵¹.

Ἀνεσκαφὴ ἐπίσης στενὸ τμήμα μέγ. πλάτ. 0.35 μ. (σχ. 2) ἐξωτερικὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 69 ἀποκαλύπτοντας μία σειρὰ λίθων μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β., ἡ ὁποία εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸν περίβολο σύγχρονου δέντρου. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τμήματος (πάχ. 0.40 μ.) ἀνάμεσα στὴν προαναφερθεῖσα σειρὰ λίθων καὶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 69 ἀποκάλυψε τμήμα ἀγῶγοῦ στὴ θέση του (εἰκ. 43, σχ. 18). Συλλέχθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα⁵², δύο τμήματα ἀπὸ ἀγγεῖα τύπου egg-cup (σχ. 7α καὶ 7θ), θραύσματα κυπέλλου καὶ μικρὸ βότσαλο ἀπὸ μάρμαρο⁵³ (εἰκ. 18γ).

49. Σύμφωνα μὲ τὴν γνωμάτευση τοῦ γεωλόγου δρ. Μπάμπη Φασουλᾶ.

50. Βλ. σημ. 59.

51. Πρβ. σὰν θέμα σφραγίδα ἀπὸ τὸ Μιραμπέλο MM II περιόδου, *CMS* II.2 ἀρ. 268c. Γιά τὸ γενικὸ σχῆμα βλ. MM II σφραγίδα πιθανῶς ἀπὸ τὰ Μάλια, *CMS* III ἀρ. 109.

52. Πολλὰ χονδρὰ ἄβαφα ὄστρακα οἰκιακῆς χρήσης, τμήματα ἀπὸ κλειστὰ μελαμβαφῇ ἀγγεῖα, τμήματα ἀπὸ λεπτὰ ἄβαφα κωνικὰ κύπελλα, τμήμα μικρογραφικοῦ κυπέλλου, τμήμα σφαιρικοῦ μελαμβανοῦς κυπέλλου καὶ ὄστρακο μὲ ἐγγαράξεις. Ἐπίσης: τμήμα πιθανῶς ἀπὸ κεραμίδα, τμήμα ὑψηλοῦ κυπέλλου, βάσεις κλειστῶν ἀγγείων, προχοὴ χονδροῦ ἀγγείου, τμήμα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου ἀπὸ τραχὺ πηλὸ μὲ ξένα σωματίδια, τμήμα ἀπὸ egg-cup, τμήμα σφαιρικοῦ μελαμβανοῦς κυπέλλου, λαβὲς ἀπὸ ἄβαφα κύπελλα, ὄστρακα ἀπὸ καλῆς ποιότητος προχοειδῆ ἀγγεῖα, τμήμα κυπέλλου ἀπὸ γκρίζο σκληρὸ τεφρὸ πηλὸ καὶ δύο βάσεις ἀπὸ χύτρες.

53. Σύμφωνα μὲ τὴν γνωμάτευση τοῦ γεωλόγου δρ. Μπάμπη Φασουλᾶ.

Τέλος, ἐρευνήθηκε ὁ σωρὸς λίθων ΒΑ. τοῦ Χώρου 69 μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β., οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐπίσης ὑποδειχθεῖ ἀπὸ τὴν γεωμαγνητική ἔρευνα. Οἱ λίθοι αὐτοὶ φαίνεται πὼς εἶναι σύγχρονοι (ἐντοπίστηκε θραῦσμα γυαλιοῦ ἀπὸ μπουκάλι) τουλάχιστον στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο. Ἡ ἔρευνα δὲν συνεχίστηκε σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο κάτω ἀπὸ αὐτούς.

Χῶρος 70

Ὁ Χῶρος 70 βρίσκεται βόρεια τοῦ Χώρου 65Γ καὶ δυτικὰ τοῦ Χώρου 66 (εἰκ. 30 καὶ 46, σχ. 13 καὶ 20). Ἀνσκάφη γιὰ πρώτη φορὰ φέτος. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ χώρου διατηρεῖται σὲ μῆκ. 2.80 μ. καὶ ἔχει μέγ. πλάτ. 0.90 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 0.25 ἕως 0.48 μ. (ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Χώρου 66). Τὰ βόρεια, δυτικὰ καὶ νότια ὅρια τοῦ Χώρου 70 ἔχουν καταστραφεῖ. Σὲ βάθ. 4.18 ἕως 4.54 μ. ἀποκαλύφθηκαν πλάκες δαπέδου⁵⁴ (κάτω ἀπὸ πολλοὺς πεσμένους λίθους ποὺ ἀφαιρέθηκαν), οἱ ὁποῖες καλύπτουν ἑκταση περ. 1.30×1.70 μ. (εἰκ. 47). Τὰ περισσότερα ὄστρακα συλλέχθηκαν ἀπὸ τὸ ξεκαθάρισμα ἐξωτερικὰ τῆς γωνίας ποὺ σχηματίζει ὁ τοῖχος Α μετὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 70 (δυτικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 66).

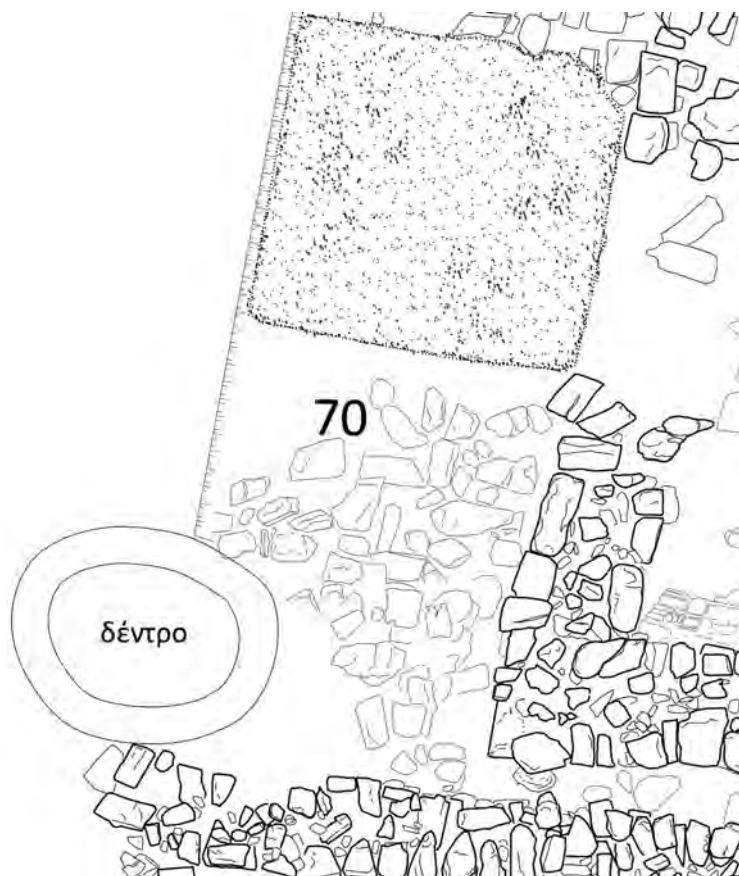
Βόρεια ἀπὸ τὶς πλάκες δαπέδου τοῦ χώρου καὶ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο (5.08 μ.), ἐντοπίστηκε δάπεδο κατασκευασμένο ἀπὸ σκληρό, συμπαγὲς καστανέρυθρο χῶμα⁵⁵ (εἰκ. 46, σχ. 20) μὲ προσμίξεις (μικρὰ χαλίκια) κάτω ἀπὸ στρώση καστανοῦ χρώματος ποὺ ἀφαιρέθηκε. Ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἀνώτερης στρώσης καστανοῦ χρώματος συλλέχθηκαν ἐλάχιστα ὄστρακα, ἀρκετὰ βότσαλα (εἰκ. 48), μεταξὺ τῶν ὁποίων χαλαζίες καὶ μεταμορφωμένο πέτρωμα⁵⁶ (εἰκ. 17α) μὲ ἴχνη ὀρυκτοῦ σμύριδας.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ κατὰ τὴν φετινὴ ἀνασκαφὴ δὲν ἀνευρέθησαν ἀγνύθες, πλὴν κάποιων θραυσμάτων, ἢ σφονδύλια. Εἶναι πιθανὸ ὅτι

54. Ἰδιο περίπου βάθος μὲ τὸ πλακόστρωτο τοῦ Χώρου 66.

55. Ἐνα μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ καστανέρυθρο χῶμα ἀφαιρέθηκε, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο παρέμεινε.

56. Σύμφωνα μὲ τὴν γνωμάτευση τοῦ γεωλόγου δρ. Μπάμπη Φασουλᾶ.

Σχ. 20. Κάτοψη Χώρου 70.

ή κατεργασία τοῦ μαλλιῶ δὲν γινόταν στὸν χώρο τῆς Ζωμίνθου κατὰ τὴν μινωικὴ περίοδο. Ἡ πιθανότερη ἐρμηνεία εἶναι ὅτι ἔστελναν τὸ μαλλὶ κατευθεῖαν σὲ ἄλλα γειτονικὰ κέντρα, καὶ κυρίως στὴν Κνωσό. Ἐκεῖ γινόταν ἡ ἐπεξεργασία του, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς πινακίδες τῆς Κνωσοῦ, ὅπου ὑπῆρχε ὀργανωμένη τάξη ἐπιφορτισμένη μὲ τὸ ἔργο αὐτό⁵⁷.

57. J. T. Killen, The wool industry of Crete in the Late Bronze Age, *BSA* 59, 1964, 1-15, "Ε. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, *Μινωικὸν Ζῶμα* (Αθήνα 1971) 144-149.

Χῶρος 68 – Πρόσβαση πρὸς τὴν κεντρικὴ/βόρεια εἴσοδο

Ὁ Χῶρος 68, ὁ ὁποῖος ἀνασκάφηκε γιὰ πρώτη φορὰ φέτος σὲ ἐπιφάνεια 6.25×2.73 μ., βρίσκεται ἐξωτερικὰ τῆς βόρειας εἰσόδου τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου καὶ ἀνατολικά τῶν Χώρων 56Α καὶ 65 (εἰκ. 2, 49, σχ. 1, 21-22). Σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ἡ διερεύνηση τῆς πρόσβασης τῆς βόρειας κεντρικῆς εἰσόδου τοῦ Ἀνακτόρου. Ὁ χῶρος στὰ νότια ὁριοθετεῖται ἀπὸ μνημειώδη τοῖχο, τὸν τοῖχο Α. Στὰ δυτικὰ ὁριοθετεῖται ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 56Α.

Πρόκειται γιὰ ἓναν ἐπιμήκη χῶρο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β. (ἀκολουθώντας τὴν κλίση τοῦ λόφου, εἰκ. 31) ποὺ λειτουργεῖ ὡς διάδρομος/ράμπα. Σὲ βάρθ. 3.31 μ. ἀποκαλύφθηκε πλακόστρωτο δάπεδο ἀπὸ μικροὺς καὶ μεγαλύτερους ἄδρους πλακοειδεῖς λίθους.

Ἡ ἔρευνα τῶν ἀνατολικῶν καὶ βορείων ὁρίων δὲν ἐξαντλήθηκε ἀνασκαφικά τὴν φετινὴ περίοδο.

Στὸν Χῶρο 68 συνολικά ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση πάχ. 1 μ. ἀπὸ βάρθ. 2.67 ἕως 3.67 μ. Ἐντοπίστηκαν τρεῖς φάσεις:

Ἡ ἀρχαιότερη φάση, τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου, τοῦ Χώρου 68, δὲν ἐρευνήθηκε κατὰ τὴν φετινὴ περίοδο, καθὼς ἡ ἔρευνα σταμάτησε σὲ πλακόστρωτο δάπεδο τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου⁵⁸. Ὁ Χῶρος 68 ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ περίοδο, ὅπως δείχνουν κεραμικά εὐρήματα (egg-cups⁵⁹), λειτουργοῦσε ὡς διάδρομος/ράμπα καὶ ἀνακατασκευάστη-

58. Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν γειτονικῶν στὸν Χῶρο 68 χώρων, δηλαδὴ ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Συγκροτημάτων Ι (Χῶρος 56 καὶ Χῶρος 65, ΠΑΕ 2013, 2014, 2019) καὶ ΙΙ (Χῶρος 66, Χῶρος 67, Χῶρος 69, Χῶρος 70) βόρεια τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου ἐπιβεβαίωσε τὴν ὕπαρξη παλαιότερου στρώματος μὲ πλούσια εὐρήματα καὶ ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα (παλαιότερης φάσης τοῖχοι Ζ, Η, Η').

59. Egg-cups ὑπάρχουν ἤδη ἀπὸ τὴν τελευταία φάση τῶν προανακτορικῶν χρόνων (Γ. καὶ Ἔ. Σακελλαράκη, Ἀποθέτης τῆς τελευταίας φάσης τῶν προανακτορικῶν χρόνων εἰς Ἀρχάνας, ΑΕ 1972, Χρονικά 1-11) καὶ εἶναι συνήθη, ἐπίσης, καὶ στὴν πρῶιμη Παλαιοανακτορικὴ περίοδο (Α. Lahanas, *Ein keramik Depot aus Archanes und seine Bedeutung für die Entwicklung der Mittel-Minoische Keramik*, διδ. διατριβὴ 2004, πίν. 6-16).

Σχ. 21. Κάτοψη Χώρου 68.

κε μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ πρώτου ἀνακτόρου. Στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ Χώρου 68 ἀποκαλύφθηκε σειρά λίθων (διακρίνονται τρεῖς δόμοι, εἰκ. 50-51) στὸ κατώτερο ἀνεσκαμμένο ἐπίπεδο, στὸ ἴδιο περίπου βάθος μὲ τοὺς ἀρχαιότερους τοίχους Ζ, Η καὶ Η. Ἡ σειρά αὐτὴ λίθων ἴσως ἀρχικά κατασκευάστηκε κατὰ τὴν παλαιοανακτορική περίοδο καὶ στὴ συνέχεια ἀνακατασκευάστηκε ὥστε νὰ στηρίζει τὸ πλακόστρωτο δάπεδο.

Μετὰ τὴν ΜΜ ΙΙΑ καταστροφή τοῦ κτιρίου, ὁ Χῶρος 68 ἀνακατασκευάζεται καὶ μαζί μὲ τὸν Χῶρο 56 προσκολλᾶται στὸ νεοανακτορικό Κεντρικό Κτίριο (εἰκ. 52). Ἡ δεύτερη αὐτὴ φάση ἐντοπίζεται σὲ βάθ. 3.19 ἕως 3.67 μ. (πάχ. 0.48 μ.), δηλαδή ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου (μικροὶ καὶ μεγαλύτεροι πλακοειδεῖς λίθοι) τοῦ Χώρου 68 ἕως τὴν δεύτερη σειρά δόμων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 56Α. Συλλέχθηκε ἀρκετὴ ποσότητα κεραμικῆς⁶⁰, δύο σχεδὸν ὁλόκληρα ἄωτα

60. Βρέθηκαν: ὄστρακα ἀπὸ μικροὺς καὶ μεγάλους πίθους, δύο μελαμβαφῆ τμήματα ἀπὸ πιθάρι μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση, τμήματα ἄβαφον πίθων μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση, τμήμα ἀπὸ πιθάρι ἢ ἀγωγό, λίγες βάσεις ἀπὸ μικροὺς πίθους ἢ καδόσχημα, χεῖλη ἀπὸ λεκάνες, τμήματα χυτῶν, ὄστρακα μὲ «δαχτυλιές» στὸ ἐσωτερικό, τμήμα μεγάλου μελαμβαφοῦς ἐξωτερικά ἀγγείου, ὄστρακα μὲ καταλιβάδες, λαιμὸς πρόχου, τμήμα σφαιρικοῦ μελαμβαφοῦς ἐξωτερικά κυπέλλου, πολλὲς βάσεις κλειστῶν ἀγγείων, διάφοροι τύποι κυπέλλων συνήθως μὲ ἕξω νεῦον χεῖλος, μελαμβαφὲς κύπελλο μὲ ἐγκοπὴ πάνω ἀπὸ τὴ βάση, τμήματα μικρῶν λύχνων καὶ μίξα λύχνου, τμήμα σώματος καὶ πόδι χύτρας καὶ τμήμα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου μὲ τροπιδωτὸ σῶμα καὶ ταινία μαύρη περὶ τὸ χεῖλος. Βρέθηκε ἐπίσης ἰδιαίτερα λεπτὴ κεραμικὴ, βάσεις ἀπὸ κάθετα κύπελλα, τμήμα μελαμβαφοῦς σφαιρικοῦ κυπέλλου ποὺ διασώζει τμήμα τῆς λαβῆς, κλειστὸ σφαιρικό μελαμβαφὲς κύπελλο, τμήμα μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου μελαμβαφοῦς ἐξωτερικά, τμήμα κλειστοῦ ἀγγείου (σφαιρικό προχοειδές), τμήματα ἀπὸ χαμηλὰ κωνικά κύπελλα, σώματα κλειστῶν ἀγγείων μὲ λευκὸ ἐπίχρυσμα, τμήμα λαβῆς πιθανῶς ἀπὸ πυριατήριο, τμήμα χεῖλους ἀπὸ ἀνοιχτὸ ἀγγεῖο ποὺ διασώζει τμήμα τῆς προχοῆς, λεπτὰ ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφῆ κύπελλα, ἀγγεῖο μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ μαῦρες «πινελιές» ἐξωτερικά (πιθανῶς πρόχους), ταινιοειδεῖς λαβὲς ἀπὸ κύπελλα καὶ λαβὲς μὲ κυκλικὴ διατομὴ ἀπὸ προχοειδῆ καὶ γενικά ἀρκετὰ χονδρὰ ὄστρακα ἀλλὰ ἀπὸ καλῆς ποιότητος ἀγγεῖα. Ἀκόμη: τμήμα κλειστοῦ ἀγγείου μελαμβαφοῦς ἐξωτερικά, τμήμα ἡμισφαιρικοῦ χαμηλοῦ ἄβαφου κυπέλλου, τμήματα ἀπὸ σφαιρικά ἀγγεῖα καὶ

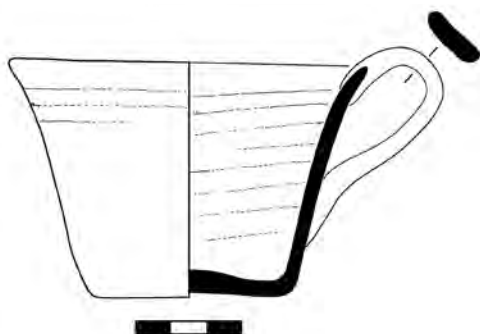
κωνικά κύπελλα, ένα τμήμα από αγγείο τύπου egg-cup, που δείχνει την παλαιότερη χρήση του χώρου (σχ. 7ι), δύο λίθινοι τριπτῆρες από ψαμμίτη, σύμφωνα με τὸν γεωλόγο δρ. Μπάμπη Φασουλᾶ (εἰκ. 8β καὶ 8δ), λίγα ὅστὰ ζῶων, ἓνα τμήμα ὀρείας κρυστάλλου (εἰκ. 42δ) καὶ ἓνα ἰδιαίτερο ὄστρακο με ἀνάγλυφη ζωόμορφη διακόσμηση (εἰκ. 53).

Σε αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς ἀγωγοὶ ἀποστράγγισης ὑδάτων (σχ. 22), ἓνας στὸ κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ τοίχου Α' καὶ δύο στὸ κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 56Α (εἰκ. 52 καὶ 54). Ὁ ἀγωγὸς ποὺ ἐντοπίστηκε στὸ κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου Α' ἔχει ἄνοιγμα 0.47×0.20 μ. καὶ ἀποκαλυφθὲν μῆκος 0.40 μ. Δὲν ἐντοπίστηκε κάποιο εὔρημα. Ὁ ἀγωγὸς ποὺ βρίσκεται στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 56Α ἔχει μέγιστο ἄνοιγμα 0.50×0.35 μ. καὶ μῆκ. 0.80 μ. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τμήματος αὐτοῦ συλλέχθηκε ἀρκετὴ ποσότητα κεραμικῆς καὶ πέντε ἀγγεῖα (εἰκ. 55-58). Ἐνα τμήμα ἄωτου κυπέλλου καὶ ἓνα σχεδὸν ἀκέραιο μόνωτο κύπελλο (εἰκ. 56, σχ. 23) ἐντοπίστηκαν πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Χώρου 68, ἐνῶ ἄλλο, σχεδὸν ἀκέραιο, χαμηλὸ ἄωτο κύπελλο καὶ τμήμα ἀπὸ ἄλλο ἓνα, καθὼς καὶ τμήμα χύτρας (εἰκ. 57) ἐντοπίστηκαν πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Χώρου 56Α. Ἀπὸ τὸ τμήμα αὐτὸ συλλέχθηκαν λίγα ὅστὰ ζῶων καὶ ἐλάχιστα τμήματα κάρβουνου. Ὁ ἀγωγὸς ποὺ βρίσκεται στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 56Α ἔχει ἄνοιγμα 0.40×0.25 μ. καὶ μῆκ. 1.30 μ. Ἡ ἔρευνα ἔδειξε τὴ σύνδεση τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ με τὴν λίθινη γωνιώδη κατασκευή στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ Χώρου 56Α. Συλλέχθηκε μικρὴ ποσότητα κεραμικῆς καὶ μερικὰ καμένα τμήματα ξύλου.

κύπελλα με λαβὲς καὶ κάθετα τοιχώματα, τμήμα κλειστοῦ σφαιρικοῦ ἀγγείου με καταλιβάδες, τμήμα σφαιρικοῦ κλειστοῦ ἀγγείου με κάθετο λαιμό, μελαμβαφῆ ὄστρακα κυπέλλων, τμήμα ὑψηλοῦ κυπέλλου με κάθετα τοιχώματα, πολλὰ τμήματα ἀπὸ κύπελλα με ἑξω νεῦον χεῖλος, λαβὴ ποὺ πλαταίνει στὴν βάση, τμήμα ἀπὸ ἄβαφο πινάκιο, τμήμα ἀπὸ στρογγυλὸ καδόσχημο, τμήμα κλειστοῦ ἀγγείου με λευκὸ ἐπίχρυσμα καὶ ροδόχρωμο πηλὸ καὶ δύο ὄστρακα με λεπτὴ μαύρη ταινία. Γενικὰ κεραμικὴ με λεπτὰ τοιχώματα καὶ χαμηλὰ κύπελλα, ὑψηλὰ κύπελλα με κάθετα τοιχώματα καὶ σφαιρικὰ ἀγγεῖα.

Σχ. 22. Τομές Χώρου 68.

Σχ. 23. Χώρος 68. Μόνωτο κύπελλο.

Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς λίθινης κατασκευῆς ἀνασκάφηκε σὲ βάθ. 3.67 μ., δηλαδή 0.52 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο πού ἔχει σταματήσει ἡ ἀνασκαφή τοῦ Χώρου 56Α⁶¹. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατασκευῆς συλλέχθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα, λίγα ὅσα ζῶων καὶ ἐλάχιστα τμήματα κάρβουνου.

Ἡ τελικὴ φάση τοῦ Χώρου 68 ἀνήκει στὴν ΥΜ ΙΑ περίοδο, τὴν περίοδο ὅπου κατασκευάζεται ὁ λοξὸς διάδρομος (εἰκ. 49), ὁ ὁποῖος ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν βόρεια εἴσοδο τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου. Στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ χώρου (ράμπα), 0.34 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς κεντρικῆς βόρειας εἰσόδου τοῦ ἀνακτόρου καὶ 0.11 ἕως 0.16 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸν λοξὸ διάδρομο, ἀποκαλύπτεται ὁ τοῖχος Α' μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α. πρὸς Δ.

Τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ μνημειώδους τοίχου Α' (μῆκ. 2.60 μ., πλάτ. 0.60 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 0.84 μ.) σώζει τρεῖς σειρὲς δόμων, ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς ὁποῖους, στὸ ἀνώτερο τμήμα του, ἔχει πᾶχ. 0.46 μ. Παρουσιάζει παρόμοια δομὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 56Α, στὸν ὁποῖο προσκολλᾶται (εἰκ. 52). Οἱ πολὺ μεγάλου μεγέθους ἄδροι λίθοι διαφέρουν ἀπὸ αὐτοὺς τῶν τοίχων (παλαιότερων καὶ σύγχρονων) τῶν Συγκροτημάτων Ι καὶ ΙΙ. Ὁ μνημειώδης χαρακτήρας τοῦ ἰδιαίτερα ἰσχυροῦ τοίχου Α' δείχνει τὴν σημασίαν τοῦ χώρου αὐτοῦ.

Ὁ Χῶρος 68 συνεχίζει νὰ λειτουργεῖ τὴν περίοδο αὕτῃ ὡς διάδρομος/ράμπα, ὅπως ὑποδεικνύει τὸ πλῆθος πεσμένων λίθων πού ἐντοπίστηκαν

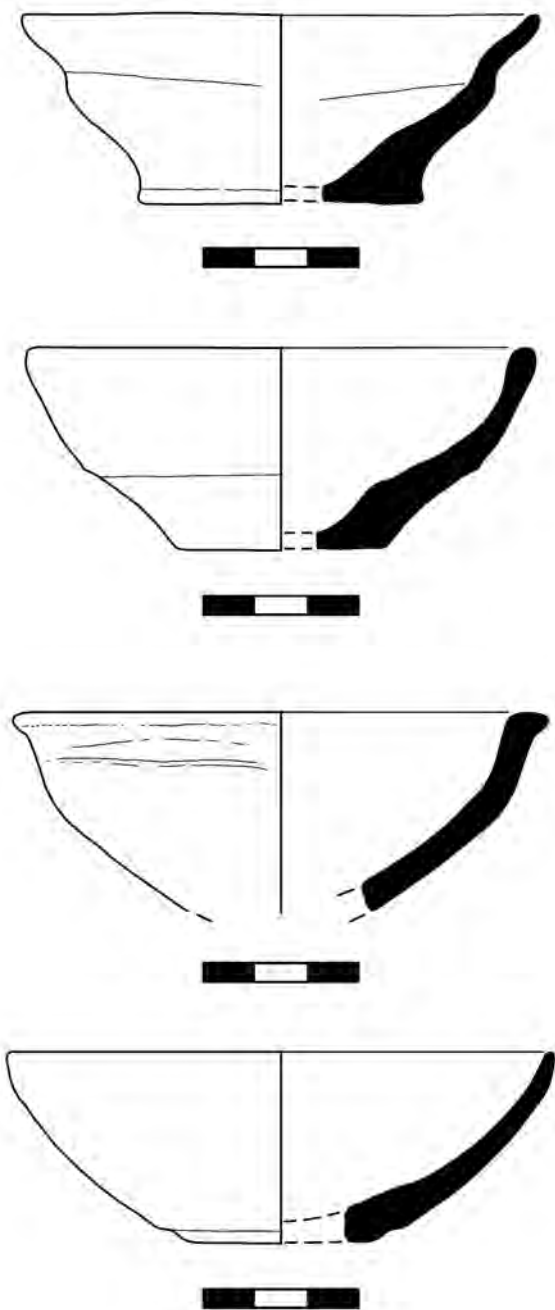
61. ΠΑΕ 2014, 349-356.

στο ἄνωτερο ἐπίπεδο, σὲ βάθ. 2.67 ἕως 3.19 μ., ἀκριβῶς βόρεια τοῦ τοίχου Α' (εἰκ. 59, σχ. 22). Ἐπιπλέον, στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ χώρου ἐντοπίστηκαν μερικοὶ μεγάλου μεγέθους πεσμένοι λίθοι, πιθανότατα λείψανα τῆς ράμπας ἀπὸ τὴν τελικὴ αὐτὴ φάση τοῦ χώρου. Τὸ τμήμα αὐτὸ χρήζει περαιτέρω διερεύνησης σὲ μελλοντικὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο.

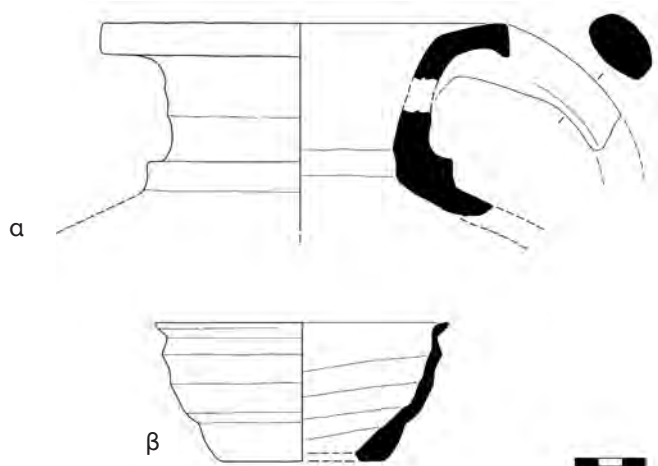
Δύο ἄλλοι τοῖχοι, ὁ τοῖχος Β' (μῆκ. 1.34 μ., πλάτ. 0.67 μ., σωζ. ὕψ. 0.84 μ.) καὶ ὁ τοῖχος Γ' (μῆκ. 2.48 μ., πλάτ. 0.26 μ., σωζ. ὕψ. 0.63 μ.), ποὺ βρίσκονται ἀκριβῶς ἀνατολικά τοῦ τοίχου Α', σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο (σχ. 22) ἀπὸ αὐτὸ τοῦ λιθόστρωτου στὰ βόρεια τῆς βόρειας πρόσοψης, πιθανῶς λειτουργοῦσαν ὡς ἀναλημματικοὶ τοῖχοι. Ἡ συνέχεια τῶν τοίχων αὐτῶν πρὸς Α. δὲν ἐξαντλήθηκε ἀνασκαφικὰ φέτος.

Ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτὴ συλλέχθηκε ἀρκετὴ ποσότητα κεραμικῆς⁶²,

62. Μεγάλη ὁμάδα μὲ πολλὰ χονδρὰ ὄστρακα καὶ τμήματα ἀπὸ κύπελλα μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος, σφαιρικά, μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ αὖλακα στὴν βάση, ὄστρακα ἀπὸ κλειστὰ ἄβαφα ἄγγεῖα, τμήμα ἀπὸ πινάκιο μὲ ταινίες ἐσωτερικά, τμήματα κυπέλλων μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος ἐκ τῶν ὁποίων μερικὰ καστανέρυθρα. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν πολλὰ λεπτὰ κνωσιακὰ ὄστρακα ἀπὸ χαμηλὰ κωνικά κύπελλα μὲ κίτρινο/λευκὸ ἐπίχρυσμα καὶ ἔξω νεῦον χεῖλος. Ἐπίσης, τμήμα κυπέλλου ποὺ διασώζει τὴ λαβὴ ποὺ πλαταίνει πρὸς τὴν βάση, λεπτὸ μελαμβαφὲς τμήμα χεῖλους καὶ σώματος ἀπὸ κύπελλο, πολλὰ μελαμβαφῆ ὄστρακα, τμήμα σώματος ἄγγείου ἐξωτερικά μελαμβαφὲς καὶ αὖλακα στὸ μέσον τοῦ σώματος, ὄστρακο ἀπὸ τραχὺ χαμηλὸ κύπελλο, τμήμα χεῖλους καὶ σώματος καμένου μικροῦ λύχνου, τμήμα σφαιρικοῦ μελαμβαφοῦς κυπέλλου, τμήμα σφαιρικοῦ κυπέλλου μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ ὀριζόντια λαβή, δύο ὄστρακα μὲ μαῦρες ταινίες, χεῖλος καρποδόχης καὶ χονδρὴ λαβὴ ἀπὸ τραχὺ πῖθο. Ἀκόμα: πολλὰ λεπτὰ ὄστρακα (egg-shell), λαιμὸς καὶ χεῖλος μεγάλου προχοειδοῦς, τμήμα κυπέλλου μὲ αὖλακα καὶ ἔξω νεῦον χεῖλος, τμήμα ἀνοιχτοῦ ἄγγείου μὲ καμπύλη βάση, τμήμα χονδροῦ ἄγγείου ἐσωτερικά μελαμβαφὲς καὶ ἄβαφο ἐξωτερικά, τμήμα κλειστοῦ ἄγγείου ἀπὸ ροδόχρωμο πηλὸ καὶ λευκὸ ἐπίχρυσμα ἐξωτερικά, τμήμα χεῖλους καὶ σώματος κυπέλλου μελαμβαφοῦς ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά, τμήμα χεῖλους μὲ «λεικὰ» ἐξωτερικά (γιὰ παράλληλο ἀπὸ Κομμό, βλ. *Kommos* I, 1117 Group 1/4 καὶ 1132 πίν. 329 Group 33/3), δύο τμήματα μικρῶν λύχνων καὶ μία λαβὴ λύχνου, τμήμα κυπέλλου μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ αὖλακώσεις ἐξωτερικά, τμήμα μελαμβαφοῦς πρόχου μὲ ἐκπεφρασμένη βάση, μελαμβαφὲς κύπελλο μὲ αὖλακωτὴ βάση, χεῖλος πρόχου, τμήμα μελαμβαφοῦς ἄγγείου ἐξωτερικά (πιθανῶς πρόχου) καὶ ἓνα ὄστρακο πιθανῶς mottled.

Σχ. 24. Χῶρος 68. Κύπελλα διαφόρων τύπων.

Σχ. 25. Χῶρος 68. α. Ἄνω τμήμα μεγάλου προχοειδοῦς καὶ β. κύπελλο με ὀριζόντιες αὐλακώσεις.

ἀπὸ τὴν ὁποία ξεχωρίζουν τὰ πολὺ καλῆς ποιότητος κνωσιακὰ ὄστρακα⁶³ (εἰκ. 60, σχ. 24). Συλλέχθηκε ἐπίσης ἓνα ἀκέραιο κύπελλο (εἰκ. 61α), τμήμα μεγάλου ἀγγείου⁶⁴ (εἰκ. 61β, σχ. 25α), ἀπὸ τὸ ὁποῖο διασώζεται τμήμα τοῦ χεῖλους καὶ τοῦ σώματος, καθὼς καὶ θραυσμένη λαβὴ καὶ τμήμα κυπέλλου με ὀριζόντιες αὐλακώσεις καὶ ἔξω νεῦον χεῖλος (σχ. 25β).

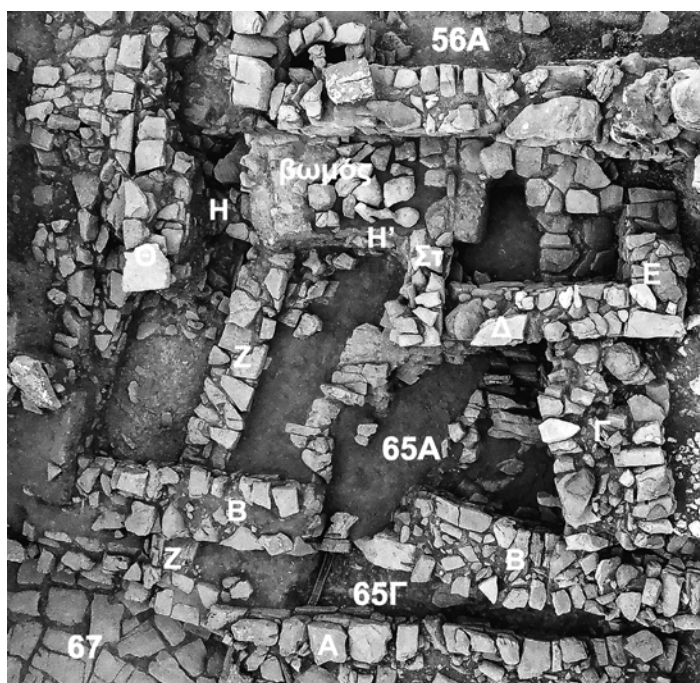
Ἀναλύσεις χρυσῶν

Οἱ ἀναλύσεις πού ἔγιναν ἀπὸ τὴν κ. Β. Κοντογιάννη, συντηρήτρια τῆς Ἐφορείας Ρεθύμνου, ἔδειξαν ὅτι τὰ χρυσὰ πού βρέθηκαν στὸν Χῶρο 65 (βωμὸς) εἶναι κράμα χρυσοῦ με γαλκὸ καὶ ἄργυρο.

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

63. Ἡ κνωσιακὴ κεραμικὴ ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὸν μελετητὴ τῆς κεραμικῆς τῆς Κνωσοῦ Colin MacDonald.

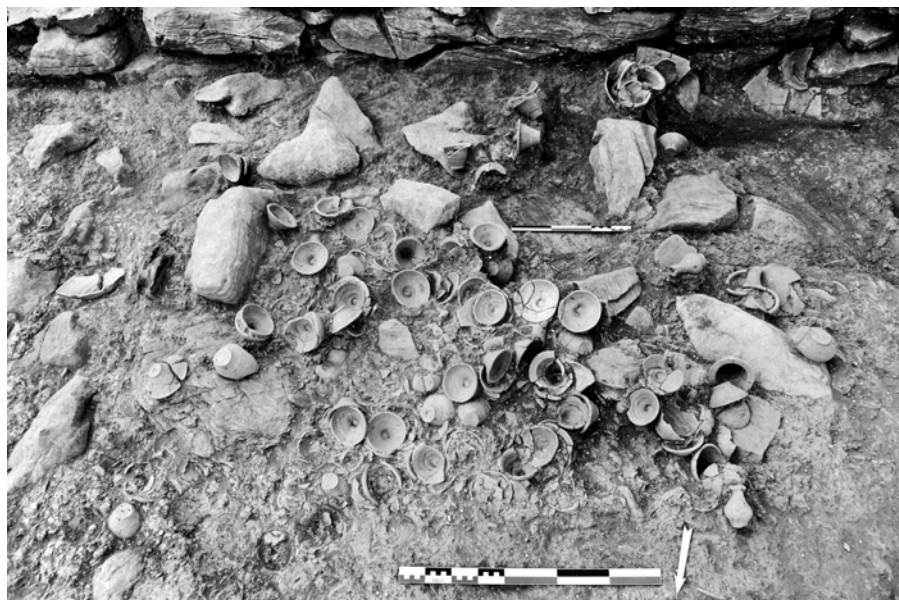
64. Στὸ χῶμα ἐσωτερικὰ τοῦ ἀγγείου ἐντοπίστηκαν λίγα μικροῦ μεγέθους ὅστὰ, λίγα ὄστρακα καὶ μία συμπαγὴς μάζα μικρῶν λίθων, ἡ ὁποία σύμφωνα με τὸ γεωλόγο δρ. Μπάμπη Φασουλᾶ εἶναι λατυποπαγὲς μάρμαρο, στὸ ὁποῖο διακρίνονται κρύσταλλοι ἀσβεστίτη.

Εἰκ. 3. Ἀεροφωτογραφία τοῦ Χώρου 65.

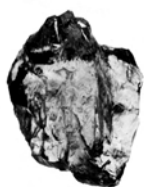
Εἰκ. 4. Ὁ Χῶρος 65 ἀπὸ Α.

Είκ. 5. Ἡ συσσώρευση ἀγγείων πάνω καὶ ἀνάμεσα στοὺς λίθους τοῦ βωμοῦ τοῦ Χώρου 65Α.

Είκ. 6. Χῶρος 65Α. Λύχνος.

α

β

γ

δ

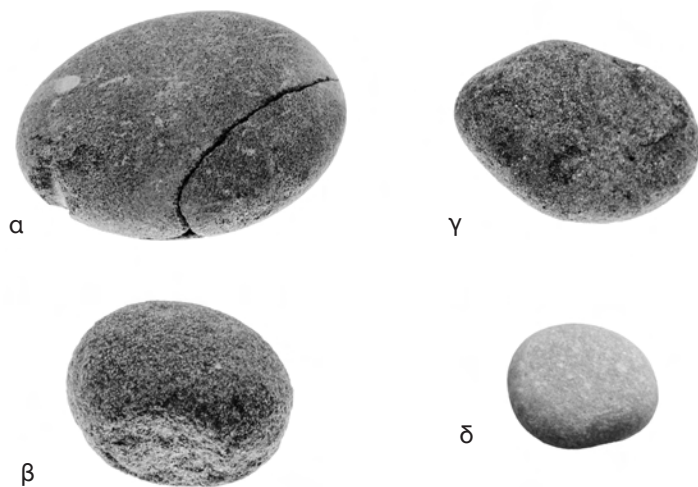

ε

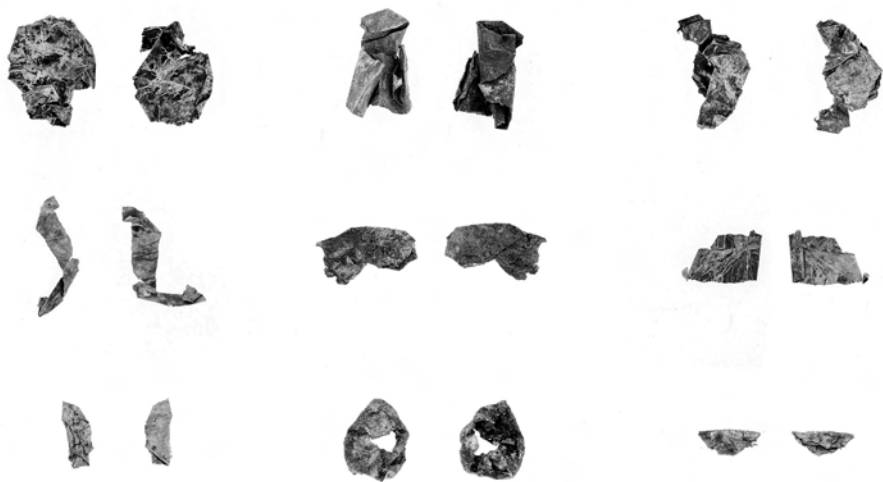

στ

Είκ. 7. Τμήματα ὀρείας κρυστάλλου ἀπὸ διάφορα σημεῖα τῶν ἀνασκαφέντων τὸ 2020 χώρων.

Εἰκ. 8. Λίθινοι τριπτῆρες ἀπὸ διάφορα σημεῖα τῶν ἀνασκαφέντων τὸ 2020 χώρων.

Εἰκ. 9. Χρυσὰ ἐλάσματα ἀπὸ τὸν βωμὸ τοῦ Χώρου 65Α.

Εἰκ. 10. Χῶρος 65Α. Τὰ καμένα ξύλα ὅπως βρέθηκαν.

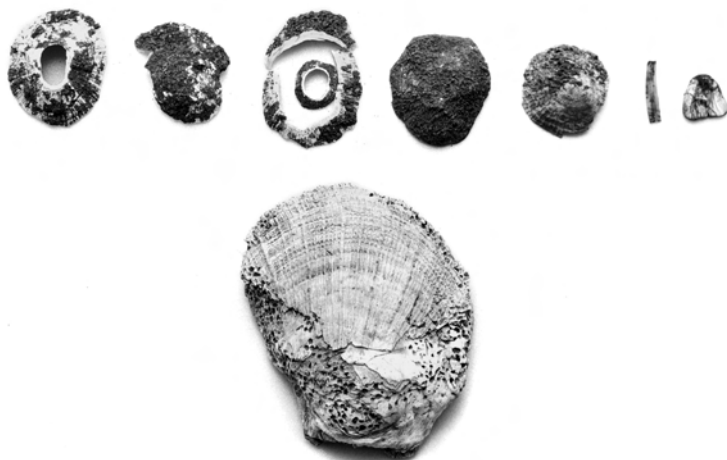
Εἰκ. 11. Χῶρος 65Α. Τμῆμα καμένου ξύλου.

Εἰκ. 12. Ὁ βωμὸς τοῦ Χώρου 65Α ἀπὸ Β. Σημειώνεται τὸ ἀνατολικότερο τμήμα του, πὺν ἔχει βυθιστεῖ.

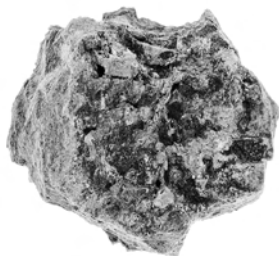
Εἰκ. 13. Χῶρος 65Α. Σφραγιδόλιθος.

Εἰκ. 14. Χῶρος 65Α. Ὅστρεα.

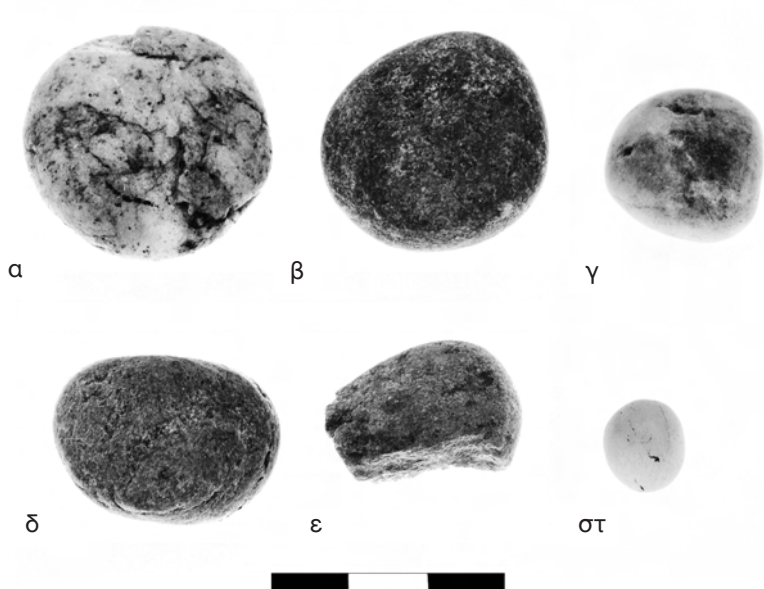
Εἰκ. 15. Χῶρος 65Α. Ἡ «Κυρά τῆς Ζώμινθος».

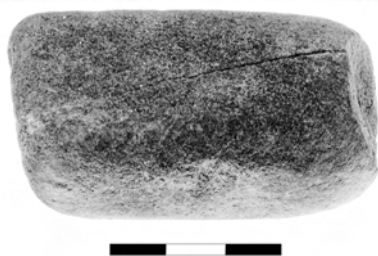
Εἰκ. 16. Χῶρος 65Α. Λίθινο ἀντικείμενο.

Εἰκ. 17. Πετρώματα ἀπὸ τοὺς Χώρους 65Α καὶ 70.

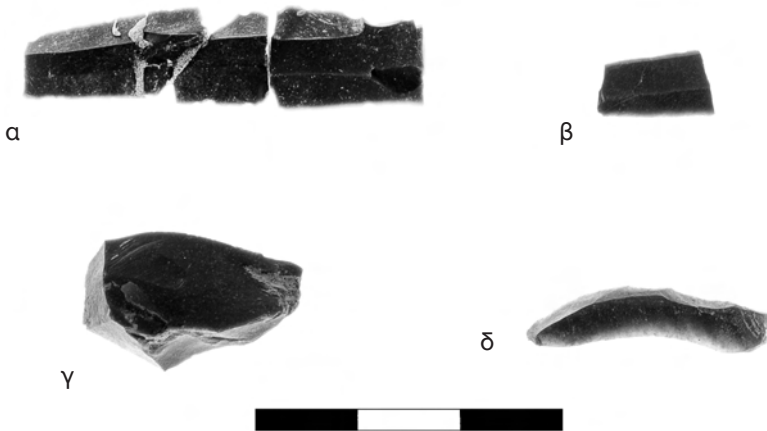
Εἰκ. 18. Λίθινοι τριπτῆρες ἀπὸ τὰ Συγκροτήματα Ι καὶ ΙΙ.

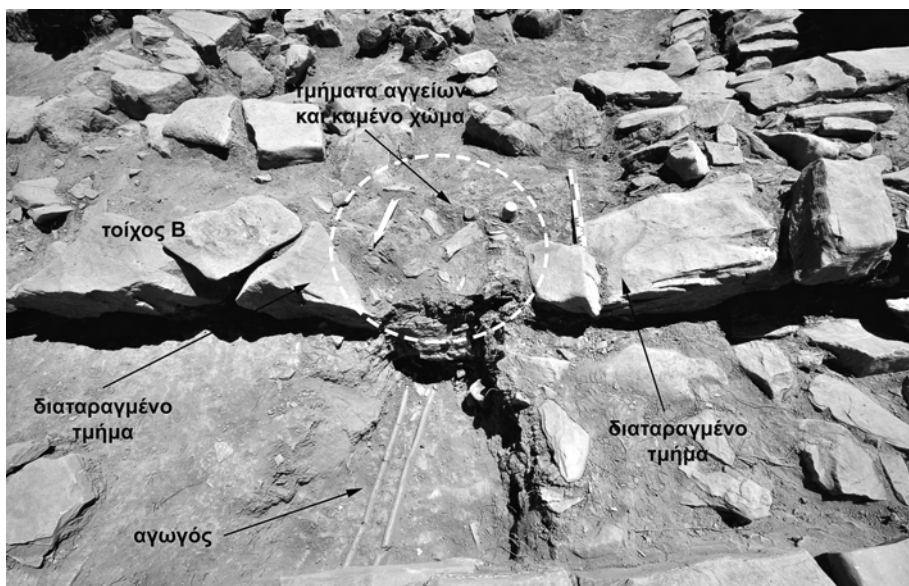
Εἰκ. 19. Χῶρος 65Α. Λίθινο ἀντικείμενο ἀπὸ ψαμμίτη.

Εἰκ. 20. Χῶρος 65Α. Διαμέρισμα σὲ σχῆμα «Π».

Εἰκ. 21. Λεπίδες καὶ ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ ἀπὸ τὰ Συγκροτήματα Ι καὶ ΙΙ.

Εἰκ. 22. Χῶρος 65. Ὁ τοῖχος Β κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀποκάλυψης τοῦ ἀγωγοῦ πὺ εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ αὐτόν. Ἐμφανῆς ἡ διατάραξη/βύθισμα στὸ σημεῖο αὐτό.

Εἰκ. 23. Κοντινὴ λήψη τοῦ πήλινου ἀγωγοῦ στὸν Χῶρο 65Γ (ἀνάμεσα στοὺς τοίχους Α καὶ Β).

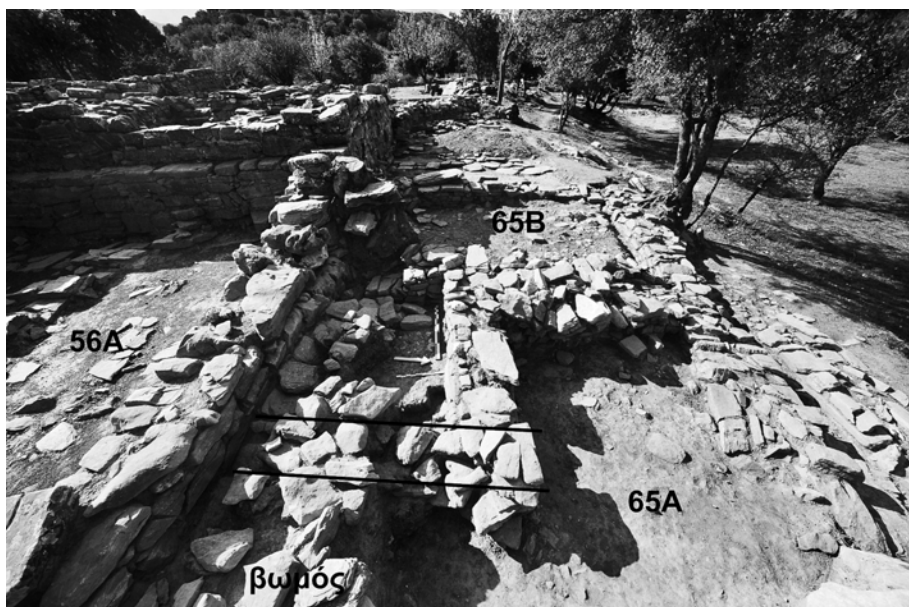
Εἰκ. 24. Τμήμα πήλινου ἀγωγοῦ στὸν Χῶρο 65Γ. Σημειώνεται τὸ μικρότερο τμήμα τοποθετημένο μέσα σὲ μεγαλύτερο τμήμα ἀγωγοῦ.

Εἰκ. 25. Ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 65. Δόντι ζώου.

Εἰκ. 26. Χῶρος 65. Μελαμβαφὲς ὄστρακο μὲ διακόσμηση ἀπὸ ἐμπίστες σιγμοειδεῖς σπεῖρες.

Εἰκ. 27. Λήψη ἀπὸ ἀνατολικά τοῦ Χώρου 65. Σημειώνεται ὁ τοῖχος Στ πὺν εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ βωμοῦ.

Εἰκ. 28. Χῶρος 65. Τὸ τμήμα τοῦ τοίχου Στ πὺν ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ βωμοῦ.

Είκ. 29. Χώρος 65. Σειρά λίθων κάτω από τόν βωμό (άπό Β.).

Είκ. 30. Αεροφωτογραφία Συγκροτήματος II.

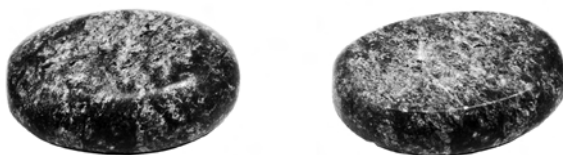
Εἰκ. 31. Ἀεροφωτογραφία τοῦ βορείου τμήματος τοῦ λόφου με ἔντονη κλίση.

Εἰκ. 32. Τὰ τμήματα τῶν πήλινων ἀγωγῶν στὸ νότιο τμήμα τοῦ Χώρου 66 ποὺ εἰσχωροῦν κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Α. Σημειώνεται ὁ ἐξαιρετικὰ λειασμένος τριπτήρας, ὅπως βρέθηκε.

Εἰκ. 33. Οἱ ἀγωγοὶ στὸ νότιο τμήμα τοῦ Χώρου 66, ποὺ εἰσχωροῦν κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Α.

Εἰκ. 34. Χῶρος 66. Δύο ὄψεις τοῦ ἐξαιρετικὰ λειασμένου τριπτήρα.

Εἰκ. 35. Χῶρος 66. Ὅστρακα ρυθμοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου.

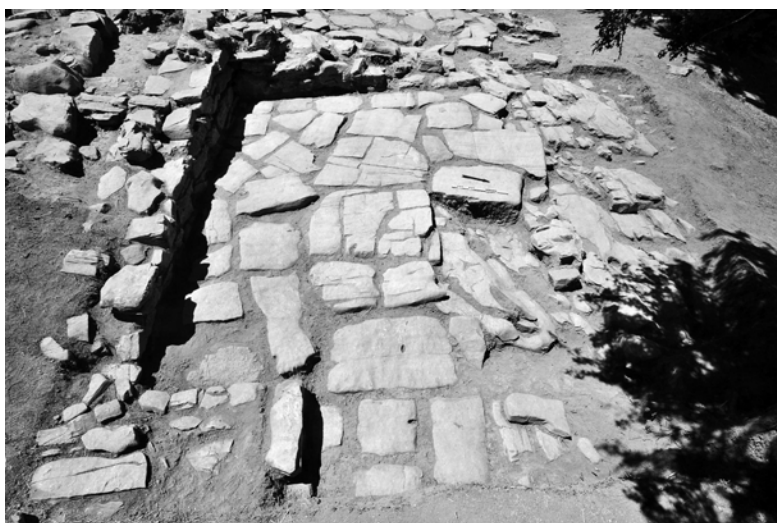
Εἰκ. 36. Χῶρος 66. Τμῆμα πήλινης λεκάνης ὅπως βρέθηκε.

Εἰκ. 37. Χῶρος 66. Ὅψεις τῆς πήλινης λεκάνης.

Εἰκ. 38. Ὁ Χῶρος 67 ἀπὸ Β.

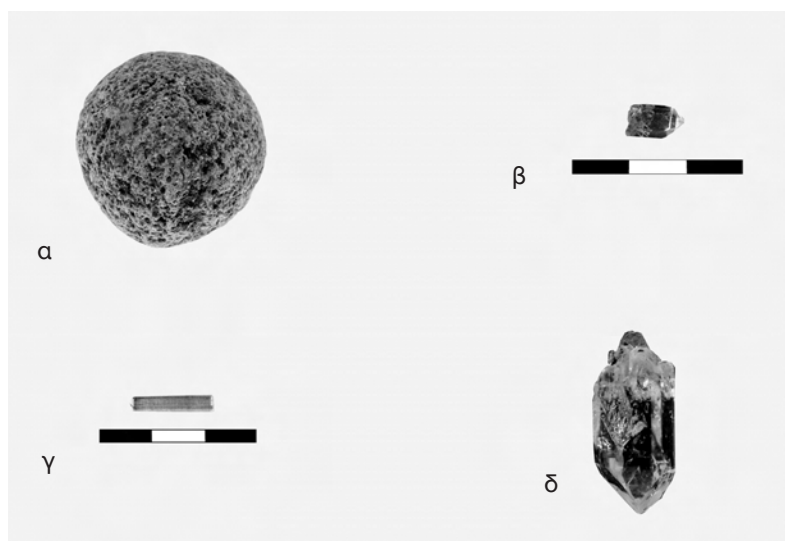
Εἰκ. 39. Ὁ Χῶρος 67 ἀπὸ Α.

Εἰκ. 40. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ Χώρου 67 καὶ ἡ πιθανὴ εἴσοδος.

Εἰκ. 41. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Χώρου 67.

Είκ. 42. Χῶρος 67. α. βόλος ἀπὸ ψαμμίτη, β-γ. τμήματα ὀρείας κρυστάλλου, δ. τμήμα ὀρείας κρυστάλλου ἀπὸ τὸν Χῶρο 68.

Είκ. 43. Ὁ Χῶρος 69 ἀπὸ Β.

Εἰκ. 44. Χῶρος 69. Πιθανῶς ὑπό-
λειμμα σφουγγαρίου.

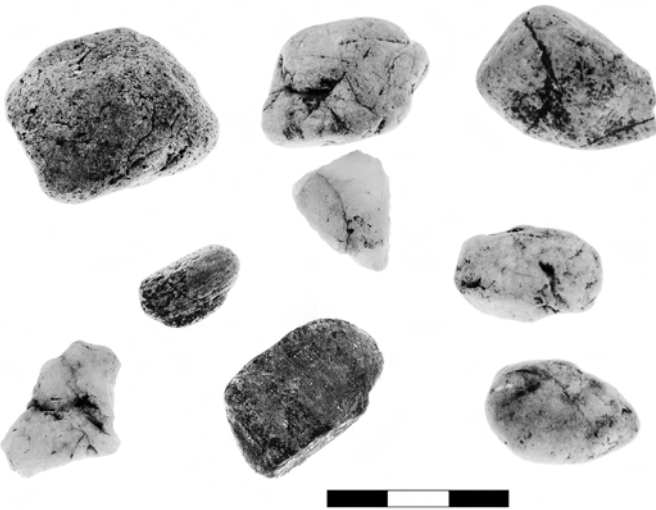
Εἰκ. 45. Χῶρος 69. Λίθινη σφραγίδα.

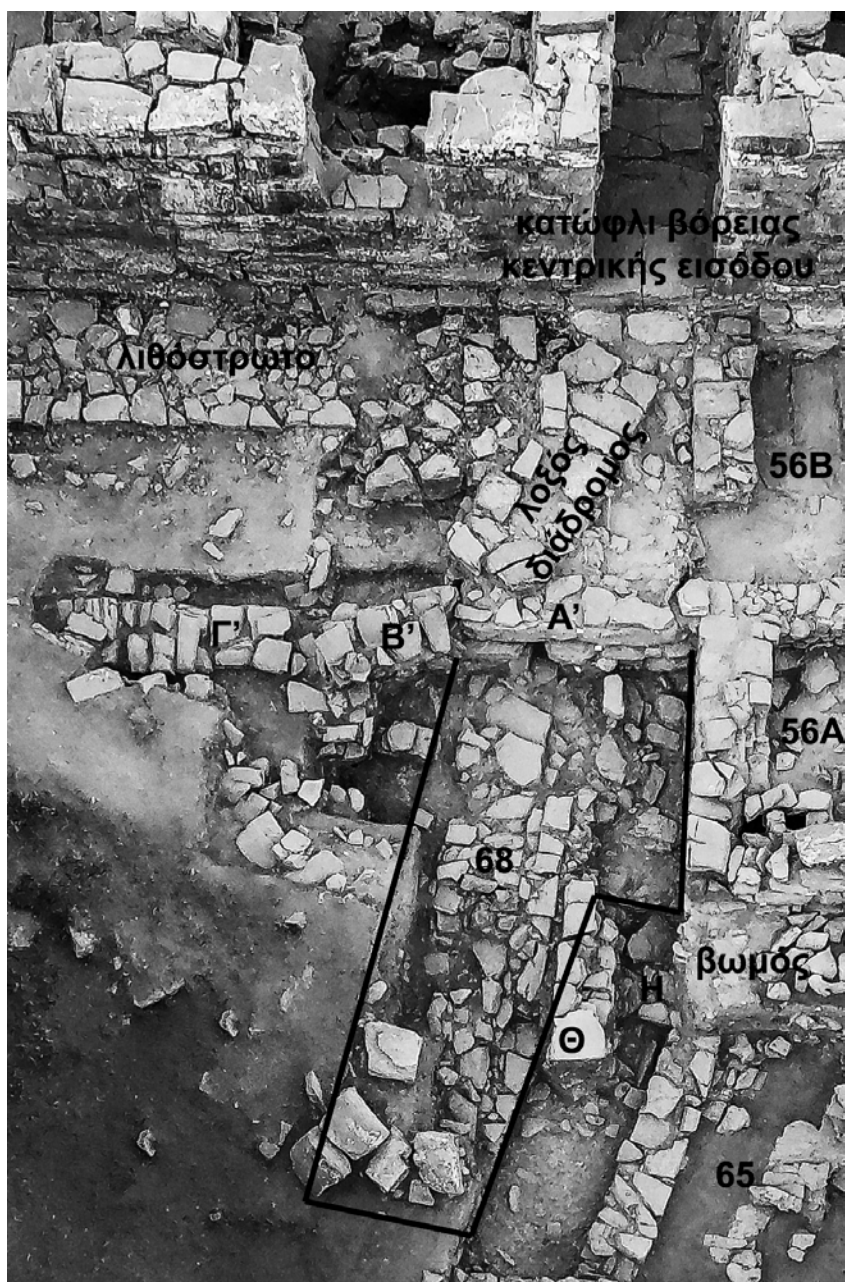
Εἰκ. 46. Ἀεροφωτογραφία τοῦ Χώρου 70.

Εἰκ. 47. Τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ Χώρου 70. Λήψη ἀπὸ Β.

Εἰκ. 48. Τὰ βότσαλα τοῦ Χώρου 70, μετὰ τῶν ὁποίων χαλαζίες.

Εἰκ. 49. Ἀεροφωτογραφία τοῦ Χώρου 68.

Είκ. 50. Λήψη από Β. τοῦ Χώρου 68.

Είκ. 51. Λήψη από Δ. τοῦ Χώρου 68. Ἡ σειρά λίθων ἀρχαιότερης φάσης στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ χώρου σημειώνεται μὲ διακεκομμένες γραμμές.

Είχ. 52. Τὸ νότιο τμήμα τοῦ Χώρου 68, ὅπου διακρίνονται οἱ ἀγωγοὶ ἀποστράγγισης. Σημειώνονται οἱ δύο φάσεις τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου.

Είχ. 53. Χῶρος 68. Τμήμα ἀγγείου με ζωόμορφη πλαστικὴ διακόσμηση.

Είχ. 54. Οί άγωγοί αποστράγγισης στο νότιο τμήμα του Χώρου 68.

Είχ. 55. Χώρος 68. Άωτα κωνικά κύπελλα όπως βρέθηκαν.

Εἰκ. 56. Χῶρος 68. Μόνωτο κύπελλο.

Εἰκ. 57. Χῶρος 68. Τμῆμα τριποδικῆς χύτρας, ὅπως βρέθηκε.

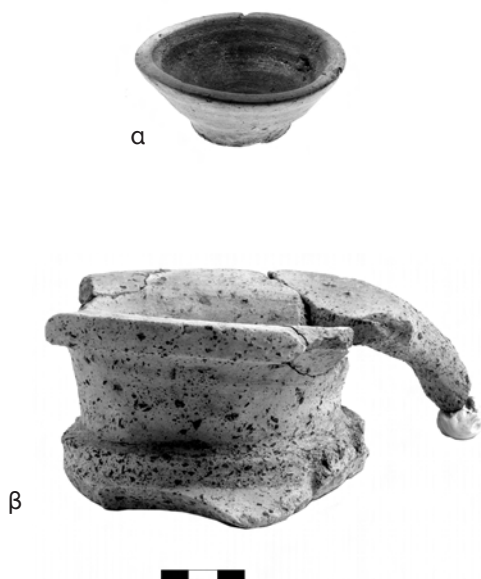
Εἰκ. 58. Χῶρος 68. Ἄωτα κωνικά κύπελλα, ὅπως βρέθηκαν.

Είκ. 59. Τὸ νότιο τμήμα τοῦ Χώρου 68 ὅπου ἀποκαλύφθηκε πλῆθος μεγάλων πεσμένων λίθων (σὲ κύκλο), λείψανα τῆς κατεστραμμένης ράμπας πρὸς τὴν βόρεια κεντρικὴ εἴσοδο στὴν ΥἹΜ ΙΑ φάση.

Είκ. 60. Χῶρος 68. Ὅστρακα κνωσιακοῦ ἐργαστηρίου.

Εἰκ. 61. Χῶρος 68. α. ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ β. ἀνώτερο τμήμα μεγάλου προχοειδοῦς.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΟΥΜΑΣΑΣ

Οί φετινές αρχαιολογικές εργασίες στη μινωική Κουμάσα (είκ. 1-2) δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διεξαχθοῦν σύμφωνα μὲ τὸν ἀρχικὸ προγραμματισμὸ τους, λόγω τῆς πανδημίας¹. Γιὰ αὐτὸ τὸν λόγὸ ἀποφασίστηκε νὰ διεξαχθοῦν μόνο ἐργασίες στερέωσης καὶ σχεδιαστικῆς τεκμηρίωσης καὶ φωτογραμμετρικῆς ἀποτύπωσης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων. Παράλληλα, συνεχίστηκε ἡ μελέτῃ τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο καὶ ἡ προετοιμασία γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ σχεδίου δράσης γιὰ τὴ βιώσιμη ἀνάπτυξη τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Κουμάσας μὲ βάση τὴν ἀνάδειξη καὶ ἀξιοποίηση τῆς πολιτιστικῆς τῆς κληρονομιάς².

1. Ἐργασίες στερέωσης στὸ νεκροταφεῖο καὶ τὸν χώρὸ τοῦ «ἱεροῦ»

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Κουμάσας ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀργολιθοδομὲς ποὺ συνδέονται μεταξὺ τους μὲ ἐδαφικὸ ὕλικό. Αὐτὰ τὰ δομικὰ ὕλικά (κυρίως ἀσβεστιτικοὶ λίθοι) δὲν παρουσιάζουν σημαντικὲς φθορές. Οἱ κύριοι παράγοντες φθορᾶς ἐντοπίζονται

1. Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῶν προηγούμενων ἐτῶν βλ. *Ἔργον* 2012, 85-90· 2013, 55-58· 2014, 45-50· 2015, 45-48· 2016, 31-32· 2017, 49-52· 2018, 49-53· 2019, 59-62· *ΠΑΕ* 2012, 185-216· 2013, 307-328· 2014, 423-448· 2015, 525-547· 2016, 553-582· 2017, 449-459· 2018, 477-506· 2019, 443-473· ἐπίσης Δ. Παναγιωτόπουλος, *Μινωικὴ Κουμάσα: Ἀνασυνθέτοντας τὴν ἱστορία ἐνὸς μεθόριου κέντρου τῆς νότιας Κρήτης*, στὸ Π. Καραναστάση, Α. Τζιγκουνάκη, Χ. Τσιγωνάκη (ἐπιμ.), *Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο Κρήτης. Πρακτικὰ τῆς 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, Α' (Ρέθυμνο 2015) 227-239.

2. Γιὰ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς βλ. στὸ τέλος τῆς ἐκθεσης.

στήν παραμονή τῶν καταλοίπων στο φυσικό περιβάλλον. Ὡς δραστικότεροι παράγοντες στὸν συγκεκριμένο χῶρο χαρακτηρίζονται ἡ ἔκπλυση τοῦ συνδετικοῦ ὑλικοῦ καὶ ἡ δράση τῆς βλάστησης ποὺ ἀναπτύσσεται τόσο στο συνδετικό ὑλικό ὅσο καὶ στὰ σημεῖα ποὺ οἱ κατασκευές ἔρχονται σὲ ἐπαφή μὲ τὸ ἔδαφος. Σημειώνεται ὅτι στὸν χῶρο τοῦ νεκροταφείου ἡ ἀνάπτυξη βλάστησης ἦταν περιορισμένη στὶς περιοχές ὅπου σώζεται τσιμεντοκονίαμα στερέωσης προγενέστερων ἐπεμβάσεων. Τὸ κονίαμα αὐτὸ ἐντοπίζεται στο ἄνω τμήμα τῶν λιθοδομῶν τῶν θολωτῶν τάφων. Παράλληλα, ἡ κατὰ τόπους ὑποσκαφή τῶν θεμελίων δημιουργεῖ τοπικὲς ἐτοιμορροπίες, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν ὁδηγήσει πρὸς τὸ παρὸν σὲ κατάρρευση, ἔχουν ὅμως συντελέσει στὴν ἐντονότερη ἔκπλυση τοῦ ἐδαφικοῦ ὑλικοῦ κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τῶν λιθοδομῶν. Ἐπιπλέον ἔκπλυση ἐδαφικοῦ ὑλικοῦ παρατηρεῖται στὰ δάπεδα ὅπου ὑπάρχουν ἔντονες φυσικὲς κλίσεις. Τέλος, περιορισμένες ἐτοιμορροπίες παρατηροῦνται λόγω τῆς διέλευσης κοπαδιῶν αἰγοπροβάτων, κυρίως στὸν χῶρο τοῦ «ἱεροῦ» καὶ τοῦ οἰκισμοῦ, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι περιφραγμένοι. Τέλος στὸν θολωτὸ τάφο Α, ἡ ἔδραση τοῦ ὑπέρθυρου στὴν ἀνατολική παραστάδα ἦταν σημειακή, δημιουργώντας συνθήκες ἐτοιμορροπίας οἱ ὁποῖες ἐπιδεινώνονταν λόγω αἰολικῆς διάβρωσης.

Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν αὐτὰ τὰ προβλήματα, ξεκίνησαν στερεωτικὲς ἐργασίες στὸν χῶρο τοῦ νεκροταφείου τὸ 2018, οἱ ὁποῖες συνεχίστηκαν ἐφέτος καὶ ὁλοκληρώθηκαν. Κατὰ τὴν φετινὴ χρονιὰ ἄρχισαν ἐργασίες στερέωσης καὶ στὴν περιοχή τοῦ «ἱεροῦ». Οἱ στερεώσεις ἔγιναν μὲ βάση τὴν ἀναλυτικὴ ἔκθεση συντήρησης ποὺ κατατέθηκε στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἡρακλείου τὸ 2016 καὶ ἐγκρίθηκε. Ἡ στερέωση τῶν τοιχοποιῶν ἀφοροῦσε τὴν πλήρωση τῶν ἄρμῶν τῶν λιθοδομῶν μὲ σταθεροποιημένο ἐδαφικὸ ὑλικό, ἡ σύσταση τοῦ ὁποῖου καθορίστηκε κατόπιν πιλοτικῶν ἐφαρμογῶν ποὺ πραγματοποιήθηκαν ἤδη τὸ 2016.

Μετὰ τίς ἐργασίες στερέωσης τοῦ θολωτοῦ τάφου Α, τοῦ ταφικοῦ κτιρίου Γ καὶ τοῦ μικροῦ κυκλικοῦ ὀστεοφυλακίου, οἱ ὁποῖες διεξήχθησαν τὸ 2018, οἱ φετινὲς ἐργασίες ἐπικεντρώθηκαν στοὺς δύο μεγάλους θολωτοὺς τάφους Β καὶ Ε (εἰκ. 3-8). Καὶ στοὺς δύο τάφους εἶχαν διεξαχθεῖ στερεωτικὲς ἐργασίες τὸ 1977, μὲ τὴν ἐκτεταμένη χρῆση τσιμεντοκονιά-

ματος³. Λόγω του μεγάλου πάχους και της συμπαγούς δομής των δύο μεγάλων κυκλικών τοίχων αποφασίστηκε να μην αφαιρεθεί το τσιμεντοκονίαμα στα σημεία που αυτό δεν είχε υποστεί φθορές. Οί φετινές εργασίες αφορούσαν κυρίως στην πλήρωση των άρμών και στην κατά τόπους ανάταξη των λίθων που είχαν υποστεί κατάρρευση.

Σε συνέχεια της ολοκλήρωσης των εργασιών στο νεκροταφείο το έργο μεταφέρθηκε στον χώρο του οίκισμου και του «ιερού». Έδω επιλέχθηκαν κατά προτεραιότητα ή εφαρμογή εργασιών στον λαξευμένο βράχο που αποτελεί τμήμα της αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης του «ιερού» και παρουσίαζε ρωγμές, και δύο τοιχοποιιών οι οποίες έχριζαν άμεσης στερεωτικής επέμβασης (εικ. 9).

Και στο νεκροταφείο αλλά και στην περιοχή του ιερού επιλέχθηκαν ως υλικά – βάσει της κατατεθειμένης έκθεσης – ή χρήση τοπικής γκρίζας άμμου, κοσκινισμένου έδαφικού υλικού από τον χώρο της ανασκαφής και λευκού τσιμέντου τύπου Portland. Όπου κρίθηκε απαραίτητο χρησιμοποιήθηκαν λίθοι από τους λιθοσωρούς της ανασκαφής για την πλήρωση κενών της τοιχοποιίας και την στατική ενίσχυση της εκάστοτε κατασκευής. Κατά την διάρκεια των εργασιών του 2020 πραγματοποιήθηκε επίσης πιλοτική εφαρμογή υλικών για την διαμόρφωση των δαπέδων. Η παρακολούθηση της πιλοτικής εφαρμογής θα καταγράψει αποτελέσματα ως προς την αποφυγή ανάπτυξης χλωρίδας, αισθητικής απόδοσης καθώς και τις επιπτώσεις των καιρικών φαινομένων σε αυτή. Η εφαρμογή αυτή έγινε στο δάπεδο του ταφικού κτιρίου Γ.

Τέλος, πραγματοποιήθηκε αξιολόγηση της γενικής κατάστασης διατήρησης του χώρου. Από το 2018, και με βάση τις προτάσεις της έκθεσης συντήρησης, ξεκίνησε ή σταδιακή αντικατάσταση του τρόπου κάλυψης των ανεσκαμμένων περιοχών με μαύρο ύφασμα έδαφοκάλυψης, το οποίο δεν επιτρέπει την ανάπτυξη βλάστησης.

3. Α. Λεμπέση, Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης: Στερέωση μνημείων και διαμορφώσεις, ΑΔ 32, 1977, 316.

2. Σχεδιαστική καὶ φωτογραμμετρικὴ ἀποτύπωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων

Συνεχίστηκαν φέτος οἱ ἐργασίες σχεδιαστικῆς τεκμηρίωσης τῶν κτιρίων τοῦ νεκροταφείου καὶ τοῦ οἰκισμοῦ. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς συνδυάστηκαν μὲ τὴ φωτογραμμετρικὴ ἀποτύπωση ὁλόκληρου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου γιὰ τὴ σύνταξη ἑνὸς τρισδιάστατου ψηφιακοῦ μοντέλου ἀλλὰ καὶ τὴ λεπτομερέστερη φωτογραμμετρικὴ ἀποτύπωση τῶν ὄψεων τῶν τοίχων σὲ ὑψηλότερη εὐκρίνεια (εἰκ. 10-12). Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, ἡ φωτογραμμετρικὴ ἀποτύπωση ἔγινε μὲ χρῆση drone.

Στὸ πλαίσιο τῆς συστηματικῆς σχεδιαστικῆς τεκμηρίωσης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων (εἰκ. 13-15), ἐλέγχθηκε ἡ ἀξιοπιστία τῶν δύο παλαιῶν σχεδίων τοῦ νεκροταφείου. Μὲ συγκριτικὴ προβολὴ τοῦ νέου σχεδίου πάνω στὴ δημοσιευμένη κάτοψη τοῦ νεκροταφείου ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη, διαπιστώθηκαν πολλὰ λάθη (εἰκ. 16), τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν ὄχι μόνον τὸν προσανατολισμὸ τοῦ νεκροταφείου ἀλλὰ καὶ τὴν θέση τῶν ἐπιμέρους ταφικῶν κτισμάτων. Τὰ λάθη αὐτὰ εἶναι ἀνεξήγητα γιὰτὶ στὸ ἀδημοσίευτο ἑλληνικὸ κείμενο τοῦ Ξανθουδίδου, ποὺ ἀποτελέσσει τὸ πρότυπο τῆς ἀγγλικῆς μετάφρασης τοῦ βιβλίου του γιὰ τοὺς θολωτοὺς τάφους τῆς Μεσαρᾶς, περιλαμβάνεται καὶ μία ἀδημοσίευτη κάτοψη τοῦ νεκροταφείου (εἰκ. 17), ἡ ὁποία ἔχει πολὺ λιγότερα λάθη ἀπὸ τὴ δημοσιευμένη⁴.

3. Προετοιμασία τοῦ σχεδίου δράσης γιὰ τὴν βιώσιμη ἀνάπτυξη τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Κουμάσας

Ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς στόχους τῆς συστηματικῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στὴ μινωικὴ Κουμάσα ἀποτελεῖ ἡ σύνταξη σχεδίου δράσης γιὰ τὴν βιώσιμη ἀνάπτυξη τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, τὸ ὁποῖο θὰ βασίζεται στὴν ἀποτελεσματικὴ ἀνάδειξη καὶ διαχείριση τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς. Μία ὁμάδα φοιτητῶν τοῦ διεθνοῦς διεπιστημονικοῦ μεταπτυχιακοῦ προγράμματος Erasmus+ «Architecture, Landscape, Archaeology» τοῦ Ἑθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου, ποὺ συμμετεῖχαν στὶς φετινὲς ἐργα-

4. Βλ. ΠΑΕ 2012, 210-211, σημ. 19, εἰκ. 15.

σίες, συνέλεξε και αξιοποίησε σέ συνεργασία με τούς αρχαιολόγους γεωγραφικά, ιστορικά και αρχιτεκτονικά δεδομένα για τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν τῆς περιοχῆς τῶν Ἀστερουσίων, στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ ἡ Κουμάσα. Βασικὸς στόχος αὐτῆς τῆς διεπιστημονικῆς προσπάθειας ἦταν ὅχι μόνο ἡ μελέτη τῆς διαχρονίας στὴ συγκεκριμένη περιοχή ἀλλὰ καὶ μία σειρὰ συγκριτικῶν προσεγγίσεων α) τῶν χρήσεων γῆς, β) τῆς οἰκιστικῆς ὁργάνωσης καὶ γ) συγκεκριμένων πολιτισμικῶν πρακτικῶν, ὅπως αὐτὲς ἀποτυπώνονται στὸν ὕλικό πολιτισμὸ τῆς ἀρχαιότητος ἀλλὰ καὶ τῆς ἐποχῆς μας. Καρπὸς τῆς συστηματικῆς αὐτῆς μελέτης εἶναι μία σειρὰ ἀπὸ συμπεράσματα ἀλλὰ καὶ συγκεκριμένες προτάσεις στρατηγικοῦ σχεδιασμοῦ, οἱ ὁποῖες θὰ συμπεριληφθοῦν στὴν τελικὴ μορφή τοῦ σχεδίου δράσης, τὸ ὁποῖο προβλέπεται νὰ κατατεθεῖ στοὺς ἀρμόδιους φορεῖς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2021⁵.

4. Μελέτη τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Β

Ἡ ἀνθρωπολογικὴ μελέτη τοῦ ὕλικου ἀπὸ τίς νέες ἀνασκαφές στὸ νεκροταφεῖο (2012-2017) συνεχίστηκε καὶ φέτος ἀπὸ τὸν Γιάννη Χατζηκωνσταντίνου ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Σέβης Τριανταφύλλου (Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης). Στόχος τῆς συγκεκριμένης μελέτης εἶναι ἡ μακροσκοπικὴ καὶ μικροσκοπικὴ ἀνάλυση τῶν ὀστέων τοῦ θολωτοῦ τάφου Β, ἡ τεκμηρίωση παλαιοδημογραφικῶν, παλαιοπαθολογικῶν καὶ ταφονομικῶν δεδομένων, ἀλλὰ καὶ ἡ ταυτόχρονη ἀξιολόγηση τῶν ἀνασκαφικῶν συμφορᾶζομένων τους. Μέχρι τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2020 κατεγράφησαν λεπτομερῶς 15.000 θραύσματα, πὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ 9.200 δείγματα. Τὰ μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα πὺ χρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴν ὑλοποίηση τῆς ἔρευνας ἐπικεντρώνονται σὲ τρεῖς βασικοὺς ἄξονες. Ἀρχικὰ προσδιορίστηκαν τὰ βιολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ σκελετικοῦ ὕλικου μὲ

5. Βλ. Δ. Παναγιωτόπουλος καὶ Β. Σαββατιανοῦ, Ἡ μινωικὴ Κουμάσα καὶ ἡ εὐρύτερη περιοχή τῶν Ἀστερουσίων ὡς διεπιστημονικὴ πρόκληση, στὸ Κ. Δ. Μουτζούρης (ἐπιμ.), *Β' Συνέδριο γιὰ τὰ Ἀστερούσια. Τὰ Ἀστερούσια τῆς Παράδοσης καὶ τῆς Ἱστορίας, τοῦ Παρόντος καὶ τοῦ Μέλλοντος* (ὑπὸ ἔκδοσιν).

ἐνδείξεις ἐπίδρασης φωτιᾶς στὸ πλαίσιο τῆς μεταθανάτιας μεταχείρισης τοῦ νεκροῦ σώματος. Μὲ βάση τὰ μέχρι στιγμῆς δεδομένα, ἐπιχειρήθηκε ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ ἐλάχιστου ἀριθμοῦ τῶν ἀτόμων ποὺ τοποθετήθηκαν στὸν τάφο (87 ἐνήλικα καὶ 24 ἀνήλικα ἄτομα). Παράλληλα σημειώθηκε τὸ βιολογικὸ τους φύλο, ἡ ἡλικία θανάτου, οἱ παθολογικὲς ἀλλοιώσεις, τὰ ἐπίπεδα ὑγείας τοῦ πληθυσμοῦ, καθὼς ἐπίσης ἡ μυοσκελετικὴ δραστηριότητα, ἡ σωματικὴ καταπόνηση καὶ οἱ διατροφικὲς τους συνήθειες, ἔτσι ὅπως ἀποτυπώθηκαν στὰ ὅστιά. Ἐπίσης, ἐφαρμόστηκε μακροσκοπικὴ καταγραφή τῶν ταφονομικῶν καὶ θερμικῶν ἀλλοιώσεων τῶν ὀστέων λόγω τῆς ἐπαφῆς τους μὲ τὴ φωτιά μὲ στόχο νὰ ἀναγνωριστοῦν ἀνθρωπογενεῖς παρεμβάσεις καὶ νὰ ἐρμηνευτοῦν ταφικὲς πρακτικὲς ποὺ συνδέονται μὲ αὐτές. Μὲ βάση τὴν μέχρι τώρα ἔρευνα τοῦ σκελετικοῦ ὕλικου, διαπιστώθηκαν πολλαπλὰ ἐπεισόδια ἐντατικῆς χρήσης τῆς φωτιᾶς, σὲ ἀρκετὰ ὑψηλὲς θερμοκρασίες (μέχρι 1200 °C) καὶ γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα (μέχρι 6 ὥρες), στὸ πλαίσιο τῆς μεταχείρισης τῶν νεκρῶν. Ἐπιπλέον, προέκυψε ὅτι στίς ταφικὲς πυρὲς τοποθετοῦνταν ταυτόχρονα ἀνθρώπινα μέλη ἀπὸ ἀρκετὰ ἄτομα, ὄντας ἀκόμα καὶ σὲ διαφορετικὰ στάδια ἀποσύνθεσης. Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς μακροσκοπικῆς μελέτης καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ μερικὲς πειραματικὲς προσεγγίσεις, θὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ ἀναλυτικὴ μέθοδος τῆς φασματοσκοπίας ὑπέρυθρου μετασχηματισμοῦ Fourier (FTIR) σὲ ἐπιλεγμένα δείγματα ὀστέων, ἀποσκοπώντας στὴν περαιτέρω διερεύνηση καὶ κατανόηση τῶν θερμικῶν ἐπεισοδίων ποὺ ἔλαβαν χώρα στὴν Κουμάσα.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

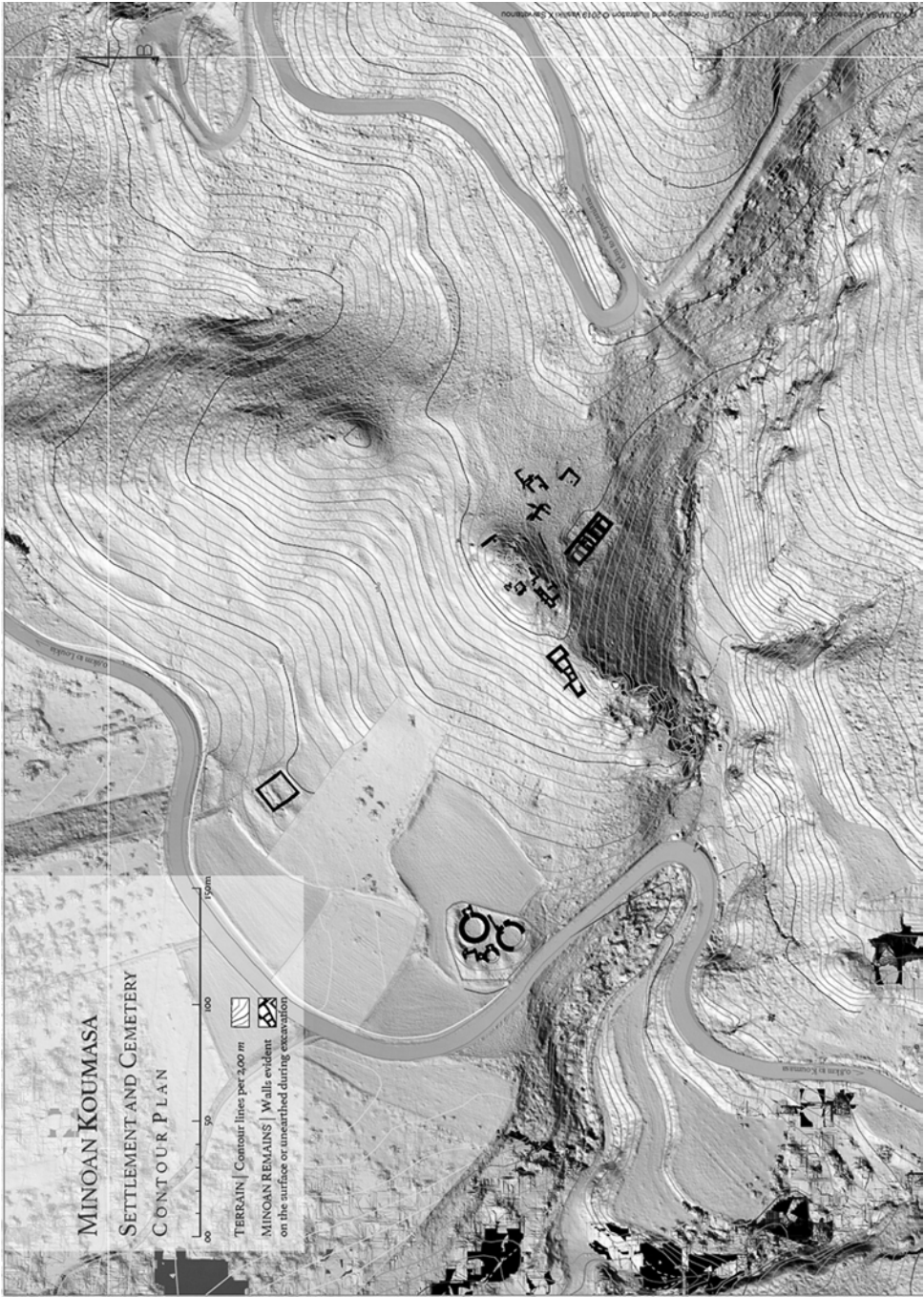
ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Στίς φετινὲς ἐργασίες ποὺ διεξήχθησαν ἀπὸ τίς 3 Αὐγούστου ἕως καὶ τίς 12 Σεπτεμβρίου συμμετεῖχαν ἡ Τίνα Καλαντζοπούλου, διδάκτωρ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας, οἱ συντηρήτριες Ἀθηνᾶ Κουμπαρούλη καὶ Μα-

ρία-Φλώρα Αντωνοπούλου, ή τοπογράφος Ζαχαρένια Όρφανάκη και μία ομάδα φοιτητών του διεθνούς διεπιστημονικού μεταπτυχιακού προγράμματος Erasmus+ «Architecture, Landscape, Archaeology» του Έθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, απαρτιζόμενη από τους Jose Cardoso, Doito Bonotulshi, Francesca Romana Fiano και Rija Yousuf, οι οποίοι εργάστηκαν υπό την επίβλεψη της καθηγήτριας Αρχιτεκτονικής του Έθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου Νέλλης Μάρδα και της πτυχιούχου Αρχιτεκτονικής του ίδιου πανεπιστημίου Εύας Ανδρονικίδου. Τέλος, στις εργασίες στερέωσης συμμετείχαν οι εργάτες Γιώργος Καδιανάκης, Κώστας Σταματάκης, Γιάννης Τσικνάκης, Δημήτρης Τσικνάκης, Μιχάλης Τσικνάκης και Στέφανος Τσικνάκης.

Είκ. 1. Αρχαιολογικός χώρος τῆς μινωικῆς Κουμάσας ἀπὸ ΝΔ.

Είχ. 2. Γενική κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου της μινωικής Κουμάσας.

Εἰκ. 3. Ὁρθοφωτογραφία τοῦ νεκροταφείου μετὰ τίς ἐργασίες στερέωσης.

Εἰκ. 4. Τμῆμα τῆς ἐσωτερικῆς ὀψὲς τοῦ κυκλικοῦ τοίχου τοῦ θολωτοῦ τάφου Ε μετὰ τίς ἐργασίες στερέωσης.

Εἰκ. 5. Τμήμα τῆς ἐσωτερικῆς ὀψης τοῦ κυκλικοῦ τοίχου τοῦ θολωτοῦ τάφου Ε μετὰ τὶς ἐργασίες στερέωσης.

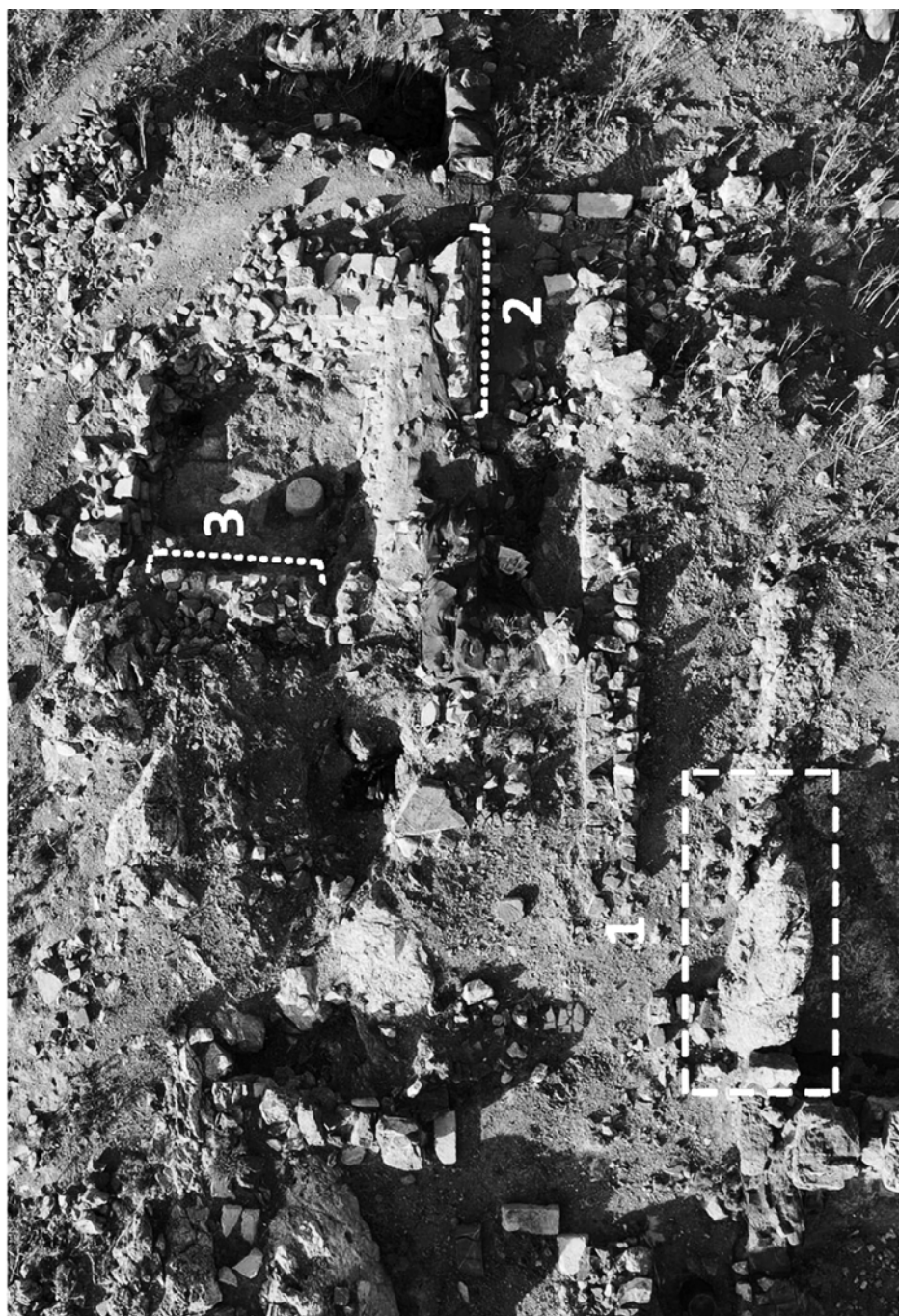
Εἰκ. 6. Τμήμα τῆς ἐσωτερικῆς ὀψης τοῦ τοίχου τοῦ προσκτίσματος τοῦ θολωτοῦ τάφου Ε μετὰ τὶς ἐργασίες στερέωσης.

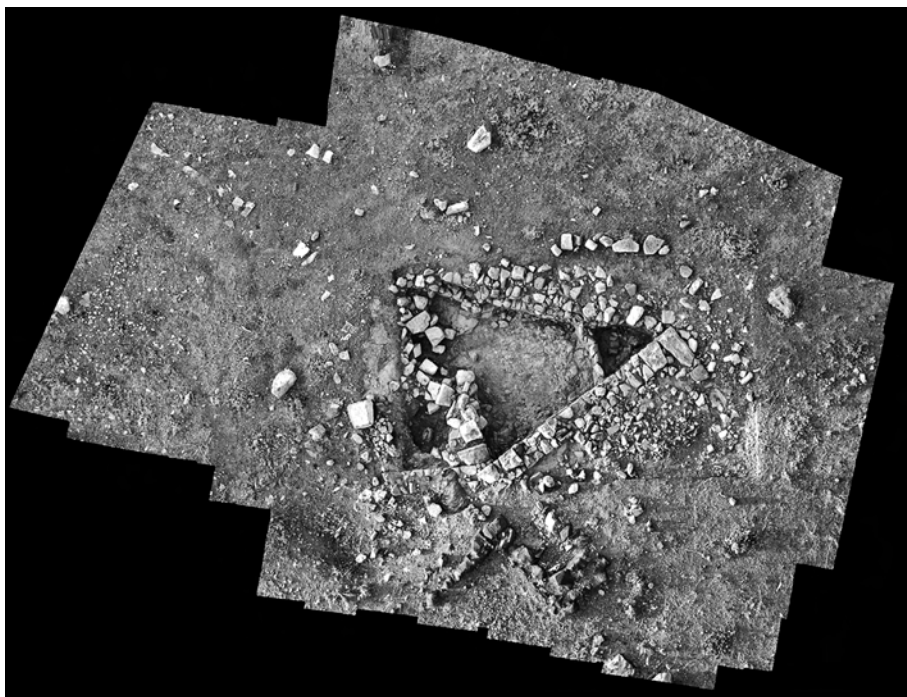
Εἰκ. 7. Τμῆμα τῆς ἐσωτερικῆς ὀψης τοῦ κυκλικοῦ τοίχου τοῦ θολωτοῦ τάφου Β μετὰ τίς ἐργασίες στερέωσης.

Εἰκ. 8. Τμῆμα τῆς ἐσωτερικῆς ὀψης τοῦ κυκλικοῦ τοίχου τοῦ θολωτοῦ τάφου Β μετὰ τίς ἐργασίες στερέωσης.

Είχ. 9. Έργασίες σπερέωσης στον χώρο του «ἱεροῦ»: 1) λαξευμένος βράχος, 2-3) εὐπαθεῖς τοιχοποιίες.

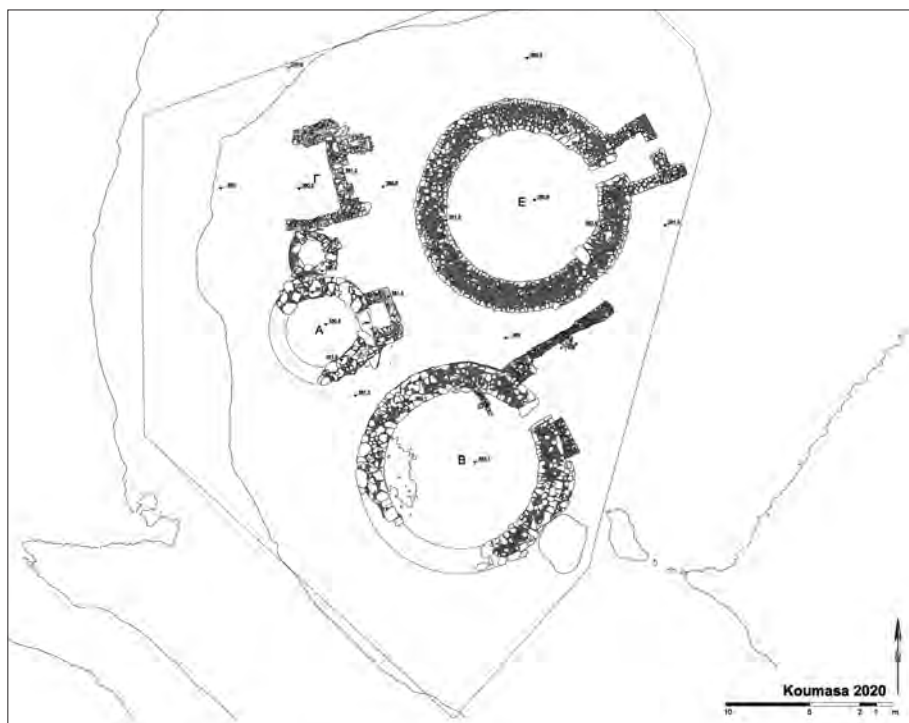
Εἰκ. 10. Ὁρθοφωτογραφία τοῦ Τομέα 4.

Εἰκ. 11. Ὁρθοφωτογραφία τῆς ὀψης τοίχου τοῦ Τομέα 1.

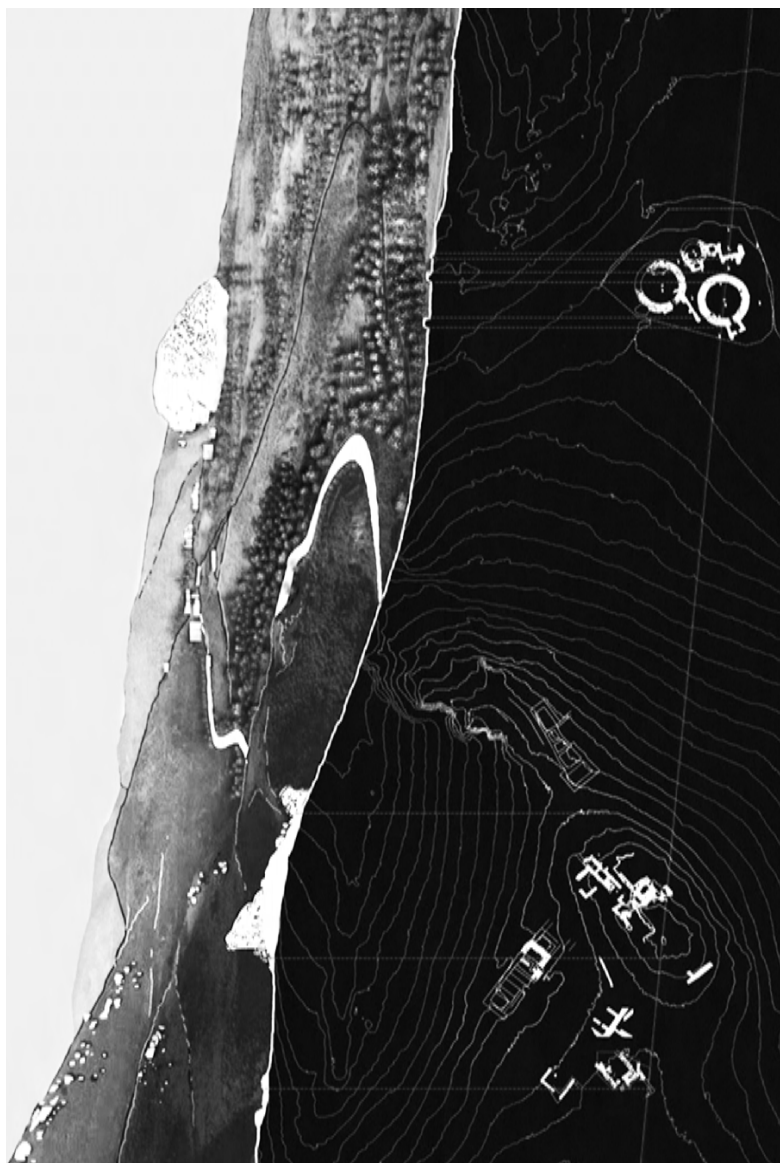
Εἰκ. 12. Ὁρθοφωτογραφία τῆς ὀψης τοίχου τοῦ Τομέα 8.

Εἰκ. 13. Κάτοψη τοῦ νεκροταφείου.

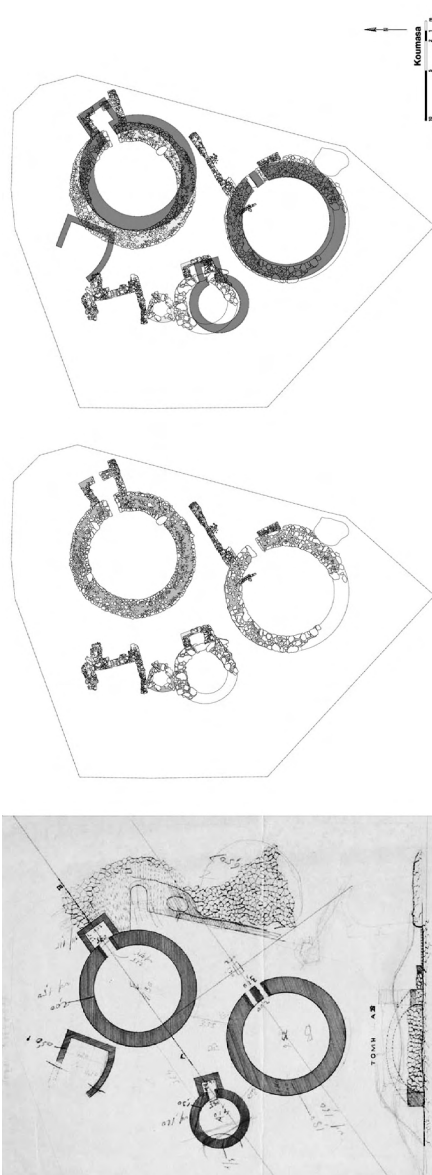
Εἰκ. 14. Προβολή τῆς κάτοψης τοῦ νεκροταφείου σὲ ὀρθοφωτογραφία.

Εἰκ. 15. Τομὴ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Κουμάσας. Στὸ κατώτερο μέρος σημειώνεται ἡ ἀκριβὴς θέση τῶν κτιρίων τοῦ οἰκισμοῦ (ἀριστέρα) καὶ τοῦ νεκροταφείου (δεξιά) στὴν τομὴ, ἐνῶ στὸ ἀνώτερο μέρος ἀπεικονίζεται σὲ ὄψη ἡ περιωγὴ νότια τῆς τομῆς.

Εἰκ. 16. Συγκριτική προβολή (δεξιὰ) τῆς παλαιᾶς δημοσιευμένης (ἀριστερά) καὶ τῆς νέας κάτοψης (κέντρο) τοῦ νεκροταφείου.

Εἰκ. 17. Συγκριτική προβολή (δεξιὰ) τῆς παλαιᾶς ἀδημοσίευτης (ἀριστερά) καὶ τῆς νέας κάτοψης (κέντρο) τοῦ νεκροταφείου.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

Οι φετινές έργασίες συντήρησης και προκαταρκτικής μελέτης των εύρημάτων των Άνασκαφών Ζάκρου, υπό τη διεύθυνση του υπογραφομένου, είχαν περιορισμένη χρονική διάρκεια, κάτι που οφείλεται στους περιορισμούς που επέβαλε η πανδημία του Covid 19. Παρά τοῦτο, τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν ἦταν ἰδιαίτερα ἐνθαρρυντικά, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ ἀρχικοῦ ἐφετινοῦ προγράμματος μετατέθηκε γιὰ τὸ ἐπόμενο ἔτος (2021)¹.

Τὰ ἐπιμέρους ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν ἦταν τὰ ἀκόλουθα:

Καταγραφή κεραμεικῆς

Οἱ ἐργασίες μελέτης κεραμικοῦ ὕλικου περιέλαβαν τὴν καταγραφή εἴκοσι ὀκτὼ ομάδων πὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἀμέσως ΒΑ. τοῦ Κτιρίου F (ἀνασκαφικῆς περιόδου 1986) καὶ σαράντα πέντε ομάδων πὺ περισυλλέχθηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς μεγάλης Οἰκίας Β τοῦ ΝΔ. λόφου (περιόδου μελέτης 2018). Ἀκόμα, ἐπανεξετάσθηκαν, μὲ σκοπὸ τὴ συμπληρωματικὴ καταγραφή, ταξινόμηση καὶ συντήρησή τους, ομάδες προερχόμενες ἀπὸ τὰ δωμάτια XVI, XIII καὶ XXVII τοῦ ὙΜ Ι ἀνακτόρου.

Οἱ ομάδες πὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἄμεσο περιβάλλον τοῦ Κτιρίου F εἶχαν περισυλλεγεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ λεγόμενου «Ἀνδῆρου IV» τῆς ἐν λόγῳ οἰκίας. Στὴν πραγματικότητά, τὸ ἄνδρo αὐτὸ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ὙΜ Ι κτιρίου ἦταν αἶθριος χῶρος, πὺ μετὰ

1. Γιὰ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ εὐχαριστίες, βλ. στὸ τέλος τῆς ἔκθεσης.

τήν ἀποκοπή καὶ κατάχωση πρωιμότερων οἰκοδομικῶν λειψάνων ἰσοπεδώθηκε, προφανῶς γιὰ νὰ φιλοξενήσῃ κάποιες οἰκιακὲς δραστηριότητες τῶν ἐνοίκων του, ἢ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπλῶς ὡς ἐξωτερικὸς ζωτικὸς χώρος τοῦ οἰκήματος. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κεραμεικῆς ποὺ καταγράφηκε περισυλλέχθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἑνὸς πρωιμότερου τετραγωνικοῦ δωματίου, ποὺ καταλάμβανε τὸ ΝΑ. ἄκρο τοῦ ἀνδρήρου. Πρόκειται γιὰ «κεραμεικὴ κατάχωσης», ποὺ περιλαμβάνει κυρίως θραύσματα ἀγγείων τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὴ βαθμίδα «Ζάκρος IV» τῆς τοπικῆς χρονολογικῆς ἀκολουθίας (ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν MM IIB-ΥΜ ΙΑ περίοδο τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος τῶν Evans-Mackenzie), ἀνάμικτη μὲ, λιγότερα ἀριθμητικά, κομμάτια πρωιμότερων περιόδων. Μεταξὺ ἄλλων, περιλαμβάνονται θραύσματα ἀπὸ ἀγγεῖα ὑψηλῆς ποιότητος, ὅπως φιάλες μὲ διακόσμηση καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες (“in and out bowls”), κύαθοι διακοσμημένοι μὲ βλαστόσπειρες, ἢ τὸ θέμα τοῦ «χελωνίου» καὶ περιφερικὲς ταινίες, διακόσμητες πρόχοι καὶ λοπάδια μὲ ἐπιπεδούμενο, ἐξέχον, χεῖλος. Ἀπὸ τὰ θραύσματα πρωιμότερων ἀγγείων ξεχωρίζουν τμήμα ἀπὸ MM IIIA πρόχου μὲ ὀριζόντιες αὐλακώσεις στὸν λαίμω καὶ μελανὸ ἐπίχρυσμα, κομμάτια διακόσμητων παλαιονακτορικῶν κυπέλλων καὶ κυάθων, καὶ θραῦσμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀμφορέα μὲ πλατεῖες μελανὲς ζῶνες, πλαισιούμενες ἀπὸ λεπτότερες ἐπίθετες λευκὲς ταινίες.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὕλικου τῆς Οἰκίας Β ποὺ ἐξετάσθηκε ἐφέτος διατηρήθηκε σὲ πολὺ ἀποσπασματικὴ κατάσταση, καθὼς προέρχεται ἀπὸ ἐργασίες καθαρισμοῦ ἤδη ἀνεσκαμμένων κατὰ τὸ παρελθὸν χώρων. Ἔτσι, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κομμάτια ποὺ ἄξιζαν καταγραφῆς ἀντιπροσωπεύουν περιόδους προγενέστερες ἢ μεταγενέστερες τῆς Νεονακτορικῆς, τῆς κύριας δηλαδὴ περιόδου λειτουργίας τοῦ κτιρίου. Ἀπὸ τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα ποὺ ἀφοροῦν στὴν τελευταία σημειώνονται μόνον κομμάτια πίθων μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση καὶ τμήματα πυριατηρίου. Ἀπὸ τὰ κομμάτια ποὺ ἀνήκουν σὲ πρωιμότερες περιόδους ξεχωρίζουν μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα κλειστοῦ ἀγγείου μὲ τραχωτὴ διακόσμηση (“barnacle ware”), τμήματα ἀπὸ παλαιονακτορικὰ κύπελλα τοῦ τύπου τῶν tumblers, μερικὰ μὲ λευκὴ διακόσμηση ἐπὶ μελανοῦ ἐπιχρίσματος, θραῦσμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ τοιχώματος πιθοειδοῦς μὲ διαμπερῇ ὀπῇ καὶ πλατεῖα μελανὴ ζώνη, μερικὰ θραύσματα φιαλῶν καὶ πρόχων μὲ διακόσμηση χε-

λωνίου καὶ τμήματα ἀπὸ δύο τουλάχιστον ἡμισφαιρικοὺς κυάθους τῆς βαθμίδας «Ζάκρος IV», μὲ φυτική διακόσμηση. Ἀπὸ τὰ κομμάτια ποὺ ἀνήκουν στὴ Μετανακτορικὴ περίοδο (βαθμίδα «Ζάκρος VI» τῆς τοπικῆς ἀκολουθίας) ξεχωρίζουν κομμάτια ἀπὸ τὰ τοιχώματα ἀμφορέα μὲ κρινοειδὲς θέμα ἰχνογραφημένο πάνω σὲ ὑπόλευκο ἐπίχρυσμα καὶ θραῦσμα ἀπὸ τὸ σφαιρικὸ σῶμα κλειστοῦ ἀγγείου, πιθανῶς ψευδόστομου ἀμφορέα, ἀπὸ ὑπόλευκο καθαρὸ πηλό, μὲ διακόσμηση συστήματος περιφερικῶν ἀνισόπαχων ταινιῶν. Ἰδιαίτερα ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἡ συγκέντρωση καὶ φωτογράφηση ὁμάδων θαλασσινῶν βοτσάλων καὶ ὀστρέων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ μικροῦ δωματίου P, τὸ ὁποῖο φαίνεται πῶς φιλοξένησε ἓνα μικρὸ ἱερό, τόσο κατὰ τὰ νεοανακτορικὰ ὅσο καὶ κατὰ τὰ μετανακτορικὰ χρόνια (εἰκ. 1).

Οἱ ἐργασίες μελέτης κεραμεικῶν ὁμάδων ἀπὸ τὸ ὙΜ I ἀνάκτορο ἐπικεντρώθηκαν στὴ συμπληρωματικὴ καταγραφὴ ἐπιλεκτῶν κομματιῶν, ποὺ εἴτε ἀποτελοῦν χρονολογικοὺς δείκτες εἴτε ὀλοκληρώνουν τὴν εἰκόνα γιὰ τὸ συνολικὸ περιεχόμενο τῶν χώρων. Οἱ περισσότερες ὁμάδες ποὺ ἐξετάσθηκαν ἀφοροῦν στὸ δωμάτιο XVI, ποὺ ἔχει ταυτισθεῖ ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα μὲ τὸ ἀνακτορικὸ «Ἀρχαιοφυλάκιο», ἀφοῦ ἀπὸ αὐτὸ προέρχεται τὸ σύνολο τῶν ἐνεπίγραφων πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πλήρη ἀποκατάσταση μερικῶν ἀκόμα ἀγγείων, καταγράφηκε ἓνας ἀριθμὸς ἀκόσμητων ἡμισφαιρικῶν κυάθων ("ogivals") καὶ ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων καὶ λίγα θραύσματα παλαιοανακτορικῶν ἀγγείων. Ἰδιαίτερη ἐμφαση δόθηκε στὴν προσπάθεια ἀκριβέστερης καταμέτρησης τῶν δειγμάτων μίας ὁμάδας πανομοιότυπων γεφυρόστομων στάμνων μὲ διακόσμηση καλαμοειδῶν, τὰ κομμάτια τῶν ὁποίων βρέθηκαν διάσπαρτα στὴν ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸ βορειότερο τμήμα τοῦ δωματίου. Διαπιστώθηκε ὅτι τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἦταν περισσότερα ἀπὸ δώδεκα καί, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, μὲ βάση τὴ διασπορὰ τῶν θραυσμάτων τους, εἶχαν πέσει ἀπὸ τὰ διαμερίσματα τοῦ ἄνω ὀρόφου. Τέλος, ἔγινε δυνατὴ ἡ καθ' ὕψος ἀποκατάσταση ἑνὸς ἀκόμα δείγματος τῆς ὁμάδας αὐτῆς τῶν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν προϊόντα τοῦ τοπικοῦ ἀνακτορικοῦ ἐργαστηρίου κεραμεικῆς.

Ἡ μελέτη κεραμεικῆς ἀπὸ τὸ ὙΜ I ἀνάκτορο περιέλαβε, τέλος, τὴ συμπληρωματικὴ καταγραφὴ καὶ συντήρηση δύο ἀκόμα ὁμάδων ἀπὸ τὰ

δωμάτια XIII καὶ XXVII ἀντίστοιχα. Κατὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἔγινε δυνατὴ ἡ πλήρης ἀποκατάσταση δώδεκα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων μὲ διακόσμηση (δωμάτιο XIII) καὶ ἐνὸς πολὺ ἐνδιαφέροντος ὑδριόσχημου ἀμφορέα, μὲ διακόσμηση «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ» μεγάλων σπειρῶν καὶ κυματοειδῶν ταινιῶν (εἰκ. 2). Ὁ πηλὸς τοῦ τελευταίου, ποὺ περιέχει ἀσημίζουσα μίκα, ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς του, εἶναι στοιχεῖα ξένα γιὰ τὴ Ζάκρο, παραπέμποντας σὲ μία πιθανὴ εἰσαγωγή τοῦ ἀγγείου ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο.

Ἔργασίες συντήρησης κινητῶν εὐρημάτων

Ἡ συντήρηση κινητῶν εὐρημάτων παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων ὑπῆρξε ἐφέτος μᾶλλον περιορισμένη χρονικά, προσέφερε ὅμως ἀξιόλογα ἀποτελέσματα. Μεταξὺ ἄλλων, ἀποκαταστάθηκαν δωδεκάδα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων ἀπὸ τὸ μινωικὸ ἀνάκτορο, μὲ διακόσμηση τρεχουσῶν σπειρῶν, νί-σχημων μοτίβων καὶ σχηματοποιημένων κρινοειδῶν (εἰκ. 3), ἓνας κύαθος-ρυτὸ ἐπὶ ποδός, διακοσμημένος μὲ φολιδωτὸ θέμα ποὺ κατὰ διαστήματα ἐναλλάσσεται μὲ δικτυωτὸ (εἰκ. 4), καὶ ἓνας ὑδριόσχημος ἀμφορέας μὲ ὠρειδῆς σῶμα, ὀριζόντιες λαβὲς καὶ κυλινδρικό λαιμό, διακοσμημένος σὲ τεχνοτροπία «ἀνοικτὸ ἐπὶ σκοτεινοῦ». Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ ἀποκατάσταση λίθινης κιονωτῆς τράπεζας ἀπὸ ὀφείτη, μὲ δυσκοιδῆ ἄνω ἐπιφάνεια, ἡ ὁποία παρουσιάζει ἐνδιαφέρουσα κροσσωτὴ διαμόρφωση στὴν περιφέρειά της (εἰκ. 5).

Ἔργασίες καταγραφῆς εὐρημάτων στὸ Μουσεῖο Σητείας

Στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Σητείας, ομάδα μελῶν τοῦ προγράμματος κατέγραψε, φωτογράφησε καὶ σχεδίασε μεγάλο ἀριθμὸ πήλινων ἀγγείων, λίθινων ἀντικειμένων καὶ ἄλλων μικρῶν εὐρημάτων ἀπὸ διάφορες ὕλεις ἀπὸ τὴ Ζάκρο, ἰδιαίτερα ἐκείνων ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς κατὰ τὶς ἀνασκαφικὲς περιόδους ἐτῶν 1968 ἕως καὶ 1972. Ἀπὸ τὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀντικείμενα ποὺ καταγράφηκαν, ἀναφέρονται ἐδῶ δύο μικρὰ κομμάτια ὑφάσματος ποὺ ἔχει ὀρυκτοποιηθεῖ ἐξαιτίας τῆς δράσης ὀξειδίων τοῦ χαλκοῦ, προφανῶς προερχόμενων ἀπὸ κάποιο χάλκινο ἀντικείμενο ποὺ βρι-

σκόταν στὸν ἴδιο μὲ ἐκεῖνα χῶρο, τμῆμα πήλινης πλαστικῆς κεφαλῆς λέαινας, ἴσως ἀπὸ κάποιο σπονδικὸ σκεῦος (εἰκ. 6), μικρὴ πήλινη προτομὴ ἄλλου ζωδίου, πιθανῶς μόσχου (εἰκ. 7), διάφορα ἐνθέματα ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχε διαμορφωθεῖ σὲ ἡμικιονίσκο μὲ κιονόκρανο σὲ μορφὴ κρίνων (εἰκ. 8), καὶ ἄλλα ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο, ρομβοειδῆ καὶ ὀρθογώνια, ἀπὸ τὴν ἐπένδυση κάποιου ξύλινου κιβωτιδίου ἢ ἄλλου μικροαντικειμένου.

Έργασίες ἀρχιτεκτονικῆς ἀποτύπωσης

Στὴ Ζάκρο, οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀθανάσιος καὶ Ἄγγελος Νακάσης ὁλοκλήρωσαν τὴν ἀποτύπωση τῆς Οἰκίας Β τῆς ΒΔ. συνοικίας («Τομέας Hogarth») καὶ προετοιμάσαν σχεδιαστικὰς τομὲς σὲ ἐπιλεγμένα σημεῖα τοῦ οἰκοδομημένου χώρου.

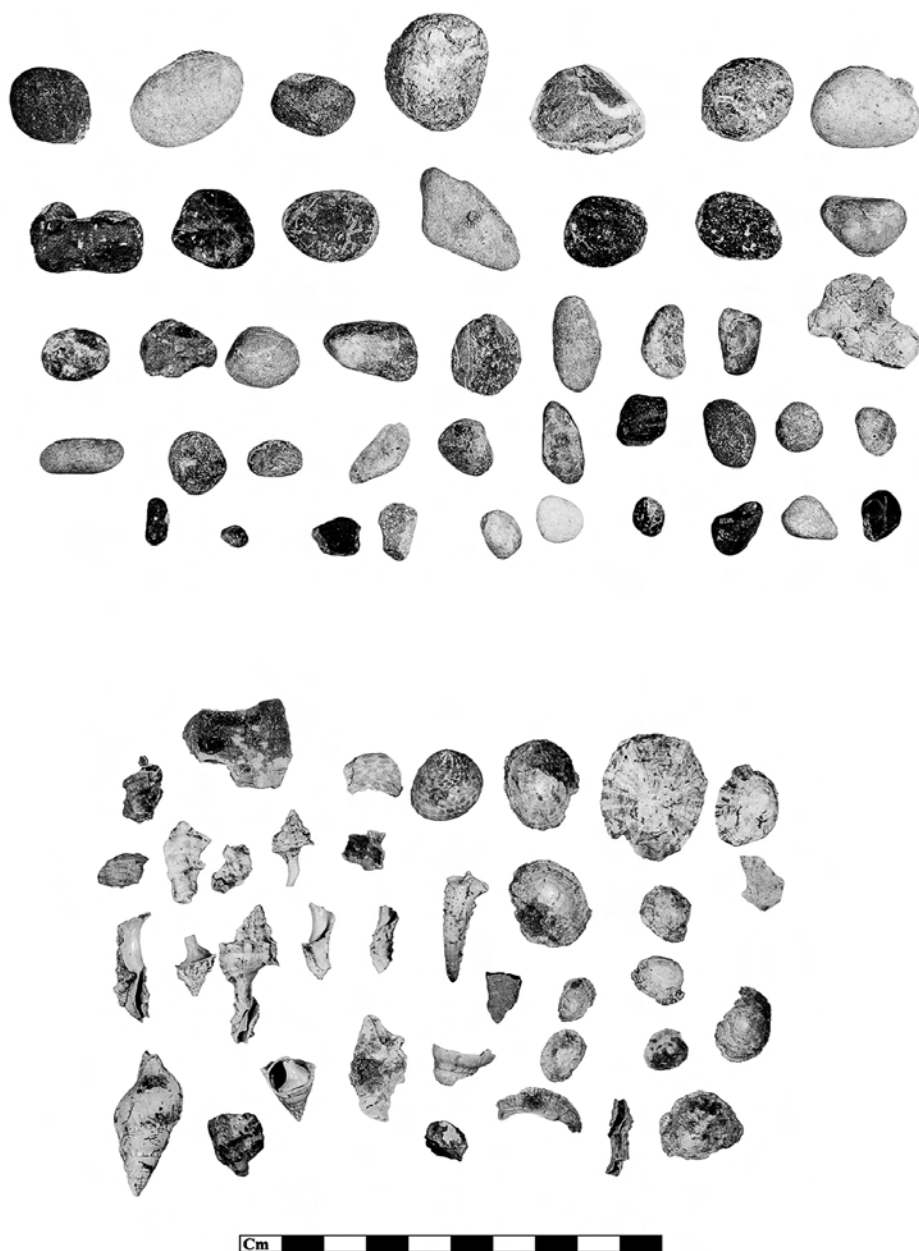
ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ - ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στὶς ἐργασίες ποὺ πραγματοποιήθηκαν ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Ι. Βενιέρη, Ε. Γεροντάκου, Γ. Γεωργακόπουλος, Μ. Κυρίτση καὶ Δ. Παπαδοπούλου, οἱ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας Γ. Ἀποστολάκης, Α. Δρόσου, Ε. Θεοδώρου, Ν. Καρρᾶ-Τανισκίδου, Σ. Λεωνιδάκη, Α. Μπαλογιάννη, Ε. Παπαδοπούλου καὶ Σ. Σοφρᾶ, οἱ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Κ. Μεταξάτου, Α. Σταυροπούλου, Ν. Τσουκάτος καὶ Κ. Φαμπρίκατζη, οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀθ. καὶ Ἄγγ. Νακάσης καὶ ὁ συντηρητὴς ἀρχαιοτήτων Μ. Νικάκης.

Τὸ ἔργο ὑποστήριξε οἰκονομικά, καὶ γιὰ αὐτὸ τὸ ἔτος, τὸ Institute for the Aegean Prehistory (INSTAP). Διοικητικὴ μέριμνα παρεῖχαν ἡ Ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Λασιθίου.

Πρὸς ὅλους τοὺς παραπάνω, φυσικὰ πρόσωπα, φορεῖς καὶ ἰδρύματα, ἀπευθύνονται, μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτή, θερμὲς εὐχαριστίες.

Εἰκ. 1. Ζάκρος. Θαλασσινὰ βότσαλα καὶ ὄστρεα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δω-
ματίου P τῆς Οἰκίας Β.

Εἰκ. 2. Ζάκρος. Ὑδρίομορφος ἀμφορέας με διακόσμηση σπειρῶν καὶ κυματοειδῶν ταινιῶν.

Εἰκ. 3. Διακοσμημένα ἄνωτα κωνικὰ κύπελλα ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Ζάχρου.

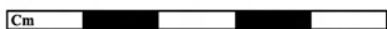
Εἰκ. 4. Ζάκρος, ἀνάκτορο. Βαθὺς κύαθος μὲ πόδι.

Εἰκ. 5. Ζάκρος. Λίθινη κιονωτὴ τράπεζα, μετὰ τὴ μερικὴ ἀποκατάστασή της.

Εἰκ. 6. Ζάκρος. Τμήμα πήλινης κεφαλῆς λέαινας, ἴσως ἀπὸ πλαστικὰ διαμορφωμένο σπονδικὸ ἄγγειο.

Εἰκ. 7. Ζάκρος. Προτομή πήλινου ζωδίου, ἴσως μόσχου.

Εἰκ. 8. Ζάκρος. Τμήματα ἐπιθέματος σὲ μορφή ἡμικιονίσκου ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Ἐξ ἴσου σημαντικό πρὸς τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας εἶναι τὸ δημοσιευτικόν, μὲ τὸ ὁποῖο ἀποκτοῦν ἐπιστημονικὴ ὑπόστασις καὶ μορφή τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν καὶ γίνονται κτῆμα τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἀρχαιογνωσίας.

Ἀπὸ τὰ περιοδικὰ μας ἐκδόθηκε τὸ Ἔργον 2019, τὸ ὁποῖο λόγῳ τοῦ λοιμοῦ δὲν διενεμήθη ἀλλὰ ἐστάλη ἠλεκτρονικῶς σὲ πολλοὺς καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ παραλάβει κανεὶς, κατόπιν συνεννόησεως, ἀπὸ τὰ γραφεῖα τῆς Ἑταιρείας. Ἐκδόθηκε ἀκόμη Ὁ Μέντωρ τεύχος 124, Δεκεμβρίου 2020, μὲ περιεχόμενον μελέτη περὶ τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1859 μέχρι τοῦ 1894. Ἐξετάζεται τὸ ἐν γένει ἔργο του, κυρίως τὸ ποιητικὸ καὶ τὸ ἀρχαιολογικόν, καὶ γίνεται ἀναθεώρηση τῶν ἀπόψεων τῶν τελευταίων δεκαετιῶν ὀρισμένων λογίων πού δίδουν ἰδιαίτερη ἔμφασις στὰ πρόχειρα σημειώματά του στὰ ὁποῖα ἔγραφε σκέψεις τῆς στιγμῆς, τὴ γνώμη του γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα, κριτικὰς ἢ καὶ πάσης φύσεως καὶ θέματος σκέψεις πού ἀφοροῦσαν τὸν ἑαυτό του. Τὰ σημειώματα αὐτὰ ποτὲ δὲν δημοσιεύτηκαν καὶ δὲν εἶχαν καμμία ἐπίδραση οἰασδῆποτε φύσεως, πολιτικῆς, κοινωνικῆς ἢ ἐπιστημονικῆς. Ἡ χρονολογικὴ κατάταξίς τους θὰ ἀπέδιδε ἴσως ἓνα συνεχὲς ἄτακτο προσωπικὸ ἡμερολόγιο. Ἀπὸ τὰ ποιητικά του ἔργα ἀναδημοσιεύονται τὰ «Σονέττα εἰς Βενετίαν» καὶ ἀρκετὰ ἄλλα ποιήματα δημοσιευμένα τὸ 1880 στὸ Λονδίνο, τὰ ὁποῖα ὅμως, παρ' ὅτι εἶναι τὰ καλύτερα ἀπὸ ὅσα ἔγραψε, δὲν προσθέτουν οὔτε στὸ ἔργο του οὔτε στὴν ποίησιν.

Ἐκδόθηκε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς τόμος 159 τοῦ 2020 μὲ ἑξὶ πολυσέλιδες μελέτες γιὰ θέματα τῆς Ἐπιδαύρου, τῶν Θηβῶν, τῆς Βραυρωνος, τοῦ Ραμνοῦντος, τοῦ Θορικοῦ καὶ τῆς Ἀκροπόλεως. Πλούσια εἰ-

κονογραφημένη, αποτελεί καίρια ελληνική συμβολή στη διεθνή αρχαιολογική βιβλιογραφία.

Ἐκδόθηκαν τὰ *Πρακτικά* τοῦ 2018 μετὶ τῆς ἀναλυτικῆς ἐκθέσεως τῶν ἀνασκαφῶν μας, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸν πίνακα τῶν ἐλληνικῶν συστηματικῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν, ὡς καὶ τὰ *Πρακτικά* τοῦ 2019, κατόρθωμα δύσκολο, μάλιστα στοὺς δυσμενεῖς καιροὺς στοὺς ὁποίους ζοῦμε. Λίγοι ἀντιλαμβάνονται, ἀκόμη καὶ ἀρχαιολόγοι, ὅτι τὸ πρῶτο καθήκον κάθε ἀνασκαφῆς εἶναι ἡ ἄμεση ἀνακοίνωση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν του, ἔστω κι ἂν ὑπάρχει ἡ ὑπόνοια, ὅτι ἡ μελλοντικὴ ἐρευνά του εἶναι δυνατόν νὰ τροποποιήσῃ ἢ, ἀκόμη, νὰ ἀνατρέψῃ τὰ συμπεράσματά του.

Στὶς ἐκδόσεις τῆς «Βιβλιοθήκης» προστέθηκαν τὸ 2020 δύο μεγάλες σημαντικὲς δημοσιεύσεις. Καὶ οἱ δύο εἶναι ἀποτέλεσμα πολυετοῦς ἐρευνας καὶ μελέτης καὶ προσφέρουν νέα γνώση σημαντικῶν τόπων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ πρώτη μας ἔκδοση εἶναι τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ραμνουῦντος, τῆς ὁποίας ἡ ἔναρξη ἔγινε τὸ 1813 ἀπὸ τὴν ἐταιρεία τῶν *Dilettanti* καὶ ἡ συνέχισή της ἀπὸ τὸν Δημήτριον Φίλιο τὸ 1880, τὸν Βαλέριον Στάη τὸ 1890-1892 καὶ τὸν Γενικὸν Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας Βασίλειον Χ. Πετράκο κατὰ τὴν περίοδον 1975-2001. Τῆς τελευταίας αὐτῆς πολυετοῦς ἀνασκαφῆς τὰ πορίσματα παρουσιάζονται σὲ ἑξὶ τόμους μετὸν τίτλον *Ὁ Δῆμος τοῦ Ραμνουῦντος*. Οἱ δύο πρῶτοι τόμοι εἶχαν ἐκδοθεῖ τὸ 1999. Ὁ πρῶτος περιέχει τὴν τοπογραφία τοῦ Δήμου: Φρούριο, ἱερὸ Νεμέσεως, νεκροταφεῖα μετὰ μνημειώδεις περιβόλους καὶ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου καὶ ὁ δεύτερος τὶς ἐπιγραφὰς τοῦ δήμου, οἱ ὁποῖες ἀπὸ 75 ποὺ ἦταν τὸ 1954 εἶχαν φθάσει τὸ 1999 τὶς 400. Τὸ ἔργο ὁλοκληρώθηκε μετὰ τὴν ἔκδοσιν τὸν Ἰούνιον τοῦ 2020 ἄλλων τεσσάρων τόμων, μετὰ τοὺς ὁποίους συμπληρώνεται ἡ γνώση τῆς ὅλης ἀνασκαφῆς μετὰ τὴ δημοσίευση ὅλων τῶν εὐρημάτων, περιλαμβανομένων καὶ ἐκείνων τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν, τὰ ὁποῖα ἔμεναν ἄγνωστα.

Ὁ τρίτος τόμος περιέχει τὸ ἐκτεταμένον κεφάλαιον *Ὁ Προϊστορικὸς Ραμνοῦς* καὶ ὅλα τὰ γνωστὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ φρούριον καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ. Ἀκολουθεῖ ἡ λεπτομερὴς περιγραφή τῆς τοπογραφίας τοῦ φρου-

ρίου με τὰ εὐρήματα τοῦ κάθε χώρου. Ἰδιαίτερη ἔμφαση δίδεται στὸν ἀποθέτη κεραμικῆς τοῦ Διονυσίου τοῦ φρουρίου, στὸν ἀποθέτη τοῦ κυκλικοῦ πύργου στὴν εἴσοδο τῆς ἀκροπόλεως, στὴν περιγραφή τῆς ἀκροπόλεως τῆς ὁποίας ἡ μορφή ἦταν ἄγνωστη. Ὁ τόμος κλείνει με τοὺς καταλόγους τῶν μικροεργημάτων ἀπὸ τὸ φρούριο καὶ τῶν λεγομένων ἐπαναλαμβανομένων.

Ὁ τέταρτος τόμος περιέχει τὰ εὐρήματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Τὴν κεραμικὴ ἀπὸ τὶς τρεῖς δεξαμενὲς τοῦ ἱεροῦ, τὴν κεραμικὴ καὶ λοιπὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τεχνητοῦ ἀνδῆρου, εὐρήματα τοῦ μικροῦ ναοῦ, εὐρήματα ἀπὸ τὰ χῶματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Βαλερίου Στάη, τὰ μικροεργήματα ἀπὸ τὸ ἱερό, τὶς πῆλινες κεραμώσεις, τὰ μέλη τοῦ μεγάλου ναοῦ, καὶ τὰ νεώτερα χαράγματα ἐπάνω στοὺς λίθους τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως.

Ὁ πέμπτος τόμος χωρίζεται σὲ τρία μέρη: 1. Νομίσματα, 2. Οἱ λύχνοι, 3. Γλυπτὰ. Περιγράφονται συνοπτικῶς, ἀπὸ τὴν Εὐαγγελία Γεωργίου, τὰ 796 νομίσματα τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νέων ἀνασκαφῶν, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἱστορικὴ μαρτυρία γιὰ τοὺς τόπους προέλευσης τῶν προσκυνητῶν, τῶν μισθοφόρων στρατιωτῶν καὶ τῶν ἐμπορευομένων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς χιλιετοῦς ζωῆς τοῦ δήμου.

Οἱ λύχνοι, ἀκέραιοι καὶ σὲ θραύσματα (451 λήμματα), μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τοὺς τόπους προέλευσης τοῦ εἰσαγόμενου αὐτοῦ εἶδους στὸν δῆμο κατὰ ἐποχές.

Τὸ τρίτο μέρος, τῶν γλυπτῶν, εἶναι πλήρης κατάλογος ὅλων τῶν γλυπτῶν ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές, παλαιές καὶ νέες, λατρευτικῶν, ἀναθηματικῶν καὶ ἐπιτυμβίων με ἔμφαση στὰ ἐπιτύμβια κατὰ περίβολο. Ἰδιαίτερο κεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο στὰ γλυπτὰ κοσμήματα, ρόδακες, ἀσπίδες, στὶς γλυπτές βάσεις λαμπάδων, ρολόγια, κλεψύδρες καί, τέλος, στὸ βορειοανατολικὸ νεκροταφεῖο.

Ὁ ἕκτος τόμος περιέχει τὶς ἐπιγραφές, τὰ χαράγματα, τὰ σταθμῖα καὶ τὶς μαρτυρίες γιὰ τὸν δῆμο, ἀρχαῖες καὶ νεώτερες.

Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ τόμου VI περιέχει τὶς βιβλιογραφικὲς προσθηκὲς στὶς ἐπιγραφές τοῦ πρώτου τόμου ἀρ. 1-400 καὶ τὶς ἀδημοσίευτες ἐπιγραφές 401-544α με σχόλια.

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ τόμου περιλαμβάνει τὰ χαράγματα σὲ λίθο καὶ σὲ πηλό, τὶς ἔντυπες καὶ τὶς γραπτὲς ἐπιγραφές ἀρ. 545-813η.

Τὸ τρίτο μέρος περιλαμβάνει τὰ παντὸς εἶδους σταθμῖα, μολύβδινα, λίθινα, πήλινα ἀρ. 814-1024α, ὡς καὶ τὰ βάρη ἐνδυμάτων ἀρ. 1-19.

Τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ τόμου περιέχει τὶς ἀρχαῖες μαρτυρίες, φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς, γιὰ τὴν τοπογραφία τοῦ δήμου, γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ τοῦ Ἀμφιαράου, γιὰ τὰ ἱερὰ τοῦ φρουρίου, τὶς λατρεῖες καὶ τὶς ἐορτές. Ἰδιαίτερο κεφάλαιο ἀποτελοῦν οἱ νεώτερες μαρτυρίες γιὰ τὶς ἀρχαιότητες τοῦ δήμου.

Ὁ τόμος κλείνει μὲ λεπτομερὲς εὔρετῆριο τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν λέξεων ὅλων τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ραμνοῦντος (1-544).

Τὸ σύνολο τῶν σελίδων καὶ τῶν ἔξι τόμων εἶναι 2.186 καὶ τὸ κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ μεγάλου ἀριθμοῦ φωτογραφιῶν καὶ σχεδίων τῶν μνημείων καὶ τῶν εὐρημάτων, μαυρόασπρων καὶ ἐγχρώμων.

Ἡ Ζάκρος εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες καὶ μεγαλύτερες ἀνασκαφὲς τῆς Ἑταιρείας στὴν Κρήτη, ποὺ διεξήγαγε, ἀπὸ τὸ 1961 ἕως τὸ 1991, ὁ ἀείμνηστος Νικόλαος Πλάτων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς λεπτομερεῖς ἐκθέσεις του στὰ *Πρακτικά*, μᾶς ἔδωσε τὸ 1974 τὸ βιβλίο *Ζάκρος: Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον* καὶ τὸ 1975 ἓνα δεύτερο βιβλίο, μὲ τὴ συνεργασία τοῦ William C. Brice, *Ἐνεπίγραφοι πινακίδες καὶ πίθοι συστήματος Α ἐκ Ζάκρου*, στὰ ἑλληνικὰ καὶ στὰ ἀγγλικά. Ὁ Νικόλαος Πλάτων ἀπέθανε τὸ 1992.

Τὸ 1994 ὁ γιὸς του Λευτέρης Πλάτων, καθηγητῆς τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἀνέλαβε τὴ μελέτη τῆς ἀνασκαφῆς Ζάκρου μὲ σκοπὸ τὴ συστηματικὴ μελέτη τῶν ὅσων δὲν εἶχαν δημοσιευθεῖ διεξοδικῶς. Καρπὸς τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι δύο τόμοι μὲ τὸν τίτλο «*Ζάκρος Ι*», τόμος Α. *Κείμενα* (σελίδες 784, ΒΑΕ 328), τόμος Β. *Εἰκόνες* (164 πίνακες εἰκόνων καὶ σχεδίων, ΒΑΕ 329). Ὁ πρῶτος τόμος ἀποτελεῖται ἀπὸ 14 κεφάλαια τῶν Μ. J. Becker, Θ. Ἡλιοπούλου, Μ. Κανετάκη, Κ. Κόπακα, Κ. Μαντέλη, Δ. Μυλωνᾶ, Λ. Πλάτωνα, Μ. Πλάτωνος-Γιώτα, Α. Σαρπάκη, Ἄ. Φίλιππα-Touchais, Ν. Χανιωτάκη, Κ. Χριστοφῆ.

Ἡ ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου ἀπαιτεῖ ἔκταση. Περιορίζομαι στὰ θέματα τῶν κεφαλαίων, ἀκολουθώντας τὴ σειρά τῆς δημοσίευσης: 1) Ἀνασκαφή: Τρόποι καὶ Μέθοδοι. 2) Ἡ Ἱστορία τῶν Ἀνασκαφῶν. 3) Ἡ ὁρολογία γιὰ τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων τῆς Ζάκρου. 4) Πεζοῦλες Κεφάλας Ζάκρου. 5) Ἡ ἀνάλυση τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου. 6) Τῆς Οὐρανιαῆς. Τὸ σπήλαιο καὶ οἱ φυσικὲς κόγχες. 7) Τὰ ἀρχαιοβοτανικὰ ὑπολείμματα. 8) Τὰ ὀστεολογικὰ ὑπολείμματα. 9) Τὸ ἀλάτι. 10) Τὸ σπήλαιο στὸ Μαῦρο Αὐλάκι. 11) Ἡ νεολιθικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ σπήλαιο στὴ θέση «Μαῦρο Αὐλάκι» περιοχῆς Ζάκρου. 12) Ὁ ἀποθέτης στὸ Καλυβομούρι. 13) Σπήλαιο Α Σπηλιάρας.

Ἀκολουθοῦν οἱ Συντομογραφίες, ἡ Βιβλιογραφία καὶ τὸ Εὗρετήριο.

Ὁ τόμος Β τῶν πινάκων περιέχει εἰκόνες τόπων, εὐρημάτων, κυρίως κεραμικῆς, σχέδια ἀγγείων καὶ τομές τους, χάρτες, κατόψεις καὶ συμπληρώνει τὸ ὅλο πολύμοχθο ἔργο, μὲ τὸ ὁποῖο οἱ κόποι τοῦ Νικολάου Πλάτωνος, στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένη ἡ δημοσίευση, ἀποκτοῦν μορφὴ καὶ κάνουν γνωστὸ στὶς λεπτομέρειες ἓνα μέρος τῆς μεγάλης ἀνασκαφῆς του.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 2020
ΥΠΟ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΑΥΤΗΣ

ΕΚΘΕΣΗ
ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 2020
ΥΠΟ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΑΥΤΗΣ

Κυρίες καὶ κύριοι ἑταῖροι,

Καὶ ἐφέτος ἡ Α΄ Τακτικὴ Συνέλευση γίνεται δι’ ἀλληλογραφίας, διότι ὁ νόμος ἀπαγορεύει ἀκόμη τὶς συγκεντρώσεις.

Κατὰ τὴν καθιερωμένη τάξη, μὲ λύπη γνωστοποιεῖται ὅτι κατὰ τὸ 2020 ἔφυγαν ἀπὸ τῆ ζωῇ οἱ ἑταῖροι μας Δημήτριος Σκιλάρντι (7.2.2020), Κυριάκος Ντελόπουλος (24.5.2020), Φανουρία Δακορώνια (1.8.2020), Ἀναστάσιος Σιαφάκας (13.7.2020), Μάττη Egon (14.10.2020), Μύρων Μιχαηλίδης (1.9.2020), Διονύσιος Μινῶτος (30.11.2020) καὶ Jörg Schäfer (1.1.2021).

Γιὰ ὅλους, ὅσοι μνημονεύονται, περισσότερα στοιχεῖα περιέχονται στὸν τόμο τοῦ Ἔργου 2020, ὁ ὁποῖος συνοδεύει ἠλεκτρονικῶς τὴν παροῦσα συνοπτικὴ ἔκθεση πεπραγμένων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως.

Οἱ προγραμματισμένες ἀνασκαφές μας ἔγιναν, παρὰ τὴν ἐπιδημία, στὴν Μπρεζίζα Μαραθῶνος ἀπὸ τὴν κυρία Ἰφιγένεια Δεκουλάκου, στὶς Ἀμύκλες τῆς Λακωνικῆς ἀπὸ τὸν κύριο Σταῦρο Βλίζο, στὴ Θουρία Μεσσηνίας ἀπὸ τὴν κυρία Ξένη Ἀραπογιάννη, στὴν ἀρχαία Σικυώνα ἀπὸ τὸν κύριο Ἰωάννη Λῶλο, στὸν Γλᾶ τῆς Βοιωτίας ἀπὸ τὴν κυρία Ἑλενα Κουντούρη, στὸν Στρόφιλα Ἀνδρου καὶ στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα Σίφνου ἀπὸ τὴν κυρία Χριστίνα Τελεβάντου, στὸ Βαθὺ Ἀστυπαλαίας ἀπὸ τὸν κύριο Ἀνδρέα Βλα-

χόπουλο, στο Ἀκρωτήρι Θήρας ἀπὸ τὸν κύριο Χρίστο Ντούμα καὶ στὴ Ζώμινθο Κρήτης ἀπὸ τὴν κυρία Ἑφῆ Σακελλαράκη. Μελέτη ἀνασκαφῶν ἔγινε στὴ Γλυφάδα Ἀττικῆς ἀπὸ τὴν κυρία Ντίνα Καζᾶ, στὸν Θέρμο ἀπὸ τὸν κύριο Γιάννη Παπαποστόλου, στὸ Ντικιλὶ Τὰς ἀπὸ τὴν κυρία Χαΐδω Κουκούλη, στὴ Χαλανδριανὴ Σύρου ἀπὸ τὴν κυρία Μαρίζα Μαρθάρη, στὴ Ζάκρο Κρήτης ἀπὸ τὸν κύριο Λευτέρη Πλάτωνος καὶ στὴν Κουμάσα Κρήτης ἀπὸ τὸν κύριο Διαμαντῆ Παναγιωτόπουλο. Ἐκτενεῖς πληροφορίες καὶ στοιχεῖα παρέχονται στὸν τόμο τοῦ Ἔργου 2020, ὁ ὁποῖος δίδεται στοὺς ἐταίρους δωρεάν. Ὅσοι ἐπιθυμοῦν τὴν ἔντυπη ἔκδοση, μποροῦν νὰ τὴν παραλάβουν ἀπὸ τὸ θυρωρεῖο τοῦ Μεγάρου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά μας ἐκδόθηκαν τὸ Ἔργον τοῦ 2019, ὁ Μέντωρ ἀρ. 124 μὲ ἐκτεταμένο μελέτημα περὶ τοῦ Στεφάνου Ἀθ. Κουμανούδη, μὲ δημοσίευση τῶν δύο κυρίων ποιητικῶν του συλλογῶν, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑφημερίς τοῦ 2020 καὶ τὰ Πρακτικὰ τοῦ 2018 καὶ 2019. Στὴ σειρά «Βιβλιοθήκη» (BAE) ἐκδόθηκαν οἱ τόμοι 324-327, ἥτοι οἱ τόμοι III-VI τοῦ ἔργου ὁ Δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας, μὲ τοὺς ὁποίους ὀλοκληρώνεται ἡ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ἀττικοὺς δήμους, καὶ οἱ τόμοι BAE 328-329 Ζάκρος I καὶ Ζάκρος II, μὲ τοὺς ὁποίους ἀρχίζει ἡ συστηματικὴ καὶ πλήρης δημοσίευση τῆς μεγάλης ἀνασκαφῆς τοῦ Νικολάου Πλάτωνος μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Συμβούλου κ. Λευτέρη Πλάτωνος.

Ἡ Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς Συμβούλου κυρίας Ντόρας Βασιλικοῦ καὶ τὴν τεχνικὴ ἐποπτεία τῆς κυρίας Ἀλεξάνδρας Κόττη λειτούργησε ἡλεκτρονικῶς καὶ ἔγιναν 14 μαθήματα ἀπὸ 25 Νοεμβρίου 2020 μέχρι 12 Μαΐου 2021.

Ἡ Βιβλιοθήκη ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ κ. Martin Schäfer καὶ τὴν ἐποπτεία τῆς Συμβούλου κυρίας Ντόρας Βασιλικοῦ δὲν λειτούργησε γιὰ τὸ κοινό, ὅπως δὲν λειτούργησαν καὶ οἱ βιβλιοθήκες τῶν Ξένων Ἀρχαιολογικῶν Σχολῶν. Συνεχίστηκε ὅμως ἡ ἀγορὰ νέων ἐκδόσεων, οἱ ἀνταλλαγές δημοσιευμάτων, ἡ ἡλεκτρονικὴ ἀνάρτηση δημοσιευμάτων καὶ γενικῶς ὁ πλουτισμός της, μάλιστα σὲ τομεῖς ὅπου οἱ ἄλλες μεγάλες ἀρχαιολογικὲς βιβλιοθήκες τῆς Ἑλλάδος ὕστεροῦν.

Τὸ Ἀρχεῖο ὑπὸ τὴ Διεύθυνση τῆς κυρίας Ἰωάννας Νίνου συνέχισε τὸ μεγάλο ἔργο τῆς ἀναρτήσεως ἐγγράφων, σχεδίων, φωτογραφιῶν, δημοσιευμάτων καὶ τῶν κειμένων περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Συνεχίστηκε ἀκόμη ὁ πλουτισμός του μὲ τὴν κατάθεση νέου ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου. Ἀκόμη, παρὰ τὶς δυσμενεῖς συνθῆκες, τὸ Ἀρχεῖο ἀνταποκρίθηκε στὰ αἰτήματα τῶν μελετητῶν διὰ τῆς ἡλεκτρονικῆς ὁδοῦ.

Στις 7 καὶ 8 Φεβρουαρίου 2020 πραγματοποιήθηκε στὴν Ἑταιρεία καὶ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸ συνέδριο «Ἀρχαιολογία καὶ Μουσεῖα - Ἡ ἐνότητα τῆς ἐλληνικῆς μνημειακῆς παράδοσης» στὴ μνήμη τοῦ ἀείμνηστου Ἀγγέλου Δεληβορριά. Τὰ Πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου θὰ κυκλοφορηθοῦν συντόμως.

Ἐγιναν ἀρκετὲς δωρεὲς πρὸς τὴν Ἑταιρεία, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνεται αὐτὴ τῆς ἀείμνηστης Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀγγελικῆς Ἀνδρειωμένου, ἡ ὁποία κατέλιπε στὸ Ἰδρυμὰ μας τὴν ἀκίνητη περιουσία της, πέραν τοῦ πατρικοῦ της σπιτιοῦ τὸ ὁποῖο εἶχε προσφέρει στὴν Ἑταιρεία πρὸ πολλῶν ἐτῶν.

Τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς Ἑταιρείας, καὶ τὸν τρόπο διαχείρισης τῶν οἰκονομικῶν της θὰ πληροφορηθῇτε ἀπὸ τὴν ὀριζόμενη ὑπὸ τοῦ Ὁργανισμοῦ ἔκθεση τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς ὡς καὶ ἀπὸ τὸ πιστοποιητικὸ τῶν Ὁρκωτῶν Ἐλεγκτῶν, ποὺ ἐπισυνάπτονται στὴν παροῦσα.

Πέραν τῶν ἀνωτέρω ἡ Ἑταιρεία συνέχισε ἐντατικῶς τὸ ἐκδοτικὸ της ἔργο μὲ τὴν προετοιμασία τῶν τόμων τῶν ΠΑΕ, τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τοῦ 2021, ὁ ὁποῖος ἔχει συμβολικὴ σημασία λόγῳ τῆς μεγάλης ἐπετείου, μὲ τὴν ἐτοιμασία πεντάτομου ἔργου περὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν περίοδο 1940-1944 καὶ διτόμου ἐπετειακοῦ ὡς συμμετοχῇ τῆς Ἑταιρείας στὸν ἐορτασμό τῶν 200 χρόνων ἀπὸ τὴν Ἑθνεγερσία. Μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ περιγράφεται ἡ συμβολὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴ δημιουργία τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης καὶ δίδεται ὁ κατάλογος τῶν παλαιῶν ἐταίρων, μέγα μέρος τῶν ὁποίων ἀνήκει στοὺς χρόνους τοῦ Ἀγῶνος.

Ἐὰν ὑπάρχει οἰαδήποτε παρατήρηση ἢ ἀπορία ἢ χρειάζεται κάποια διευκρίνιση, τὸ Συμβούλιο μὲ εὐχαρίστηση θὰ ἀνταποκριθεῖ.

ΠΡΟΣ
ΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ε Κ Θ Ε Σ Η

Τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας γιὰ τὸ Οἰκονομικὸ Ἔτος 2020.

Σύμφωνα μὲ τίς διατάξεις τῶν ἄρθρων 31 καὶ 32 τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπεία συντάσσει ἔκθεση περὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχείρισης τοῦ λήξαντος ἔτους 2020, τὴν ὁποία καὶ ὑποβάλλει πρὸς τὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Ἑταίρων.

Ἡ τήρηση τῶν λογιστικῶν βιβλίων γίνεται κατὰ τὸ διπλογραφικὸ σύστημα μὲ μηχανογραφικὸ τρόπο, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 17 τοῦ Ὁργανισμοῦ.

Ἐκδόθηκαν καὶ καταχωρήθηκαν στὰ Λογιστικὰ Βιβλία τῆς Ἑταιρείας τὰ προβλεπόμενα ἀπὸ τοὺς νόμους παραστατικά βάσει τῶν ὁποίων συντάχθηκαν τὴν 31 Δεκεμβρίου 2020 ἡ κατάσταση Ἐσόδων Ἐξόδων καὶ ὁ Ἰσολογισμὸς Περιουσιακῆς Κατάστασης τῆς χρήσης.

Οἱ οἰκονομικὲς καταστάσεις συντάσσονται κατὰ τὸν Ν.4308/2014 τῶν Ἑλληνικῶν Λογιστικῶν Προτύπων.

Ἡ ἀκίνητη περιουσία τῆς Ἑταιρείας (οἰκόπεδα καὶ κτίρια) ποὺ ἐμφανίζεται στὸν λογαριασμὸ «Ἐνσώματα Πάγια» τοῦ Ἰσολογισμοῦ προσδιορίστηκε μὲ τὸ σύστημα τῆς εὐλόγης ἀξίας ἀπὸ πιστοποιημένο ἐκτιμητὴ.

Στὴ συνέχεια παρατίθενται σχόλια καὶ παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὰ ἔσοδα, τὰ ἔξοδα καὶ τὰ γεγονότα ποὺ διαμόρφωσαν τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἔτους ποὺ ἐμφανίζεται στὶς οἰκονομικὲς καταστάσεις τοῦ 2020.

ΕΣΟΔΑ. Τὰ ἔσοδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν χρήση 2020 ἀνῆλθαν σὲ € 1.015.170,73.

Κύρια πηγὴ ἐσόδων εἶναι ἡ ἀκίνητη περιουσία τῆς ἐταιρείας μὲ ἔσοδα ἀπὸ μισθώματα ὕψους € 389.765,87 μειωμένα λόγω τῆς πολιτικῆς μείωσης τῶν ἐνοικίων τῶν πληττόμενων ἐπιχειρήσεων.

Τὸ σύνολο τῶν ἀκινήτων τῆς Ἑταιρείας εἶναι μισθωμένο ἀπὸ ἀξιόπιστους μισθωτὲς γιὰ νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ σταθερότητα τῶν ἐσόδων. Παραμένουν κενὰ μόνον τὰ καταστήματα τῆς Ἑταιρείας στὸ κτίριο τῆς Λ. Συγγροῦ 162, Καλλιθέα.

Ἡ Σχολὴ Διδασκαλίας Ἱστορίας τῆς Τέχνης μὲ ἔσοδα € 2.600,00 συνέχισε τὸ ἐπιστημονικὸ της ἔργο διαδικτυακὰ καλύπτοντας τὰ ἔξοδα λειτουργίας της.

Τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ ἐνίσχυσε τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἔργου της καὶ τὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ της μὲ τακτικὴ ἐπιχορήγηση € 60.000,00. Τὸ 2020 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐπιχορηγήθηκε μὲ € 1.733.177,85 ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἀποζημίωση τῶν ἐξόδων ποὺ κατέβαλε ἡ Ἑταιρεία ἀπὸ ἔσοδά της γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ Στεγάστρου Ἀκρωτηρίου Σαντορίνης στοὺς Ἀνάδοχους Κατασκευῆς, στὸν Τεχνικὸ Σύμβουλο, τὶς Ἐπιτροπὲς Παραλαβῆς καὶ τὰ δικαστικὰ ἔξοδα τῆς Διαιτησίας.

Τὸ ἐκδοτικὸ ἔργο ἐπιχορηγήθηκε μὲ € 11.600,00 ἀπὸ τὴν Αἰγέας ΜΚΟ. Τὸ ὑποκατάστημα τῆς ἐταιρείας στὴν Ἀμερικὴ ἐπιχορήγησε τὴν Ἑταιρεία μὲ € 12.000,00 ὑπὲρ τοῦ σκοποῦ ἐνῶ τὸ Ἰδρυμα Στ. Νιάρχος ἐπιχορήγησε μὲ € 80.954,55 μέρος τῶν ἐξόδων τῆς Βιβλιοθήκης.

Οἱ συνδρομὲς τῶν ἐταίρων ἀνῆλθαν σὲ € 2.640,00 καὶ οἱ δωρεὲς διὰ φόρων ἰδιωτῶν, μελῶν καὶ φίλων τῆς ἐταιρείας σὲ € 500,00.

Τὰ ἔσοδα ἀπὸ τόκους τῶν τραπεζικῶν καταθέσεων ἦταν ἐλάχιστα € 4.806,09 λόγω τῶν χαμηλῶν ἐπιτοκίων ποὺ προσφέρουν οἱ Τράπεζες.

Οἱ πωλήσεις ἐκδόσεων τῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν βιβλίων ἀπὸ δωρεὲς φίλων της ἦταν € 19.876,73 μὲ καθαρὸ κέρδος πωλήσεων € 6.956,86. Τὰ ἔσοδα ἀπὸ πώληση τῶν βιβλίων εἶναι ἐλάχιστα ἐπειδὴ τὸ πωλητήριο παρέμεινε κλειστὸ σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ 2020 μὲ τὰ μέτρα τῆς κυβέρνησης γιὰ τὴν πανδημία.

Τὰ λοιπὰ ἔσοδα ἀφοροῦν παρεπόμενα ἔσοδα κατὰ τὴν λειτουργία τῆς Ἑταιρείας ὅπως οἱ συναλλαγματικὲς διαφορὲς € 5.451,86 τὰ εἰσπρατ-

τόμενα ταχυδρομικά έξοδα € 100,00, διάφορα έκτακτα έσοδα € 876,31 και έπιστροφές άχρεωστήτως παρακρατηθέντων φόρων € 4.954,15.

ΕΞΟΔΑ. Τά έξοδα τής Αρχαιολογικής Έταιρείας κατά τήν χρήση 2020 ανήλθαν σέ € 769.541,96.

Διακρίνονται σέ δαπάνες έκπλήρωσης του σκοπου € 349.687,72 και λειτουργικές δαπάνες € 419.854,24.

Οί δαπάνες έκπλήρωσης του σκοπου τής Έταιρείας άφορούν τó έπιστημονικό έργο που περιλαμβάνει τόν έμπλουτισμό τής βιβλιοθήκης, τήν έρευνα, τήν έκδοση έπιστημονικών συγγραμμάτων, τήν συντήρηση τών ιδίων άνασκαφών και τήν διατήρηση του άρχείου τής Έταιρείας.

Τó κόστος τής βιβλιοθήκης καλύπτει τή δαπάνη άγοράς νέων βιβλίων για τόν έμπλουτισμό της και τή βιβλιοδεσία τών παλαιότερων βιβλίων € 41.438,29 και τó κόστος λειτουργίας της μέ μισθοδοσία του προσωπικού για τήν καθημερινή λειτουργία της € 70.204,13.

Τó κόστος τής έρευνας άφορά τó κόστος μισθοδοσίας του έπιστημονικού προσωπικού που άσχολείται μέ τήν έρευνα και τήν έκδοση τών έπιστημονικών συγγραμμάτων € 57.850,56.

Η συντήρηση του άρχείου άφορά τó κόστος μισθοδοσίας τών ύπαλλήλων του Αρχείου € 40.044,50 και τó κόστος τών ύλικών που χρησιμοποιοϋνται για τήν συντήρηση του € 243,41.

Τó πρόγραμμα χρηματοδότησης τών άνασκαφών τής Έταιρείας έχει άνασταλῆ τά τελευταία χρόνια λόγω τής άδυναμίας εύρεσης πόρων. Η Έταιρεία διαχειρίστηκε μόνο μικρές έπιχορηγήσεις τών άνασκαφών τής Ακρόπολης στόν Γλά στη Βοιωτία και του Ίερου τής Μπρεζίζας στόν Μαραθώνα.

Τó κόστος ύποστήριξης του διαδικτυακού τόπου και τής βιβλιοθήκης όπου είναι άναρτημένα τά έργα τής ψηφιοποίησης του άρχείου που έκπονήθηκε μέ πόρους τής Ε.Ο.Κ. μέσω τών προγραμμάτων Κοινωνία τής Πληροφορίας και Ψηφιοποίηση και Διάθεση του έργου μέ τó Ε.Σ.Π.Α. ανήλθε σέ € 14.322,56.

Ο Ξενών τής Ν. Φιλαδέλφειας σύμφωνα μέ τή διαθήκη τής άειμνήστου Άγγελικῆς Ανδρειωμένου μισθώθηκε πρòς όφελος τών έσόδων τής

Ἑταιρείας. Τὰ ἔξοδα τοῦ ξενώνα ἀφοροῦν πάγια παροχῶν ρεύματος καὶ νεροῦ ποὺ ἀνῆλθαν σὲ € 496,00.

Ἡ δαπάνη γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν συγγραμμάτων τοῦ 2020 ἀνῆλθε σὲ € 107.399,85 (Περιοδικὰ καὶ Μονογραφίες).

Τὸ 2020 οἱ διανομὲς βιβλίων τῆς Ἑταιρείας ἀνῆλθαν στὸ ποσὸν τῶν € 15.458,42 σὲ τιμὲς κόστους.

Οἱ λειτουργικὲς δαπάνες τῆς ἑταιρείας τὸ 2020 ἀνῆλθαν συνολικὰ σὲ € 419.854,24. Τὸ κόστος μισθοδοσίας τοῦ διοικητικοῦ προσωπικοῦ παρέμεινε χαμηλὸ € 132.260,90. Οἱ μισθοὶ τοῦ προσωπικοῦ εἶναι στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ 2017 γι' αὐτὸ δὲν ἐνεργοποιήθηκε ἡ πολιτικὴ τῶν ἀναστολῶν τῶν συμβάσεων ἐργασίας τοῦ προσωπικοῦ ποὺ εἶχε διακρίωμα νὰ ἐπιλέξει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία γιὰ μείωση τῶν ἐξόδων.

Οἱ ἀμοιβὲς τῶν συνεργατῶν Ἑλευθέρων Ἐπαγγελματιῶν τῆς Ἑταιρείας περιορίστηκαν σὲ € 20.136,04.

Οἱ παροχὲς τρίτων € 62.369,68 ἀφοροῦν τὴ ΔΕΗ, τὸν ΟΤΕ, τὴν ὕδρευση καὶ τὶς ἐπισκευὲς καὶ συντηρήσεις τοῦ Λοιποῦ Ἐξοπλισμοῦ τῆς ἑταιρείας. Ἀπὸ αὐτὰ ποσὸν € 15.594,16 ἀφορᾷ τὴν ἀσφαλιστικὴ κάλυψη τῶν κτιρίων.

Οἱ φόροι τῆς Ἑταιρείας θὰ φτάσουν τὶς € 146.137,40 μαζί μὲ τὸν φόρο εἰσοδήματος ὁ ὁποῖος προϋπολογίζεται στὸ ποσὸν τῶν € 87.234,53 καὶ θὰ ἐκκαθαριστῇ τὸ 2021 μὲ τὴν κατάθεση τῆς Δήλωσης Εἰσοδήματος τοῦ 2020. Ὁ Φόρος Ἀκίνητης Περιουσίας ἦταν € 57.999,53 καὶ € 903,34 τὸ ποσὸν τοῦ Φ.Π.Α. τῶν δωρεὰν διατεθέντων βιβλίων. Δὲν περιλαμβάνεται τὸ ποσὸν τοῦ Φ.Π.Α. ποὺ καταβάλλει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία γιὰ ὅλες τὶς προμήθειες ὑλικῶν καὶ ὑπηρεσιῶν καὶ τὸ 2020 ἀνῆλθε σὲ € 31.582,19 ἐπειδὴ ἐνσωματώνεται στὸ κόστος.

Οἱ Δαπάνες γιὰ ἐπισκευὲς καὶ συντηρήσεις τῶν ἀκινήτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀνῆλθαν σὲ € 48.168,55.

Τὰ Γενικὰ ἔξοδα καὶ οἱ προμήθειες ἀναλωσίμων ἦταν € 8.458,39 καὶ τὰ τραπεζικὰ ἔξοδα € 905,92.

Οἱ προβλέψεις γιὰ ἀποζημίωση προσωπικοῦ λόγω ἐξόδου ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία ἀνέρχονται σὲ € 69.910,93.

Στά έκτακτα έξοδα υπολογίζεται πρόβλεψη ποσού € 110.635,42 για αποζημίωση απαιτήσεων του Τεχνικού Συμβούλου του στεγάστρου Ακρωτηρίου Θήρας μετά την απόφαση του πενταμελούς Έφετείου Σύρου που δικάωσε τον Ανάδοχο της κατασκευής.

Οί συναλλαγματικές διαφορές αφορούν την αποτίμηση των καταθέσεων δολαρίων συγκεκριμένες χρονικές περιόδους όταν μειώνεται ή τιμή τους.

Δαπάνες αύξησης - μείωσης της περιουσίας

Οί αποσβέσεις των παγίων, κτιρίων και εγκαταστάσεων κτιρίων είναι δαπάνη που μειώνει την αξία της περιουσίας της Έταιρείας. Ανέρχονται στο ποσόν των € 175.714,36 κατ' έτος σύμφωνα με τους επίσημους συντελεστές αποσβέσεων του νόμου έφ' όσον οί αξίες των ακινήτων παραμένουν σταθερές.

Η μηδενική ζήτηση παλαιών εκδόσεων βιβλίων έχει ως αποτέλεσμα την μείωση της αξίας των αποθεμάτων των βιβλίων αυτών κατά € 60.019,28. Το ποσόν αυτό αποτελεί ζημία που βαρύνει την χρήση.

Η δαπάνη αγοράς βιβλίων για τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης € 41.438,29 είναι επένδυση που προστίθεται στην αξία της.

Το κόστος έκδοσης συγγραμμάτων € 107.399,85 επίσης αυξάνει, μέσω της αύξησης των αποθεμάτων, την περιουσία της Έταιρείας.

Λογαριασμοί Ίσολογισμού - Περιουσίας

Το οικόπεδο της εταιρείας στην Πλάκα επί της Λυσίου 8, δωρεά Όλγας Λαγάκου, πωλήθηκε τον Ιανουάριο 2020 για να ενισχύσει την ρευστότητα της Αρχαιολογικής Έταιρείας στην τιμή των € 850.000,00, συμφέρουσα λόγω αδυναμίας αξιοποίησής του. Η εικόνα του Πάγιου Ένεργητικού της Έταιρείας παρέμεινε κατά τα λοιπά αμετάβλητη τὸ 2020.

Παραμένει δεσμευμένο από τον Δήμο Αγ. Παρασκευής για δημιουργία κοινόχρηστου χώρου τὸ οικόπεδο της ὁδοῦ Γιαβάση 18, από την κληρονομιά της Γεωργίας Μπάρλα. Γίνονται νομικές ενέργειες από την Έταιρεία για τὸν αποχαρκτηρισμό του.

Τὸ σύνολο τῶν μετοχῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἶναι Τραπεζικές. Δὲν ἔγινε καμία πράξη πώλησης ἢ ἀγορᾶς τὰ τελευταῖα χρόνια. Σήμερα τὸ χαρτοφυλάκιο ἀποτελεῖται ἀπὸ 8.545 μετοχές τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος ΑΕ, 5 μετοχές τῆς Τράπεζας Πειραιῶς ΑΕ καὶ 28 μετοχές τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, ὅμως ἡ ἀξία τους παραμένει σὲ πολὺ χαμηλὴ τιμή.

Ὁ λογαριασμός τῶν Ταμειακῶν Διαθεσίμων ποσοῦ € 3.057.289,61 ἀφορᾷ α) μετρητὰ τοῦ ταμείου € 1.669,21, β) τῶν καταθέσεων ὀψεως καὶ ταμιευτηρίου € 35.557,86, γ) τοῦ λογαριασμοῦ καταθέσεων προθεσμίας € 2.935.607,50.

Ὁ λογαριασμός τῶν Λοιπῶν Ἀπαιτήσεων ποσοῦ € 788.059,24 ἐμφανίζει τὸ καθαρὸ ὑπόλοιπο τῶν ἀπαιτήσεων ἀπὸ Διάφορους Χρεῶστες ὅπως ἐνοικιαστές, προκαταβολές συνεργατῶν γιὰ διεκπεραίωση ἔργων, παρακράτηση φόρων τοῦ Ἑλληνικοῦ Δημοσίου καὶ ἀπὸ προκαταβολές σὲ ὑπολόγους γιὰ ἀνασκαφές καὶ συντηρήσεις ἀρχαιολογικῶν ἔργων, μετὰ τὴν ἀφαίρεση πρόβλεψης γιὰ ἐπισφαλεῖς ἀπαιτήσεις ὅπως ὁ νόμος ὁρίζει.

Οἱ Πιστώσεις ἔργων εἶναι πιστώσεις παλαιῶν καὶ νέων ἔργων ποὺ διαχειρίζεται ἡ Ἑταιρεία στὰ πλαίσια τοῦ σκοποῦ της.

Οἱ λοιπές ὑποχρεώσεις τῆς Ἑταιρείας εἶναι τρέχουσες καὶ ἐξυπηρετοῦνται πλήρως.

ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΗ. Γνωστοποιοῦμε στοὺς ἐταίρους ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν ἔλεγχο ποὺ διενεργήσαμε, τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐφάρμοσε μὲ σταθερότητα καὶ συνέπεια συνετὴ πολιτικὴ ὡς πρὸς τὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Ἰδρύματος, τὴν ἔκδοση τῶν δημοσιευμάτων, τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ Ἀρχείου παρὰ τίς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζει λόγω τῆς οἰκονομικῆς κρίσης ἢ ὁποία ἐπηρέασε ἀρνητικὰ τὴν λειτουργία της. Ἡ τακτικὴ καὶ ἡ ἑκτακτὴ ἐπιχορήγηση τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ συνέβαλε στὴν ἐφαρμογὴ τῆς πολιτικῆς τῆς Ἑταιρείας. Τὸ 2020 τὸ ἔργο τῆς ἐταιρείας ἔγινε ἀρκετὰ πιὸ δύσκολο λόγω τῆς Πανδημίας τοῦ κορονοϊοῦ. Ἡ λειτουργία τῆς Βιβλιοθήκης ἀνεστάλη γιὰ τὸ κοινό, τὸ Προσωπικὸ ἐφάρμοσε τὴν

πολιτική της τηλεργασίας και τὸ ὥραριο λειτουργίας της Ἑταιρείας ἔγινε 08:00 ἕως τὸς 15:00.

Ἀπὸ τὸν ἔλεγχο ποὺ διεξήχθη ἐπιβεβαιώθηκαν τὰ ἀναφερόμενα στὸν Ἰσολογισμό ὑπόλοιπα τῶν λογαριασμῶν καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ ὀρθότητα καὶ ἀκρίβεια στὴν τήρηση τῶν βιβλίων καὶ στοιχείων.

Ἡ διαχείριση τοῦ 2020 εἶναι πλεονασματική κατὰ € 131.846,23.

Τὸ πλεόνασμα μειώνεται ἀπὸ τὰ ἔξοδα ποὺ ἀφοροῦν τὴν περιουσιακὴ κατάσταση τῆς Ἑταιρείας ὅπως τὸ ποσὸν τῶν ἀποσβέσεων τῶν πάγιων περιουσιακῶν στοιχείων € 175.714,36 τῇ ζημιᾷ λόγω μείωσης τῆς ἀξίας τῶν ἀποθεμάτων τῶν βιβλίων πρὸς πώληση € 60.019,28 ἐνῶ περιορίζει τὸ ἔλλειμμα ἢ αὐξηση τῆς ἀξίας τῶν βιβλίων βιβλιοθήκης μὲ τὸ κόστος τῆς ἀγορᾶς τῶν € 41.438,29 βιβλίων καὶ ἡ αὐξηση τῶν ἀποθεμάτων τῶν συγγραμμάτων πρὸς πώληση € 107.399,85.

Οἱ συναλλαγματικές διαφορὲς λόγω τῆς μείωσης τῆς τιμῆς τοῦ δολαρίου αὐξάνουν ἔλλειμμα τῆς χρήσεως. Δὲν συνιστοῦν ὅμως ἐκροές, μειώνουν στὸν συγκεκριμένο χρόνο τῆς 31 Δεκεμβρίου 2020 τὰ χρηματικὰ διαθέσιμα τῆς Ἑταιρείας καὶ εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τίς ἀποφάσεις τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου.

Τὸ τελικὸ ἔλλειμμα τῆς χρήσης διαμορφώνεται σὲ € 55.203,67.

Οἱ δαπάνες ποὺ ἔγιναν συνοδεύονται ἀπὸ πλήρη καὶ νόμιμα παραστατικά καὶ εἶναι μέσα στὰ ὅρια τῶν πιστώσεων τοῦ Προϋπολογισμοῦ.

Δὲν διαπιστώθηκε καμιά παράλειψη, ἀνωμαλία ἢ διαχειριστικὴ ἀταξία καὶ προτείνουμε τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἀπὸ κάθε εὐθύνη.

Ἀθήνα 10 Ἰουνίου 2021

Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπεία

ΑΓΓΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΠΗΝΕΛΟΠΗ – ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΑΥΡΟΣ –

ΓΙΑΝΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ ΙΩΑΝΝΑ – ΛΥΚΙΑΡΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΤΡΟΥ ΜΑΡΙΝΑ –

ΤΣΕΛΙΚΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ 31ης ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2020 - ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΠΟ 01 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ ΕΩΣ 31 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2020

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟ	Ποσό χρήσης 31/12/2020	Σύνολο	ΠΑΘΗΤΙΚΟ	Ποσό χρήσης 31/12/2020	Σύνολο
Μη κυκλοφορούντα στοιχεία			ΚΑΘΑΡΗ ΘΕΣΗ		
Ενσώματα πάγια			Καταβλημένα κεφάλαια		
Ακίνητα		11.658.787,85	Κατάβληση		3.280.258,78
Ακίνητα Γηπέδα-Οικόπεδα	8.699.532,89		Σύνολο		3.280.258,78
Κτίρια - Εγκαταστάσεις κτιρίων	2.987.254,90				
Μηχανολογικές εγκαταστάσεις	0,02	0,02	Διαφορές εύλογης αξίας		
Λοιπά επίσημα		67.618,43	Διαφορές αξίας ενσώματων παγίων	24.035.989,12	21.423.620,46
Επιπλα & λοιπά εξοπλισμός	87.018,43		Διαφορές αξίας διατάξεων για πώληση	-2.615.348,66	
Επενδύσεις σε ακίνητα		12.599.076,06	Σύνολο		21.423.620,46
Ακίνητα Γηπέδα-Οικόπεδα για εκμετάλλευση	7.720.142,56				
Κτίρια - Εγκαταστάσεις κτιρίων για εκμετάλλευση	4.878.934,43		Αποθεματικά και υποαπομεινόμενα έως νέο		
Λοιπά ενσώματα στοιχεία		1.466.927,31	Αποθεματικά νόμων ή καταστάσεων		3.280.927,30
Θέματα βιβλιοθήκης [παραγραφή]	1.425.489,02				
Βιβλία βιβλιοθήκης [αγορές χρήσης]	41.439,29		Σύνολο		3.280.927,30
Σύνολο		25.789.810,59			
Άυλα πάγια στοιχεία			Σύνολο καθαράς θέσης		27.984.804,52
Λοιπά άυλα	0,04	0,04			
Σύνολο		0,04			
Προκαταβολές και μη κυκλοφορούντα στοιχεία υπό κατασκευή		71.238,70	Προβλέψεις		264.235,47
Δαπάνες κτιριακών Γεωργικών Μηθάρων	71.238,70		Λοιπές προβλέψεις	264.235,47	264.235,47
Χρηματοοικονομικά περιουσιακά στοιχεία		9.746,52	Σύνολο		264.235,47
Διαθέσιμα για πώληση χρεόγραφα	9.746,52		Υποχρεώσεις		
Σύνολο μη κυκλοφορούντων		25.870.795,85	Μακροπρόθεσμες Υποχρεώσεις		
			Λοιπές μακροπρόθεσμες υποχρεώσεις		83.429,67
			Εγγυήσεις μεθωρημάτων	83.429,67	83.429,67
Κυκλοφορούντα περιουσιακά στοιχεία			Σύνολο		83.429,67
Αποθέματα		721.473,56	Βραχυπρόθεσμες Υποχρεώσεις		
Είσομο και ημιτέλη προϊόντα			Εγγυήσεις υποχρεώσεων		68.042,41
Βιβλία προς έκδοση [παραγραφή]	990.572,77		Προμηθευτές	68.042,41	68.042,41
Βιβλία προς έκδοση έκδοσης 2018	0,09		Φόρος εισοδήματος		67.234,53
Βιβλία υπό έκδοση	30.600,78		Λοιπά φόροι και τέλη		15.386,44
Λοιπά αποθέματα	0,02		Οργανισμοί κοινωνικής ασφάλισης		14.329,44
Σύνολο		721.473,56	Λοιπές υποχρεώσεις		1.850.160,50
Χρηματοοικονομικά στοιχεία			Πτώσεις έργων	1.949.086,16	
Εμπορικές απαιτήσεις		15.098,93	Λοιπά συνταγών	5.396,16	
Πόσους	15.098,93		Σύνολο		2.140.152,17
Λοιπές απαιτήσεις		768.059,24			
Λοιπά χρηματοοικονομικά στοιχεία		0,00			
Προκαταβλητά Έξοδα		19.905,05			
Ταμειακά διαθέσιμα και ισοδύναμα		3.057.260,61			
Σύνολο		3.886.362,43			
Σύνολο κυκλοφορούντων		4.601.825,98	Σύνολο Υποχρεώσεων		2.487.817,31
Σύνολο Ενεργητικού		30.472.621,83	Σύνολο Παθητικού		30.472.621,83

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΣΟΔΩΝ - ΕΣΟΔΩΝ ΧΡΗΣΕΩΣ 2020

ΕΣΟΔΑ	Ποσό χρήσης 31/12/2020	Σύνολο	ΕΣΟΔΑ	Ποσό χρήσης 31/12/2020	Σύνολο
Δαπάνες εκπαιδευτικής σκοπού		349.887,72	Μισθώματα ακινήτων - σθεναρά συντάγματα	369.765,87	
Δαπάνες βιβλιοθήκης			Σχολή διδασκαλίας ιστορίας της Τέχνης	2.600,00	
Κόστος προσωπικού βιβλιοθήκης	70.204,13		Διαρκείς διαφορές	60.336,29	
Αγορές βιβλίων και βιβλιοεξοπλισμού	41.438,29		Κρατικές επιχορηγήσεις (Υπουργείο Πολιτισμού)	60.000,00	
Λοιπές δαπάνες εκπαιδευτικής σκοπού			Επιχορηγήσεις εκδόσεων	11.600,00	
Κόστος προσωπικού-ερευνητές	57.850,56		Επιχορηγήσεις βιβλιοθήκης	80.954,55	
Κόστος προσωπικού-Αρχαίου	40.044,50		Συνδρομές Επιδόσεων	2.640,00	
Πρόγραμμα Ανασκαφών	221,20		Πιστωτικοί τόκοι και συναφή έσοδα	4.800,00	
Δαπάνες συντήρησης έργων Κιτ	14.322,66		Εσοδα Πώλησης Παγίων (Οικόπεδα Λυσίου 8)	265.953,50	
Αξιοποίηση και Δαπάνες Αρχαίου	243,41		Εσοδα πωλήσεων βιβλίων	18.876,73	
Εκδόσεις	406,00		Λοιπές πωλήσεις αρχαίων	66,44	
Σχολή διδασκαλίας ιστορίας της Τέχνης	2.423,79		Λοιπά έσοδα	10.130,46	
Δαπάνη έκδοσης βιβλίων & περιοδικών	107.309,85		Ευκαιριακές διαφορές - έσοδα	5.451,86	1.815.170,73
Δωρεάν διανεμής εκδόσεις	15.043,43				
Απογραφικές δαπάνες		419.854,24			
Κόστος προσωπικού [Διοικητικό]	132.260,80		ΣΥΝΟΛΟ ΕΣΟΔΩΝ [α]		1.815.170,73
Αμοιβές Τρίτων	20.136,04				
Παροχές Τρίτων	62.369,88		Πρόσσομα δραστηριότητας (α-β)		131.848,23
Φόροι & Τέλη	68.902,91				
Δαπάνες Ακινήτων	48.185,55		Δαπάνες αλλαγής της περιουσίας [β]		148.838,14
Γενικά Έξοδα	8.459,39		Δαπάνη αγοράς βιβλίων βιβλιοθήκης & βιβλιοεξοπλισμού	41.488,29	
Χαρωπικοί τόκοι και συναφή Έξοδα	905,92		Δαπάνη αγοράς παγίων	0,00	
Συνταγματικές διαφορές - έσοδα	18.740,92		Συνταγματικές διαφορές - έσοδα	0,00	
Προβλέψεις για Αποζημίωση Προσωπικού	29.910,93		Δαπάνη έκδοσης βιβλίων & περιοδικών	107.309,85	
ΜΕΡΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ ΕΣΟΔΩΝ [β]		729.641,98			
Εκδόσεις δαπάνες		113.792,54			
Δαπάνες μείωσης της περιουσίας [γ]		248.853,51			
Αποδόσεις	175.714,36		Πρόσσομα Χρήσης [(α-β)+(γ-δ)]		32.056,86
Αγορές παγίων	0,00				
Δαπάνη για απόδοση κτιριακών Μηθάρων	0,00		Προβλέψεις Φόρου Περαισμάτων Χρήσεων	0,00	
Κόστος Πωληθέντων Βιβλίων	12.919,87		Φόρος Εισοδήματος Χρήσης (Πρόβλεψη)	87.334,53	87.334,53
Σχέδιο από απόδοση αποθεμάτων	60.019,28				
Συνταγματικές διαφορές - έσοδα	0,00				
ΣΥΝΟΛΟ ΕΣΟΔΩΝ		1.131.978,01	ΤΕΛΙΚΟ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (ΕΛΛΕΙΜΑ ΧΡΗΣΗΣ)		-68.203,67

Α. ΠΡΟΪΚΤΗΣ
ΠΡΟΪΚΤΗΣ Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ

Αθήνα 10 Ιουνίου 2020
Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

Ο ΛΟΓΙΣΤΗΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2020
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 175
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 250 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.»
ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
ΗΛ. ΜΠΟΥΤΑΣ - Π. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ Ο.Ε.

